

SOSYAL, BEŞERİ
VE İDARİ BİLİMLER
ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR - II
2026/2

ARTİKEL AKADEMİ: 461

Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar - II (2026/2)

Editör:

Doç. Dr. Hasan Selçuk ETİ

orcid.org/0000-0002-3792-697X

Kapak: Prof. Dr. Fahrettin GEÇEN

ISBN 978-625-5025-01-2

Birinci Basım: Eylül - 2026

Kapak uygulama: Artikel Akademi

Ofset Hazırlık: Artikel Akademi

Baskı ve Cilt: Uzunist Dijital Matbaa Anonim Şirketi
Akçaburgaz Mah.1584.Sk.No:21 / Esenyurt - İSTANBUL

Matbaa Sertifika No: 68922
Artikel Akademi bir Karadeniz Kitap Ltd. Şti. markasıdır.

©Karadeniz Kitap - 2026

Akademik etik kurallara bağlı kalınarak yapılacak olan alıntılar ve tanıtım maksadıyla yapılacak olan kısa alıntılar dışında, yazılı izni alınmadan, tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla, basımı, yayımı, kopyalanması, çoğaltımı veya dağıtımı yapılamaz.

KARADENİZ KİTAP LTD. ŞTİ.
Koşuyolu Mah. Mehmet Akfan Sok. No:67/3 Kadıköy-İstanbul
Tel: 0530 076 94 90

Yayıncı Sertifika No: 19708
mail: info@artikelakademi.com
www.artikelakademi.com

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR - II 2026/2

Editör:

Doç. Dr. Hasan Selçuk ETİ

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
1. BÖLÜM	
SÖYLEM KAVRAMINA ONTOLOJİK BİR YAKLAŞIM	9
Ahmet GÜNEŞ	
2. BÖLÜM	
YEŞİL DİJİTALLEŞME STRATEJİLERİNİN E-TİCARET VE LOJİSTİKTE KARBON EMİSYONLARINA ETKİSİ: KÜRESEL VE TÜRKİYE ÖRNEKLERİ ÜZERİNE ÇOKLU VAKA ANALİZİ.....	51
Cansu ARSLAN	
3. BÖLÜM	
MERKEZİYETSİZ FİNANS: FIRSATLAR, RİSKLER VE DÜZENLEYİCİ YAKLAŞIMLAR	65
Naci YILMAZ	
4. BÖLÜM	
GÖRSEL İLETİŞİM TASARIMINDA ETİK MATERYALİTE: MALZEMENİN ANLAM ÜRETİMİNDEKİ ETİK ROLÜ	103
Onur AŞKIN	
5. BÖLÜM	
ŞİZOFRENİ TANILI BİREYLERİN YAKINLARINDA PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK.....	117
Merziye Gökçe GÖKSU & Neslihan YORTAN CANPOLAT	
6. BÖLÜM	
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MİMARİ VE SANATTA KİMLİK ÖGELERİ	139
Zeynep Hilal SEKMAN	

ÖN SÖZ

Sosyal, beşeri ve idari bilimler; bireyin, toplumun, kültürün ve günümüzün dinamik küresel sistemlerinin anlaşılmasında hayati bir rol üstlenmektedir. Hızla dönüşen dünyamızda felsefeden teknolojiye, ekonomiden tasarıma, ruh sağlığından tarihsel mirasa kadar pek çok alan birbiriyle etkileşim haline girmekte; bu durum akademik disiplinler arasında çok yönlü ve derinlemesine yaklaşımları zorunlu kılmaktadır.

“Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar - II” başlıklı bu eser, farklı alanlarda uzman akademisyen ve araştırmacıların özgün nitelikteki çalışmalarını bir araya getirerek literatüre bütüncül bir katkı sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Kitapta yer alan bölümler, güncel teorik tartışmalardan ampirik analizlere, tarihsel incelemelerden teknolojik ve etik boyutlara uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.

Farklı disiplinlerin bilgi birikimini harmanlayan bu seçkin çalışma, hem ilgili alanlardaki uzman ve akademisyenler hem de konuya ilgi duyan araştırmacılar için kıymetli bir başvuru kaynağı olma niteliği taşımaktadır.

Kitabın hazırlanmasında özgün araştırmalarıyla yer alan, çalışmalarıyla esere değer katan tüm yazarlarımıza; kitabın yayın sürecindeki destekleri için yayınevi çalışanlarına içten teşekkürlerimizi sunarız.

Eserin akademiye ve bilim dünyasına faydalı olması dileğiyle...

Editör:

Doç. Dr. Hasan Selçuk ETİ

1. BÖLÜM

SÖYLEM KAVRAMINA ONTOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Doç. Dr. Ahmet GÜNEŞ

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi,

İletişim Fakültesi,

ahmetgunes5050@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-4318-8889>.

GİRİŞ

İnsan, doğası gereği toplumsal bir varlıktır. Bireyler doğdukları andan itibaren biyolojik varlıklarını sürdürebilmek ve belirli yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir başka bireyin varlığına ihtiyaç duymaktadır. Bunun için de bireyler birbirleriyle iletişime geçmek, konuşmak veya beden dili yoluyla duygularını ve düşüncelerini karşı tarafa aktarabilmek, karşı taraftan gelen bilgileri de değerlendirerek anlamlandırmak, yorumlamak zorundadır. Bireyler bunu toplumsal bir yaşam içerisinde gerçekleştirmektedir. Bu süreçte toplumsal yaşam, birlikte yaşama olgusunun ötesinde, ortak anlamlar, değerler, normlar ve semboller etrafında inşa edilen bir yaşam alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Toplum bu yönüyle yalnızca insanların bir araya gelerek oluşturmuş olduğu bir yapı değil aynı zamanda anlam üretimi temelinde kurulan dinamik bir ilişkiler bütünüdür. Birey toplumsal yaşam içerisinde hayatını sürdürürken yaşadığı deneyimler sonucunda kendisini, çevresini ve dünyayı anlamlandırmaya çalışır. Anlam üretiminin toplumsal bağlamdan kopuk bir şekilde gerçekleşmesi düşünülemez. Toplum içerisindeki yaşanan deneyimler, kültürel değerler, toplumsal normlar, örf ve adetler bireylerin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçimini belirleyen temel unsurlardır.

Anlamlandırma sürecinin temelinde iletişim yer almaktadır. İletişim, insanlık tarihi boyunca belirleyici bir işleve sahip olan ve bireyleri birbirine bağlayan bir süreçtir. İnsanlar, etkileşim aracılığıyla duygu, düşünce ve deneyimlerini paylaşır; bu paylaşım sayesinde ortak anlamlar oluştururlar. İletişim, bireylerin

doğuştan sahip oldukları bir kapasitedir ve zamanla geliştirilerek çevreyle daha etkin bir ilişki kurmalarını sağlar. Bu doğal iletişim potansiyeli, insanların hem çevreleriyle hem de diğer bireylerle bağlantı kurmasına olanak tanır (Karabulut ve Uygun, 2024, s. 938). İletişim; yalnızca duygu, düşünce ve bilgi aktarımı değil, aynı zamanda anlamın üretildiği, paylaşıldığı ve yeniden üretildiği toplumsal bir süreçtir. İnsanlar iletişim aracılığıyla yalnızca duygu ve düşüncelerini, fikirlerini ifade etmez; aynı zamanda toplumsal kimliklerini oluşturur, insanlarla ilişkilerini düzenler, belirli sınırlar çizer ve toplumsal rollerini ortaya koyarlar. İletişim, bu yönüyle toplumsal yaşamın birleştirici unsurlarından biri olarak ortaya çıkar. Toplum, iletişim olmaksızın süreklilik kazanamaz; kültür, iletişim olmaksızın aktarılamaz; toplumsal düzen, iletişim olmaksızın kurulamaz. İletişimsiz bir toplum ve yaşam düşünülemez.

İletişimin özünde, bireylerin dış çevreyi dil aracılığıyla algılama, yorumlama ve anlamlandırma süreci bulunur. İnsanlar, iç dünyalarında yaşadıkları deneyimleri dile getirip başkalarıyla aktarmak için iletişime başvurur. Bu süreç; düşüncelerin, duyguların ve yaşantıların simgeler ve dil aracılığıyla ifade edilmesini kapsar. İletişim sayesinde bireyler, ruhsal deneyimlerini anlamlı bir biçimde ortaya koyabilir. Böylece anlam oluşturma ve oluşturulan anlamı diğer insanlarla paylaşma gerçekleşir (Kılıç, 2002, s. 16). Yani iletişimin temel zemini dildir. Dil, insanlar arasında iletişim kurmayı sağlayan en önemli yapıdır. Dil yalnızca duygu ve düşüncelerin aktarımını sağlayan bir araç değil; aynı zamanda düşüncenin olduğu, biçimlendiği ve toplumsal gerçekliğe dönüştüğü bir yapıdır. İnsan dünyayı dil aracılığıyla kavrar ve anlamlandırır, toplumsal gerçekliği dil aracılığıyla yeniden üretir. Dil, yalnızca bir iletişim aracı değil; aynı zamanda düşüncenin oluşumunu, toplumsal ilişkilerin kurulmasını ve gerçekliğin anlamlandırılmasını mümkün kılan bir unsurdur. Bu nedenle dil toplumsal yaşamın kurucu unsurlarından biridir. Dil aracılığıyla üretilen anlamlar, bireylerin dünyayı algılama biçimlerini, toplumsal ilişkilerini ve değer yargılarını doğrudan etkilemektedir. Dil, toplumsal yaşamın içinde yalnızca sözcükler ve cümleler ile var olan bir yapı değildir. Dil, kullanıldığı bağlam içinde anlam kazanan, toplumsal ilişkilerle iç içe geçen ve içerisinde ideolojik görüşler, yargılar barındıran bir unsurdur. İnsanlar dili yalnızca konuşmak için değil; dünyayı tanımlamak, sınıflandırmak, yorumlamak ve belirli bakış açıları doğrultusunda anlamlandırmak için kullanırlar. Bu noktada dil, tarafsız bir araç olmaktan çıkarak, toplumsal gerçekliğin kurulduğu bir alan hâline gelir.

Dil ile kullanılan ifadeler kendi başlarına sabit anlamlar taşımaz; anlam her zaman belirli bir bağlam içinde üretilir. Aynı kelimeler farklı toplumsal, kültürel ve tarihsel bağlamlarda farklı anlamlar kazanabilir. Bu durum, dilin anlam

üretiminde bağlamın önemli bir role sahip olduğunu ortaya koyar. Bağlam yalnızca dilin dışında olan unsurlar aracılığıyla oluşmaz; aynı zamanda bireylerin belirli bağlamlar içinde dili kullanma biçimleri; yani konuşma, yazma, anlatma, adlandırma, tanımlama ve söylem üretme süreçleri aracılığıyla da oluşturulabilir. Yani dil, içinde bulunduğu bağlamı sadece temsil etmez, onu tanımlar, sınırlarını çizer ve anlamlandırır. Söylem, bağlam içinde anlam kazanır; bağlam da söylem yoluyla şekillenir. Bu karşılıklı ilişki, bağlam ile dil arasında bir bağ olduğunu gösterir. Dil bağlamı üretirken, bağlam da dili biçimlendirir.

Bu bağlamda dilin toplumsal boyutunu anlamaya yönelik yaklaşımlar, “söylem” kavramı etrafında şekillenmektedir. Söylem, farklı ideolojilere, anlatım ve beyan biçimlerine dayanan; kökleri geçmişte veya güncel toplumsal bağlamda bulunan sözlü ya da yazılı iletişim biçimlerinden oluşan bir dil pratiği ve eylem alanıdır. Söylem, bilgi, güç, iktidar, otorite ve kontrol gibi unsurların dil aracılığıyla ortaya çıktığı; yorumla anlam kazanan ve sosyal bağlam, aktörler ve ilişkiler ağı içinde var olan iletişim süreçlerini ifade eder. Bu nedenle söylem, yalnızca söylenen sözlerden değil, aynı zamanda sessizlik, davranış biçimleri ve toplumsal etkileşimlerde ortaya çıkan anlamlı dilsel pratiklerden oluşur (Sözen, 2017, s. 12-13). Yani söylem, en genel anlamıyla, dilin belirli bir toplumsal bağlam içerisinde kullanılmasıdır. Belirli bir fikir, duygu veya düşüncenin dil aracılığıyla belirli bir toplumsal ortam içerisinde aktarılması ve anlamlandırılmasıdır. Söylem yalnızca bir ifade biçimi değil aynı zamanda anlamların üretildiği, dolaşıma sokulduğu ve normalleştirildiği toplumsal bir süreçtir. Söylem aracılığıyla bireyler yalnızca bilgi aktarmamakta; aynı zamanda toplumsal kimliklerini oluşturmakta, toplum içerisinde diğer bireyler ile kurmuş olduğu kurduğu ilişkileri belirlemekte, kültürel anlamda değerler üretmekte ve dünyayı belirli bakış açıları doğrultusunda anlamlandırmaktadır.

Söylem, bu yönüyle, dil ile toplum arasındaki ilişkinin somut bir hale geldiği temel alanlardan biridir. Söylemler, belirli kültürel değerler çerçevesinde, belirli toplumsal koşullar altında ve belirli güç ilişkileri içinde üretilir ve dağıtılırlar. Bu üretim süreci tarafsız değildir; her söylem, belirli ideolojik yönelimleri, değer sistemlerini ve çıkar ilişkilerini bünyesinde barındırır. Bundan dolayı söylem farklı bağlamlar altında farklı anlamlara gelebilmektedir. Önemli olan söylem içerisinde barınan örtük ifadeleri anlamlandırarak gün yüzüne çıkarmaktır. Dolayısıyla söylem bir anlamlandırma süreci olarak görülmektedir. Söylemdeki anlamları ortaya koyabilmek için de söylemin analiz edilmesi gerekmektedir.

Bu noktada söylemin çözümlenmesi, toplumsal gerçekliğin nasıl kurulduğunu anlamak açısından önemli bir alan hâline gelmektedir. Söylem analizi

şiir, roman, haber programı, film veya reklam gibi farklı metin türlerinde yer alan içeriğin incelenmesi; bu metinlerin altında bulunan anlamların, kullanılan dilsel öğeler (cümleler, kelimeler vb.) aracılığıyla ortaya çıkarılması sürecidir. Başka bir ifadeyle söylem analizi, metindeki dil kullanımını analiz ederek metnin derin anlamını ve mesajını anlamayı amaçlayan bir yöntemdir (Taşdemir ve Dereli, 2023, s. 172). Söylem analizi, dilin toplumsal işlevlerini inceleyen, anlam üretim süreçlerini görünür kılmayı amaçlayan dinamik yapıya sahip bir yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır. Söylem analizi, dili sosyal bağlamı içinde inceler. Konuşulan veya yazılan kelimelerin ötesine geçerek, sosyal gerçekliklerin dil aracılığıyla nasıl inşa edildiğini ve anlaşıldığını inceler. Söylem analizinde dil, yalnızca bilgi aktarmanın tarafsız bir aracı değildir. Aksine, dünyayı ve sosyal ilişkileri anlama biçimimizi şekillendirmede aktif bir rol oynar. Dilin yapısı, üslubu ve bağlamı gibi inceliklerini inceleyerek, toplumsal yapılar, güç dinamikleri ve ideolojiler hakkında daha fazla bilgi edinebiliriz. Söylem analizinin amacı; dilin ne için kullanıldığını ortaya koymak ve söylemin farklı bağlamlarda nasıl farklı anlamlara geldiğini ortaya koymaktır. Söylem analizi, “ne söylendiği”nden çok “nasıl söylendiği”, “hangi bağlamda söylendiği” ve “hangi anlamların üretildiği” sorularına odaklanır. Bu yönüyle söylem analizi, metinleri yalnızca içerik düzeyinde incelemekle kalmaz; metinlerin üretim koşullarını, dolaşıma giriş biçimlerini ve toplumsal etkilerini birlikte değerlendirir.

Söylem analizinin daha eleştirel bir boyutu ise eleştirel söylem analizi yaklaşımıyla ortaya çıkmaktadır. Eleştirel söylem analizi, dil ve söylem aracılığıyla toplumda kurulan, sürdürülen ve yeniden üretilen güç, iktidar ve tahakküm ilişkilerini ortaya çıkarmayı amaçlayan bir analiz yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, metinlerde kullanılan dilsel yapıların yalnızca anlamını değil; aynı zamanda bu dilin hangi toplumsal, siyasal ve ideolojik süreçler içinde üretildiğini ve nasıl etkiler yarattığını incelemeyi hedefler (Taşdemir ve Dereli, 2023, s. 175). Eleştirel söylem analizi, dil, iktidar ve ideoloji arasındaki ilişkileri merkeze alan bir çözümleme anlayışı sunmaktadır. Eleştirel söylem analizi söylemleri toplumsal ve kültürel yapılarla birlikte ele alarak inceler ve söylemi toplumsal eşitsizliklerin üretildiği bir alan olarak çözümler. Söylemin yalnızca bilgi aktarmadığını, aynı zamanda belli başlı ideolojileri ve güç ilişkilerini de içerisinde barındırdığını öne sürerek analiz etmektedir. Bu yaklaşım, söylemleri yalnızca anlam üretimi açısından değil; aynı zamanda güç ilişkilerinin kurulması, meşrulaştırılması ve yeniden üretilmesi bağlamında ele almaktadır. Eleştirel söylem analizi, dilin toplumsal eşitsizliklerin, tahakküm biçimlerinin ve ideolojik yapıların inşasında nasıl işlev gördüğünü görünür kılmayı amaçlayan eleştirel

bir düşünme biçimi olarak konumlanmaktadır.

Eleştirel söylem analizi sadece dilin nasıl kullanıldığına değil; dilin neyi gizlediğine ve kimin çıkarına hizmet ettiğine de odaklanmaktadır. Eleştirel söylem analizi, söylem aracılığıyla toplumsal gerçekliğin nasıl kurulduğunu, iktidar ilişkilerinin nasıl üretildiğini ve meşrulaştırıldığını ortaya koymayı amaçlayan eleştirel bir çözümleme yaklaşımıdır. Eleştirel söylem analizinin amacı; söylem yoluyla hangi grupların güç kazandığını, hangi grupların dışlandığını ve ötekileştirildiğini açığa çıkarmak, metinlerde örtük biçimde yer alan değer yargılarını, normları ve ideolojik unsurları görünür hâle getirmek, normal ve doğal gibi sunulan söylemsel ifadelerin aslında tarihsel, toplumsal olarak inşa edilmiş olduğunu göstermek ve söylem yoluyla üretilen eşitsizlik biçimlerini analiz etmektir.

Bu çalışma, söylem kavramını kuramsal bir çerçeve içerisinde ele alarak dil, toplum ve ideoloji arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel amacı, söylemin yalnızca dilsel bir ifade biçimi olmadığını; aynı zamanda toplumsal anlamların üretildiği ve yeniden şekillendirildiği bir süreç olduğunu ortaya koymaktır. Bu doğrultuda söylem kavramının farklı yaklaşımlar çerçevesinde nasıl ele alındığı incelenmiş, söylem analizi yönteminin temel özellikleri ve işlevleri değerlendirilmiştir. Ayrıca söylem ile toplumsal yapı, güç ilişkileri ve ideolojik süreçler arasındaki bağlantı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışma, söylemin toplumsal yaşam içerisindeki rolünü daha iyi anlamaya yönelik bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir.

Bu çalışmanın önemi, söylem kavramını yalnızca dilbilimsel bir çerçevede ele almak yerine, toplumsal ve ideolojik boyutlarıyla birlikte değerlendirme-sinden kaynaklanmaktadır. Söylem, bireylerin düşünce biçimlerini, toplumsal değerleri ve güç ilişkilerini yansıtan bir yapı olduğu için sosyal bilimlere açısından önemli bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Özellikle günümüz toplumunda medya içerikleri, siyasi söylemler ve dijital iletişim ortamlarında üretilen metinler, söylem analizinin önemini daha da artırmaktadır. Bu bağlamda çalışma, söylemin toplumsal bağlam içerisinde nasıl üretildiğini ve anlam kazandığını açıklayarak konuya yönelik kuramsal bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Literatürde söylem üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, söylemin farklı disiplinler tarafından ele alındığı görülmektedir. Dilbilim, sosyoloji, iletişim bilimleri ve kültürel çalışmalar gibi alanlarda yapılan araştırmalar, söylemin çok yönlü bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu çalışmaların bir kısmı söylemi daha çok dilsel yapı üzerinden ele alırken, bazı çalışmalar ise söylemin ideolojik ve toplumsal boyutlarına odaklanmaktadır.

Bu çalışma, mevcut literatürde yer alan bu yaklaşımları bir arada değerlendirerek söylem kavramını daha bütüncül bir bakış açısıyla ele almayı amaçlamaktadır. Böylece söylemin hem dilsel hem de toplumsal yönleri birlikte incelenerek daha kapsamlı bir değerlendirme yapılması hedeflenmektedir.

Çalışmanın literatüre katkılarından biri, söylem kavramının toplumsal bağlam içerisindeki işlevini açıklayan kuramsal bir çerçeve sunmasıdır. Bu bağlamda çalışma, söylemin yalnızca bir iletişim aracı değil; aynı zamanda toplumsal gerçekliğin kurulmasında etkili olan bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Bu yönüyle çalışma, söylem analizi alanında yapılacak araştırmalara kavramsal bir zemin oluşturmayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra çalışma, söylem ile ideoloji ve güç ilişkileri arasındaki bağlantıyı açıklayarak toplumsal süreçlerin anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Söylemler aracılığıyla üretilen anlamlar, toplumda belirli düşüncelerin yaygınlaşmasına ve bazı gerçekliklerin doğal kabul edilmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle söylem analizinin, toplumsal yapının anlaşılmasında önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Çalışma, bu yönüyle söylemin toplumsal etkilerini ortaya koyarak konuya ilişkin farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, söylem kavramını dil, toplum ve ideoloji ilişkisi bağlamında ele alarak söylem analizinin önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada söylemin toplumsal gerçekliğin kurulmasındaki rolü incelenmiş ve söylem analizinin sosyal bilimler alanında önemli bir araştırma yöntemi olduğu vurgulanmıştır. Bu doğrultuda çalışma, söylem üzerine yapılacak araştırmalara katkı sunmayı ve konunun daha kapsamlı bir biçimde anlaşılmasına yardımcı olmayı hedeflemektedir.

1. SÖYLEM KAVRAMI

Türk Dil Kurumu Sözlüğüne göre söylem, bir düşünceyi ortaya koymaktaki yaklaşım tarzı, kalıplaşmış, klişeleşmiş söz, bir veya birçok cümleden oluşan, başı ve sonu olan bildiri, olarak tanımlanmaktadır (sozluk.gov.tr 2026). Söylem kavramı, kökenini Latince *discurrere* (bir yerden başka bir yere koşmak, gidip gelmek) ve *discursus* (uzaklaşma, yayılma, dağılma) sözcüklerinden almaktadır. Bu etimolojik kökenler, söylemin anlamın dolaşıma girmesi, hareketlilik ve yayılma özelliklerine vurgu yaptığını göstermektedir (İnceoğlu ve Çomak, 2016, s. 22). Orta Çağ Latincesinde *discursus* terimi; “yoğun tartışma”, “belirli bir yörünge etrafında dolaşma”, “karşılıklı etkileşim” ve “iletişim süreci” anlamlarında kullanılmaktadır. Mecazi düzlemde ise söylem, bir özneye ilişkin

kapsamlı anlatımı ve belirli bir konu etrafında gerçekleşen iletişimsel süreci ifade etmektedir (Sözen, 2017, s. 19). Söylemin bir yaklaşım tarzı, kalıplaşmış ifade ve bütünlüklü bildiri olarak tanımlanması, kavramın hem biçimsel hem de işlevsel yönlerine işaret etmektedir. Latince kökenine bakıldığında söylemin hareketlilik, dolaşım ve yayılma özellikleriyle anlamın sabit değil, sürekli üretilen ve değişen bir yapı olduğunu ortaya koyduğu görülmektedir. Bu durum, söylemin yalnızca bireysel bir ifade değil; toplumsal etkileşim içinde biçimlenen dinamik bir süre olduğunu desteklemektedir.

Türkçede “söylem” kavramı, kapsamı ve içerdiği boyutlar bakımından oldukça geniş ve çok katmanlı bir anlam alanına karşılık gelmektedir. Söylem; açıklama, retorik, ideoloji, yazılı ve sözlü anlatım, beyan, hitabet, tez, perspektif, sav, görüş, düşünce sistemi, anlatım biçimi, üslup, telaffuz, kavramsal yapı ve göstergeler bütünü gibi farklı bağlamlarda kullanılmaktadır (Kocaman, 2009, s. 5). Bal’a (2012: 159) göre söylem, söyleme ediminin bir ürünü olarak ortaya çıkan ve sözlü ya da yazılı biçimde somutlaşan dilsel ifadedir. Söylemi üreten özne (kaynak), iletmek istediği içeriği (mesajı) belirli bir iletişim kanalı aracılığıyla alıcıya ya da alıcılara aktaracak şekilde kodlamaktadır. Bu kodlama süreci; içinde bulunulan kültürel bağlam, toplumsal gruplar, sınıfsal konum, eğitim düzeyi, meslek gibi çeşitli sosyo-kültürel etmenlere bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu nedenle söylem, bireysel bir üretimden ziyade toplumsal bir yapı özelliği taşımakta; birden fazla öznenin varlığını gerektirmesi bakımından da sosyal bir eylem olarak değerlendirilmektedir. Elbirlik ve Karabulut’a göre ise söylem, iletişim sürecinde görünür ve işitilir hâle gelen ifade biçimlerinin oluşturduğu bir ağ niteliği taşımaktadır. (Elbirlik ve Karabulut, 2015, s. 47).

Wodak’a göre söylem, belirli bir toplumsal bağlam içerisinde bir iletişim olayının gerçekleşmesini olanaklı kılan özgül dil kullanımı ile buna eşlik eden özgül toplumsal etkileşim biçimlerini ifade etmektedir (Sözen, 2017, s. 27). Van Dijk ise söylemi, birbirleriyle ilişkili metinlerden oluşan bir bütün olarak tanımlamaktadır (Sözen, 2017, s. 36).

Bu bağlamda söylem, bireysel bir dilsel üretim değil; toplumsal bağlam içinde üretilen, dolaşıma giren, meşrulaştırılan ve yeniden üretilen bir anlamlandırma pratiği olarak kavramsallaşmaktadır. Dolayısıyla söylem hem dilsel hem toplumsal hem de etkileşimsel boyutları içeren, anlamın toplumsal düzeyde inşa edildiği dinamik bir yapıya sahiptir. Söylem yalnızca bir ifade değil, anlamlandırma ve toplumsal ilişki kurma biçimidir. Söylem; bireyin niyetlerinden bağımsız olarak, içinde üretildiği kültürel ve toplumsal yapı tarafından şekillenen, bu yapıyı aynı zamanda yeniden üreten bir kavram olarak ele alınmaktadır. Bu yönüyle söylem, yalnızca bir aktarım aracı değil, toplumsal gerçekliği

kuran ve düzenleyen dinamik bir yapıya sahip bir unsurdur.

Söylem, olay ile anlam arasındaki mantıksal ilişki üzerinden şekillenir. Olay boyutunda konu, göndermeler, zaman ve öznel belirleyici unsurlar olarak öne çıkarken; anlam boyutu, bireysel yorumu ve ifadenin taşıdığı anlamsal içeriğin çözümlenmesini ifade eder (Ricoeur, 2007'den aktaran Duman, 2025, s. 504).

Kocaman (2009, s. 4-5) söylem kavramını yedi temel boyut altında ele almaktadır. Buna göre söylem, etkili söz söyleme sanatı olarak tanımlandırılan retorik, anlatım biçimi, felsefe, bakış açısı, kavramsal dizge ve öğreti, sözlü ve yazılı anlatım türü, dil ve biçim, dil ve bakış açısı, sav ve görüş gibi açıklamalar olarak ortaya konmaktadır.

Bu bağlamda söylem; etkili ve ikna edici söz söyleme sanatı, belirli bir dünya görüşünü ve bakış açısını yansıtan tutarlı bir anlam bütünü, sözlü ve yazılı anlatım türlerini ve kişiye özgü dil kullanımını kapsayan bir yapı, gerçekliğin nasıl algılandığını ve aktarıldığını belirleyen bir araç ve iddiaların, düşüncelerin ve değerlendirmelerin dile getirildiği bir anlam üretme biçimi olarak değerlendirilmektedir.

Söylem zihinsel, tarihsel, psikolojik, toplumsal ve kültürel bileşenleri bir arada barındıran; iletişimin gerçekleştiği dilsel pratikler aracılığıyla ortaya çıkan ve bireylerin hem kendilerini hem de dünyayı anlamlandırma biçimlerini yansıtan bir olgu olarak tanımlanmaktadır (Küçükalkan, 2022, s. 30) Başka bir yaklaşıma göre ise söylem, toplumsal yapı içinde varlığını sürdüren iktidar ilişkilerini, dil üzerinden yürütülen anlamlandırma süreçleri bağlamında ele alan; bu doğrultuda toplumsal gerçeklik tanımlarının söz konusu anlamlandırma mücadeleleri aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretildiğini varsayan bir kavramdır (Durna ve Kubilay, 2010, s. 48). Söylem; toplumsal sorunlar, güç ilişkileri, toplum-kültür etkileşimi, ideolojik konumlanış tarihsel bağlam ve yoruma açıklık eksenlerinde şekillenen çok boyutlu bir alanı kapsar. Sosyal bir pratik olarak söylem, bir yandan toplumsal yapının ürünü niteliği taşıırken, diğer yandan toplumsal yapıyı dönüştürme ve etkileme kapasitesine de sahiptir. (Fairclough ve Wodak, 1997, s. 271-280).

Söylem, dilin salt bir kullanım biçimi olmanın ötesinde; toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik bağlamlarla etkileşim içinde işleyen bir anlam üretim pratiği olarak değerlendirilmektedir. Söylemler, bireysel ve toplumsal düzeydeki bakış açılarını, değer yargılarını ve ideolojik yönelimleri bünyesinde barındırmaktadır (Kocaman, 2009, s. 5). Sözen'e göre söylem; ideoloji, bilgi üretimi, diyalog, müzakere süreçleri ve iktidar ilişkileriyle iç içe geçmiş bir dilsel pratiktir. Kuramsal yaklaşımlarda söylem metin olarak ele alınırken,

uygulamalı yaklaşımlarda karşılıklı etkileşimler sırasında ortaya çıkan anlam alışverişleri çerçevesinde incelenmektedir (Sözen, 2017, s. 20). Sözen ayrıca, “Söylem ancak dil ile düşünülebilir ve yalnızca dil aracılığıyla varlık kazanır” ifadesiyle, söylemin dil ile olan ayrılmaz ilişkisini özellikle vurgulamaktadır (Sözen, 2017, s. 14). Söylem, karşılıklı bildirim süreci içerisinde ortaya çıkan; görülebilen ve işitilebilen ifade biçimlerinin oluşturduğu bir yapı ağı olarak tanımlanabilir. Dilbilimsel açıdan değerlendirildiğinde söylem, cümle sınırlarını aşan bir bütünlük sergilerken; sosyolojik perspektiften bakıldığında toplumsal ilişkiler, uzlaşma süreçleri ve etkileşim temelinde şekillenen etkili söz dizgeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra söylem, felsefi, modern yaklaşımlar çerçevesinde ele alındığında; üreticisinden görece bağımsızlaşmış, örtük amaçlar doğrultusunda yapılandırılmış ve anlamını esas olarak alıcıyla kurduğu ilişki üzerinden kazanan bir yorum süreci olarak da değerlendirilmektedir. Bu bağlamda söylem, iktidar ve gücü tesis etmek ya da sürdürmek, aynı zamanda bireylerin bilinçlerini yönlendirmek amacıyla belirli bir zaman, mekân ve koşullar içerisinde üretilen iddia ve yargılardan oluşan önermeler bütünü niteliği taşımaktadır (Elbirlik ve Karabulut, 2015, s. 47-48)

Öte yandan söylem, onu üreten öznenin (konuşmacı, yazar ya da sanatçı) politik, ekonomik, tarihsel ve kültürel perspektiflerini yansıtan ideolojik bir yapı özelliği göstermektedir. Her söylem, belirli anlam katmanları ve iletiler içermektedir. Söylemin üretimi yalnızca yazılı ve sözlü dil ile sınırlı olmayıp; görsel göstergeler, sanatsal üretimler ile jest ve mimikler gibi sözsüz iletişim unsurları aracılığıyla da gerçekleşebilmektedir (Doyuran, 2018, s. 307)

Yukarıda yer verilen tanım ve yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde, söylem kavramının tek boyutlu bir dil kullanımı olarak ele alınamayacağı; aksine dil, anlam, toplumsal yapı ve iktidar ilişkilerinin kesişim noktasında konumlanan çok katmanlı bir olgu olduğu görülmektedir. Söylem, en temel düzeyde dilin kullanımı ve dil pratiği olarak tanımlansa da bu kullanım sadece dilsel bir yapıdan ibaret olmayıp belirli tarihsel, kültürel, ideolojik ve toplumsal koşullar içerisinde üretilen anlamlandırma süreçlerini içermektedir.

Dilbilimsel yaklaşımlar söylemi cümle ötesi bir yapı ve metinler bütünü olarak ele alırken, sosyolojik ve eleştirel yaklaşımlar söylemi, toplumsal ilişkiler, uzlaşma süreçleri ve iktidar mücadeleleri bağlamında değerlendirmektedir. Bu çerçevede söylem, belirli bir sosyal durumda iletişimi mümkün kılan özgül dil kullanımıyla birlikte, ideoloji, bilgi üretimi ve güç ilişkilerinin yeniden üretildiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca söylem, onu üreten öznenin politik, ekonomik, tarihsel ve kültürel dünya görüşünü yansıtan ideolojik bir yapı niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle söylem, yalnızca yazılı ya da sözlü metinler-

le sınırlı olmayıp; görsel göstergeler, sanatsal üretimler, jest ve mimikler gibi farklı gösterge sistemleri aracılığıyla da üretilmekte ve dolaşıma girmektedir. Yorumbilim bakış açısından ise söylem, üreticisinden kısmen bağımsızlaşarak alıcıyla kurulan ilişki üzerinden anlam kazanan, örtük amaçlar barındırabilen bir yorum alanı olarak değerlendirilmektedir.

Söylem dilin kültürel ve toplumsal bağlam içinde kullanımını esas alan, anlamın üretildiği, paylaşıldığı ve dönüştürüldüğü bir pratik; bireylerin kendilerini, toplumu ve dünyayı nasıl algıladıklarını ortaya koyan, aynı zamanda iktidar ilişkilerinin kurulmasında ve sürdürülmesinde etkili olan toplumsal bir eylem biçimi olarak tanımlanabilir.

2. SÖYLEM ANALİZİ

TDK'ya göre söylem analizi; "Herhangi bir yazılı veya sözlü metnin derin anlamının çözülmesi" olarak tanımlanmaktadır (sozluk.gov.tr 2026). Söylem analizi, en basit tanımıyla dilin inceleme konusu edilmesi olarak ifade edilebilir. Ancak burada söz konusu olan, dilsel unsurların yüzeysel ya da biçimsel düzeyde ele alınması değildir. Aksine söylem analizi, ifadelerin ve dile getirilen içeriklerin sözdizimsel ve anlamsal sınırlarının ötesine geçerek, bu sınırların ardında yer alan anlam katmanlarını ve örtük içerikleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır (Çelik ve Ekşi, 2008, s. 105).

Bu çerçevede söylem analizi; şiir, roman, haber metni, film, reklam gibi farklı türlerdeki metinlerin içeriklerini çözümlemeyi, metinlerde yer alan anlamların kullanılan dilsel öğeler (tümceler, sözcükler vb.) aracılığıyla nasıl üretildiğini incelemeyi hedeflemektedir. Söylem analizi, metinde kullanılan dilin yalnızca görünen anlamını ya da yapısal özelliklerini ele almakla yetinmeyip; sözcüklerin, kavramların ve terimlerin üretildikleri ilişkisel bağlamları, tarihsel süreçleri ve hâkim düşünsel paradigmayı da inceleme kapsamına almaktadır. Bu doğrultuda söylem analizi, metinlerin anlamsal ve sözdizimsel yapısını bağlamı içinde değerlendiren; dilden hareketle metnin sosyo-politik, psikolojik ve kültürel boyutlarını çözümlemeyi amaçlayan bütüncül bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir (N. Güngör, 2011, s. 242).

Söylem analizi, konuşma ve metinler aracılığıyla üretilen anlam çıktılarıyla ilgilenen; sosyal ve kültürel araştırmalar kapsamında yaygın biçimde kullanılan kapsamlı bir yöntem olarak tanımlanmaktadır (Çelik ve Ekşi, 2008, s. 99). Söylem analizi, söylemi oluşturan kuralları, yapısal örgütlenmeleri ve bağlamsal koşulları derinlemesine incelemeyi amaçlar. Bu çözümleme süreci, nihai olarak

insanı merkeze alan toplumsal, bilişsel ve kültürel olguların bütüncül bir kavrayışına ulaşmayı hedefler (Fairclough 2003a'dan aktaran Duman, 2025, s. 506). Söylem analizi, toplumsal doğruların, değer yargılarının ve düşünsel yapıların yalnızca nasıl ortaya çıktığını değil; aynı zamanda nasıl dolaşıma girdiğini, nasıl yeniden üretildiğini, nasıl süreklilik kazandığını ve hangi noktalarda çatışma ürettiğini de inceleme konusu yapar. Bu yönüyle söylem çözümlemesi, betimleyici ve genelleyici bir yaklaşımın ötesine geçerek, aynı zamanda kurucu bir tutum sergiler (Parker 1992'den aktaran Duman, 2025, s. 506).

Söylem analizi, dili sadece kelime, cümle ya da dilbilgisi kuralları üzerinden inceleyen bir yöntem değildir. Asıl amacı, metinlerde veya konuşmalarda açıkça söylenenlerin ötesine geçerek, örtük anlamları, arka plandaki düşünce yapısını, ideolojiyi ve bağlamsal unsurları ortaya çıkarmaktır. Söylem analizi metinlerde anlamın nasıl üretildiğini inceleyen bir analiz biçimidir. Söylem analizi dili incelerken sadece görünen yapısını incelemeyiz. Aynı zamanda tarihsel, kültürel ve toplumsal bağlamını da dikkate alır. Yani söylenenlerin arkasındaki değer yargılarını, güç ilişkilerini de bulmaya çalışır. Toplumda doğru olarak kabul edilen bilgilerin nasıl oluştuğunu, nasıl yayıldığını ve nasıl yeniden üretildiğini inceler. Söylem analizi kimin ne söylediğinden çok, söylenenin nasıl bir anlam oluşturduğuna odaklanır.

Söylem söyleme ediminin bir ürünü olarak ortaya çıkan; söyleyen öznenin içinde bulunduğu kültürel bağlamı, mensup olduğu toplumsal grupları, sınıfsal konumunu, eğitim düzeyini ve mesleki kimliğini yansıtan, belirli bir bakış açısını içeren sözlü ya da yazılı dilsel ifadeler bütünüdür. Bu çerçevede söylem analizi, metin veya konuşma biçiminde ortaya çıkan dil kullanımının ayrıntılı ve sistematik biçimde incelenmesi olarak ele alınabilir. Söylem analizinin temel odak noktası, bireylerin kendi dünyalarını anlamlandırma sürecinde dili nasıl kullandıklarıdır. Bu yaklaşım, önceden var olduğu varsayılan tutum ve düşünceleri doğrudan açığa çıkarmaktan ziyade; söylemin kendisini, yapısal özelliklerini ve işlevlerini inceleyerek, farklı toplumsal bağlamlar ve zaman dilimleri içerisinde ortaya çıkan etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda söylem analizi, “kimin ne söylediği” sorusundan çok, dile getirilen ifadelerin anlam değerini ve iletilmek istenen içeriği çözümlemeye odaklanmaktadır (Baş ve Akturan, 2008, s. 28).

Söylem analizi yalnızca dilbilimle sınırlı değildir; sosyoloji, felsefe, psikoloji, iletişim ve tarih gibi alanların bakış açılarını birleştirir. Bu da toplumsal olayları ve metinleri daha geniş bir perspektifle incelemeyi mümkün kılar. Politik, dini, bilimsel ya da sanatsal söylemler gibi farklı türdeki ifadeler analiz edilebilir. Bu durum, söylem analizinin oldukça esnek ve geniş uygulama ala-

nına sahip olduğunu gösterir. Söylem analizi; semboller, gelenekler, normlar ve jargon gibi unsurları da inceleyerek toplumdaki güç ve hiyerarşi ilişkilerini ortaya çıkarmaya çalışır. Yani dilin yanında kültürel ve toplumsal yapıları da değerlendirir. Bu yöntemde amaç sadece metnin görünen kısmını incelemek değil, metnin altındaki niyetleri, ideolojileri ve mesajları anlamaktır. Söylem analizi, kullanılan dilin insanlar ve toplum üzerindeki etkisini anlamaya yardımcı olur. Böylece bir söylemin nasıl güç oluşturduğu veya düşünceleri nasıl yönlendirdiği ortaya çıkar. Bir söylemin farklı toplumlar tarafından nasıl algılanacağı, hedef kitlenin özellikleri, bilgi düzeyi ve dil kullanımıyla yakından ilişkilidir. Bu nedenle söylem analizinde bağlam ve hedef kitle çok önemlidir.

2.1. Söylem Analizinin Temel İlkeleri

Söylem analizine ilişkin temel ilkeler şu şekilde ifade edilmektedir (Bar-ker, Galasinski 2001: 63-64'den aktaran Çelik ve Ekşi, 2008, s. 108):

- Söylem analizi, doğrudan yazılı metinler ve sözlü konuşmalar biçiminde ortaya çıkan söylemler üzerine odaklanır. İncelenen veriler, herhangi bir ekleme, sadeleştirme ya da yapay düzenlemeden geçirilmemiş; doğallığını, özgünlüğünü ve bağlamsal gerçekliğini mümkün olduğunca koruyan otantik verilerden oluşur.
- Söylem hem yerel hem de genel bağlam içinde ele alınır. Bu bağlam; söylemin gerçekleştiği zaman ve mekân, taraflar arası ilişkiler, iletişim biçimleri, toplumsal roller, konuya ilişkin toplumsal bilgiler, normlar, değerler ile kurumsal ve örgütsel yapılar gibi çok katmanlı unsurlardan oluşur.
- Söylem, sosyo-kültürel bağlam içinde ortaya çıkan doğal bir toplumsal pratik olarak değerlendirilir. Dil kullanıcıları soyut bireyler olarak değil; belirli gruplara, kurumlara ve kültürel yapılara ait özneler olarak iletişim süreçlerine katılırlar ve söylemsel etkileşim bu kolektif aidiyetler üzerinden şekillenir.
- Söylemin işleyişi ardışık ve dizisel bir yapıya sahiptir. Söylem birimleri, birbirini takip eden ve karşılıklı olarak anlam kazanan yapılardan oluşur. Sonradan gelen söylem unsurları, önceki birimlere kıyasla daha özel işlevler üstlenebilir (örneğin yanıtların soruları takip etmesi gibi).
- Söylem analizi, yalnızca söylemin düzeyleri ve katmanlarıyla değil, bu düzeyler arasındaki etkileşimsel ilişkilerle de ilgilenir. Söylem düzeyle-

ri; sesler, sözcükler ve sözdizimsel yapılar gibi dilsel bileşenleri betimlemenin yanı sıra; dilsel eylemler ve etkileşim biçimleri gibi söylemin toplumsal boyutlarını da görünür kılar.

- Dil kullanıcıları ve araştırmacılar için temel odak noktası anlam üretimidir. Bu çerçevede iki temel soru öne çıkar: “Bu bağlamda bunun anlamı nedir?” ve “Bu ifade neden söylendi, burada asıl kastedilen nedir?”
- Genel olarak dil, söylem ve iletişim kurallı ve normatif yapılardır. Bu yapılar hem katı ve biçimsel dilbilgisi kurallarını hem de esnek, müzakereye açık etkileşim ilkelerini birlikte içerir.
- Söylem analizi yalnızca kuralların ve ilkelerin varlığıyla ilgilenmez; aynı zamanda söylem içinde bireylerin ihlal ettikleri, görmezden geldikleri ya da belirsiz bıraktıkları anlam alanlarını da çözümleme konusu yapar.

Söylem analizinin temel ilkelerine baktığımızda; söylem analizi yapay değildir, gerçek verilerle çalışır. Metin değiştirilmez, sadeleştirilmez veya yeniden kurgulanmaz. Amaç, insanların dili günlük hayatta nasıl kullandığını olduğu gibi görmek ve çözümlemektir. Söylenen sözler bağlamından kopararak anlaşılamaz. Bir ifadenin anlamı; kim tarafından, kime, nerede, ne zaman, hangi ilişkiler içinde ve hangi toplumsal koşullarda söylendiğiyle birlikte değerlendirilir. Yani anlam, sadece kelimelerde değil, içinde bulunulan koşullarda ortaya çıkar. Söylem bireysel değil, toplumsal bir pratiktir. İnsanlar konuşurken sadece kendileri olarak değil; ait oldukları kültürün, kurumun, grubun ve değerler sisteminin temsilcileri olarak konuşurlar. Bu nedenle her söylem, toplumsal yapının izlerini taşır. Söylem parçalar hâlinde ve sıralı biçimde ilerler. Konuşma veya metin, birbirini takip eden birimler içerir. Her yeni ifade, öncekilere dayanır ve onların anlamını değiştirip genişletebilir. Söylem analizi hem dilin biçimine hem de işlevine bakar. Sadece kelimeler ve cümleler değil, bu yapıların ne işe yaradığı, nasıl etkileşim kurduğu ve nasıl anlam ürettiği de incelenir. Söylem analizinde amaç anlamı ortaya çıkarmaktır. Kısaca söylem analizi dili yaşayan, bağlam içinde şekillenen ve toplumsal ilişkilerle örülü bir anlam üretim sürecidir. Söylem analizinde dil yüzeysel bir yapı değil, toplumsal ilişkiler, güç dengeleri ve kültürel anlamlarla iç içe geçmiş bir anlam üretim alanıdır. Söylem analizinin amacı; sadece “ne söylendiğini” değil, neden ve nasıl söylendiğini anlamaktır.

2.2. Söylem Analizinde Dil ve Bağlam

TDK'ya göre dil insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş sesli ve görsel işaretler sistemidir. Bağlam ise Bir dil birimini çevreleyen, ondan önce veya sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim veya birimler bütünüdür (sozluk.gov.tr 2026).

Gerek konuşma ve yazma edimlerini kapsayan iletişimsel çerçevede, gerekse konuşma ağlarının türev biçimlerinde, söylemin kurucu zemini olan dil üzerinden inşa edilir (Potter, Wetherell 1987'den aktaran Duman, 2025, s. 509).

Söylem, yalnızca dille birlikte düşünülebilir ve yalnızca dil olarak mümkündür (Sözen, 2017, s. 17). Dil, toplumsal ve uzlaşımsal bir kurum olarak işlev görür. Dil, hem düşünceyi hem de sesi birbirine bağlarken, aynı zamanda kendi biçimsel kurallarını da tesis eder. Saussure'e göre, dil ile düşünce birbirinden ayrılamaz; sözcüksel anlatımdan bağımsız olarak ele alındığında düşünce, biçimlenmemiş ve belirlenmemiş bir bütünlükten ibarettir. Düşüncede dil ortaya çıkmadan önce herhangi bir şey netleşmiş değildir. Dilin düşünce üzerindeki işlevi, kavramları ifade etmek için salt bir ses aracı üretmek değil, düşünce ile ses arasında aracılık yapmaktır. Dil, biçimlenmemiş işitsel imgeler ve düşünce arasında oluşurken, kendi yapısal biçimlerini yaratır; ne ses düşünceden bağımsızdır ne de düşünce sestten ayrı düşünülebilir. Bu bağlamda dilbilim, söz konusu iki düzeyin kesiştiği sınırdaki konumlanır ve bu etkileşim, sabit bir töz değil, bir biçim yaratır. Dil, birey tarafından kullanılabilen söze olanak sağlayan uzlaşımsal bir kurumdur; yani varlığı, üzerinde anlaşılmış bir kullanım biçiminin ötesinde bağımsız bir gerçekliğe dayanmaz. Söze kıyasla dil, somut bir nesne değil, potansiyel ve gizli imkânlar toplamıdır (Tura, 2007, s. 22)

Söylem, söz, sözce ve tümce gibi dilsel birimler üzerinden kurulur. Yani insanlar konuşurken veya yazarken, toplumsal gerçekliği dil aracılığıyla inşa ederler. Bu nedenle söylem, soyut bir şey değil; dilin kullanımına dayalı bir pratiktir. Söylem yalnızca dil içinde ve dil aracılığıyla mümkündür. Dilin nasıl kullanıldığı, hangi amaçla kullanıldığı ve hangi toplumsal bağlamda ortaya çıktığı, söylemin biçimini belirler. İnsanlar dili bireysel olarak kullanırlar; ancak bu kullanım, toplumsal olarak belirlenmiş kurallara dayanır. Söylem, bireysel kullanım ve toplumsal sistemi bir araya getirerek anlamlı hâle getirir. Dil ile düşünce birbirinden ayrılamaz. İnsan düşüncesi, dil olmadan aktarılamaz. Dil, düşünceye biçim verir, onu düzenler ve ifade edilebilir kılar. Dil, yalnızca düşünceleri sesle aktaran bir araç değil; düşünce ile ses arasında aracılık yapan, onları birbirine bağlayan bir sistemdir. Yani dil, düşünceyi üreten ve şekillen-

diren bir yapıdır.

Dil, iletişimin basit bir tanımı ya da aracı değildir aksine sosyal bir pratiktir, bir şeyleri yaratma sürecidir. Dil sosyal yaşamın merkezindedir ve yaşamı oluşturuca bir özelliğe sahiptir. Konuşmalar sürekli ve aralıksız bir şekilde sosyal dünyayı yaratır, bu açıdan dil ne olup bittiğini anlatan basit bir yansıtıcısı değildir (Wood ve Kroger, 2002’den aktaran Çelik ve Ekşi, 2008, s. 105). Dil, yalnızca düşüncenin aktarım aracı değil; düşüncenin oluştuğu zemin olarak konumlandırılmaktadır. Saussure temelli bakış, düşüncenin dil olmadan biçimsiz ve belirsiz kaldığını vurgulayarak, söylemin yalnızca içerik değil, aynı zamanda anlamın üretim süreci olduğunu gösterir. Bu nedenle söylem, pasif bir aktarım değil, aktif bir anlam kurma pratiğidir.

Söylemde temel bakış açısıyla;

- Dil, bütünlüklü bir sistem olarak ele alındığında, çözümlemenin odağı yapısal düzenin ve örgütlenmenin ortaya çıkarılmasıdır.
- Dil bir ürün olmaktan ziyade süreç olarak kavrandığında, çözümleme dilin kullanım biçimlerine ve pratiklerine yönelir.
- Belirli bir tema ya da problem alanı çerçevesinde dilsel yapıların incelenmesi, sınırlı bir söylem alanına odaklanmayı mümkün kılar.
- Dilin kapsayıcı ve bütünsel bir olgu olarak ele alınması durumunda ise analizler, toplum, kültür ve sosyal yapılar gibi daha güçlü bağlamsal ilişkiler üzerinden yürütülür (Wetherell vd. 2001; Juez 2009’den aktaran Duman, 2025, s. 507).

Söylem, metinsel (söylem yapıları) ve bağlamsal (söylem–toplum–kültür–bilişsellik ilişkisi) olmak üzere iki temel düzlemde ele alınır. Bu iki boyut içinde bağlam, söylemi belirleyici temel unsur olarak öne çıkar. Bağlam; kimin tarafından, hangi gerekçeyle, hangi amaç doğrultusunda ve kime yönelik üretildiği gibi soruların yanıtlarını da kapsar. Dolayısıyla söylem yalnızca anlamlandırma süreciyle sınırlı değildir; aynı zamanda tepkiyi, etkileşimi ve tepkinin biçimlerini de içeren dinamik bir yapıyı ifade eder (Songül Ercan ve Danış, 2019, s. 538).

Söylem çözümlemesinin temel kavramlarından biri olan bağlam hem gündelik konuşmalarda hem de akademik söylemlerde sıklıkla kullanılan ancak tam olarak tanımlanması güç olan bir kavramdır. Dil, söylem, eylem, zihin, bilgi ve toplum gibi genel terimler gibi, bağlam da karmaşık teoriler ve çok sayıda disiplinin katkısını gerektiren kavramlardan biridir. Bu durum, bağlam kavramının doğası için de geçerlidir (Van Dijk 2008: 4’dan aktaran Uluyol,

2025, s. 117). Çok disiplinli bir bağlam teorisi geliştirilmesinde karşılaşılan en temel güçlük, bağlamın belirsiz bir kavram olmasıdır. Günlük, teknik olmayan söylemde bağlam genellikle coğrafi, tarihsel veya politik koşullar, çevresel faktörler ya da arka plan olarak anlaşılmaktadır (Van Dijk, 2009: 1-2' dan aktaran Uluyol, 2025, s. 117).

Dilbilimde bağlam, dil içi ve dil dışı unsurlar olarak ikiye ayrılır ve bir dilsel birimin anlamını belirleyen birim veya birimler olarak tanımlanır. Söylem çözümlemesini, birey ve toplumdan soyutlanmış dilsel yapıları inceleyen dilbilgisinden ayıran temel unsur da bağlamdır (Kamacı Gencer, 2023, s. 10-11). Kocaman (2009, s. 102), söylem çalışmalarının en belirgin özelliğinin bağlamın dikkate alınması olduğunu ifade eder. Bir sözcüğün bağlamını, o sözcüğün geçtiği metin, sözcüğü kimin, nerede, hangi amaçla ve kime yönelik olarak kullandığı, konuşanlar arasındaki konum ilişkileri ve konuşma eyleminin toplumsal anlamı gibi unsurlar belirler.

Söylem analizi, bağlamı oldukça geniş bir perspektifle ele alır. Bağlam, söylemin ortaya çıktığı ve sürdürdüğü sosyal, kültürel, psikolojik, tarihsel, dilbilimsel ve iletişimsel koşulların oluşturduğu bütünsel yapıdır (Gür, 2013, s. 190). Bağlam dilsel unsurları (metin içi yapı), bilişsel süreçleri (zihin, algı, bilgi), toplumsal ilişkileri (iktidar, roller, konumlar), kültürel kodları, tarihsel ve ideolojik arka planı aynı anda içeren çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Bu çerçevede söylem, yalnızca dilsel bir yapı değil, bağlamla birlikte anlam kazanan, toplumsal gerçekliği kuran ve yeniden üreten bir pratik olarak konumlanmaktadır. Dil, düşüncenin taşıyıcısı değil kurucu zemini; bağlam ise anlamın çevresi değil üretim koşuludur. Dolayısıyla söylem çözümlemesi, metni değil, metin aracılığıyla kurulan toplumsal gerçekliği inceleyen bütüncül bir analiz alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

2.3. Söylem Analizine Teorik Yaklaşımlar

2.3.1. Yapısalcılık

Yapısalcılık, 1950'li yıllarda Fransa'da, etkisini yitirmeye başlayan varoluşçuluğun yerine geçen entelektüel bir yönelim olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, hümanist düşünceye yönelik eleştirel bir tutum sergileyerek özneyi merkezin dışına iter, hatta öznenin belirleyiciliğini büyük ölçüde ortadan kaldırır. Yapısalcı düşüncenin kuramsal temelleri Ferdinand de Saussure tarafından atılmıştır. Saussure, geleneksel dilbilim anlayışını yetersiz bulur ve dilbilimin esas inceleme nesnesinin, dilin tarihsel gelişimi değil, onun içsel sistemi ve

yapısal düzeni olması gerektiğini savunur. Ona göre dili bilimsel olarak çözümleyebilmenin yolu, dili bir nesne olarak ele almaktan geçer. Saussure açısından dili anlamak, dilin öğeleri arasındaki anlık ilişkiler ağının oluşturduğu sistemi ortaya koymak demektir. Bu bağlamda dil, düşüncenin bir aracı değil; tersine, düşünce dil aracılığıyla varlık kazanır. Dil, gerçekliği yansıtmaz; onu kurar ve anlam, nesnelerden değil, dilin kendi yapısal düzeninden doğar. Yapısalcılık bu yaklaşımla dili, tarihsel süreçten bağımsız, kapalı ve kendi içinde işleyen bir sistem olarak ele alan bir dilbilimsel zemin oluşturmuştur (Orkunoğlu, 2007, s. 38-39).

Söylem araştırmaları ise dili yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda sembolik düzeni inşa eden temel bir yapı olarak görür. Yapısalcı yaklaşımın amacı, farklı kültürlerin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçimlerine dayanan kavramsal yapıları görünür kılmaktır. Bu doğrultuda yapısalcılık, dünyanın “ne olduğu” sorusundan ziyade, insanların dünyayı “nasıl anlamlandırdığı” sorununa odaklanır. Yapısalcı düşünceye göre dilin ardında her zaman bir yapı bulunmaktadır ve söylem, bu yapıdan beslenerek ortaya çıkar. Söylem, yapı aracılığıyla anlam kümeleri üretir ve düzenler. Saussure’e göre bir dilin var olabilmesi için mutlaka bir topluluğun varlığı gereklidir; bu nedenle dil, toplumsal bağlamdan bağımsız olarak düşünülemez. Bu yönüyle dil, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda toplumsal bir gösterge niteliği taşır. Günümüz söylem kuramları, Saussure dilbilim modelini büyük ölçüde benimsemekle birlikte, tüm söylemlerin arkasında tek ve evrensel bir sistem bulunduğu fikrini reddeder (Sözen, 2017, s. 46).

Yapısalcılık, bireyi anlamın kaynağı olarak görmez. Bunun yerine, bireyin içinde yer aldığı yapıların belirleyici olduğunu savunur. Yani anlamı yaratan birey değil, bireyin içinde konumlandığı sistemdir. Yapısalcılığa göre dil, bilimsel olarak incelenebilecek nesnel bir sistem olarak ele alınmalıdır. Dil düşüncüyü ifade eden bir araç değildir; düşünce, dil sayesinde var olur. Bu nedenle dil gerçekliği yansıtmaz, gerçekliği yaratır. Anlam ise, nesnelerin kendisinde değil; dilin kendi içindeki karşıtlıklar ve ilişkiler sisteminde ortaya çıkar. Yapısalcı yaklaşım, dili: tarihten büyük ölçüde bağımsız, kendi içinde işleyen bir yapı olarak ele alır. Bu bakış açısı, anlamın dış dünyadan değil, yapının içinden üretildiğini savunur. Söylem dili yalnızca iletişim aracı olarak değil; sembolik düzeni kuran temel yapı olarak görür. Yapısalcılığın amacı, farklı kültürlerin dünyayı nasıl anlamlandırdığını belirleyen kavramsal yapıları ortaya çıkarmaktır. Yapısalcı düşünceye göre dilin arkasında her zaman bir yapı vardır. Söylem de bu yapıdan beslenir, anlam üretir ve üretilen anlamı düzenler, sınıflandırır.

2.3.2. Post Yapısalcılık

Post-Yapısalcılık, yapısalcılığın zamanla hem kendi içinden hem de dışarıdan yöneltilen eleştiriler sonucunda ortaya çıkan kuramsal bir yaklaşımdır. Bu eleştiriler, yapısalcı düşüncenin katı, kapalı ve merkezci yapısına karşı yeni bir düşünsel zemin oluşturmuş ve post-yapısalcı perspektifin doğmasına zemin hazırlamıştır. Post-yapısalcı anlayışa göre her şey bir yapı içerisinde varlık kazanır; ancak bu yapının sabit bir merkezi ya da kesin sınırları yoktur. Bu bağlamda dil, kendi içinde kapalı, durağan bir sistem değil; aksine açık, akışkan ve sürekli dönüşen bir yapı olarak kabul edilir. Post-yapısalcı yaklaşım temelde metin merkezli bir perspektife dayanır. Ancak bu metin-merkezlilik, yapısalcılıktaki gibi metnin arkasındaki yapıyı mutlaklaştıran ve okuyucunun rolünü dışlayan bir anlayış değildir. Tam tersine, post-yapısalcılık okuyucuyu anlam üretiminin merkezine yerleştirir. Metnin anlamı, yazar tarafından sabitlenmiş bir içerik olarak görülmez; anlam, okuyucu tarafından kurulur. Birden fazla okuyucu olduğu için metnin anlamı da çoğuldur ve tekil bir yoruma indirgenemez (Orkunoğlu, 2007, s. 57).

Bu yaklaşımda yazar, modernist düşüncede olduğu gibi otorite figürü olmaktan çıkar. Yapısalcılık “yazarı öldürmüşken”, post-yapısalcılık bu düşüncüyü daha da ileri taşıyarak yazara atfedilen belirleyici rolü tamamen dağıtır ve metni okuyucu ekseninde yeniden konumlandırır. Artık metni inşa eden özne yazar değil, okuyucudur. Bu nedenle post-yapısalcı kurama göre her okuma edimi, aynı zamanda yeni bir yazma sürecidir; başka bir ifadeyle her yorum, yeni bir metin üretimi anlamına gelir (Sözen, 2017, s. 55).

Post-yapısalcılık, yapısalcılığın dili kapalı, durağan ve merkezî bir sistem olarak görmesine karşı çıkar. Yapısalcılığın her şeyin ardında sabit bir yapı bulunduğu varsayımı, post-yapısalcı düşüncede sorunlu kabul edilir. Post yapısalcılığa göre yapı vardır, ama sabit ve değişmez değildir. Post-yapısalcı anlayışa göre hiçbir yapı tek bir merkezden yönetilmez. Anlam, belirli bir odakta toplanmaz; farklı noktalara dağılır, kayar ve sürekli dönüşür. Bu nedenle dil kapalı değil, açık ve akışkandır. Post-yapısalcılık da metni merkeze alır; ancak yapısalcılıktaki gibi metnin arkasında değişmez bir yapı aramaz. Bunun yerine metni, sonsuz yorumlara açık bir alan olarak görür. Metnin anlamı, yazarın zihninde hazır bulunan ve metne yerleştirilmiş bir içerik değildir. Anlam, okuyucunun metinle kurduğu ilişki içinde ortaya çıkar. Bu yüzden tek ve doğru yorumdan söz edilemez. Ayrıca post-yapısalcılığa göre her okuma eylemi, metni yeniden üretir. Okuyucu metni yalnızca çözmez; aynı zamanda yeniden yazar.

2.3.3. Postmodernizm

Birinci yaklaşımı savunanlara göre dil ile gerçeklik arasında ontolojik bir bağ yoktur; bu nedenle dilin gerçekliği temsil etmesi mümkün değildir. Bu görüş, dil ile gerçeklik arasında ilişki kuran tüm dilbilimsel ve temsilci teorileri reddeder. Bu anlayışta dil, yalnızca kendi içsel yapısı içinde öğeler arasındaki ilişkilerden oluşan bir sistemdir; metinlerin dışında anlamlı bir gerçeklik alanı bulunmaz. İkinci yaklaşım ise içinde yaşanılan dönemi bir simülasyon çağı olarak tanımlar. Bu görüşe göre simülasyon, gerçeklikle ilişkili değildir; gerçeklik yerini hiper-gerçekliğe bırakmıştır. Hiper-gerçeklik, gerçek ile hayal arasındaki ayrımın ortadan kalkması anlamına gelir. Göstergelerin ve imgelerin gerçeklikten kopuk biçimde dolaşıma girdiği bu çağda, artık “gerçek” referans noktası olmaktan çıkmıştır. Böyle bir dünyada dilin gerçekliği yansıtmaması mümkün değildir; çünkü temsil edilecek sabit bir gerçeklik alanı artık bulunmamaktadır (Orkunoğlu, 2007, s. 95).

Postmodernizm, modernizmin tek doğruya dayalı, bütüncül, elit ve merkezi kültür anlayışına karşı çıkar. Bunun yerine parçalanmışlık, farklılık, çoğulluk, alt kültürler ve kitle kültürü gibi unsurları meşrulaştırır. Yani postmodernizm, tek merkezli bir dünya yerine çok merkezli ve dağınık bir dünya görüşünü benimser. Postmodern düşünce, bireyi anlamın ve tarihin merkezinden indirir. Birey artık dünyayı kuran aktif özne değil; dil, söylem ve iktidar ilişkileri tarafından şekillendirilen bir varlıktır. Postmodernizm, dünyayı anlamının merkezine bilinci değil dili koyar. Ancak bu dil anlayışı, klasik anlamda gerçekliği yansıtan dil anlayışından farklıdır. Postmodernizme göre dil ile gerçeklik arasında varlığa dayalı bir bağ yoktur. Dil, sadece kendi içindeki göstergelerin ilişkilerinden oluşan kapalı bir sistemdir. Metinlerin dışında, sabit ve erişilebilir bir gerçeklik yoktur. Ayrıca metinlerin tek bir anlamı yoktur. Okur metni pasif bir biçimde alan kişi değil; anlamı üreten aktif bir kişi hâline gelir. Yani metin her okunduğunda yeni bir anlam üretilir.

2.3.4. Hermeneutik

Hermeneutik, sözlü ifadelerden, yazılı metinlerden ve görsel imgelerden oluşan anlamlı yapıların derinlemesine okunmasını ve yorumlanmasını esas alan bir yaklaşımı ifade eder (Neuman 2008). Bu yaklaşım, geçmiş anlamayı, dilsel ürünlerin ve yazılı eserlerin yorumlanması yoluyla mümkün kılar; yorumlama sürecini temel bir düşünsel etkinlik olarak görür (Sözen, 2017, s. 74).

Gadamer, anlama, yorumlama, diyalog ve söylem kavramlarını birlikte ele alır ve bu süreçlerin temelinde ön anlama kavramının bulunduğunu vurgular.

Ön anlama hem yorumlamayı mümkün kılan hem de onu sınırlayan bir zemindir. Gadamer'e göre yorumlama; gizlenmiş, örtük ya da dolaylı biçimde aktarılmış anlamın açığa çıkarılmasıdır. Yorum, gelenek içinde üretilmiş söylemin görünür kılınmasıdır. Başka bir ifadeyle, yorumlama söylem aracılığıyla gerçekleşir. Metin ya da öznenin kastettiği anlam, yorumlama süreciyle açıklık kazanır. Bu süreç, yorumlayan ile yorumlanan arasında bir bağ kurarak anlam boşluğunu ortadan kaldırır (Sözen, 2017, ss. 76-78).

Ricceur ise sözlü ve yazılı dil arasındaki ayrımı temellendirmek için “söylem” kavramını merkeze alır. Gündelik konuşma pratiklerine önem vermekle birlikte, metni daha belirleyici bir konuma yerleştirir. Ricceur'e göre söylem, cümle temelinde tanımlanır ve dilin konuşulan ya da yazılan biçimidir. Dil sisteminin öznesi yoktur; ancak söylem sırasında konuşan özneye göndermeler vardır. Yani söylemde “kimin ne söylediği” anlam üretimi açısından önemlidir. Dil zamansız ve öznesiz bir sistemken, söylem her zaman zamansal bir bağlam içinde gerçekleşir ve daima bir “şey” hakkında konuşur. Söylem, dünyaya gönderimde bulunur; anlatır, temsil eder ve tasvir eder. Böylece dilin sembolik işlevi söylem aracılığıyla görünürlük kazanır. Ricceur'e göre söylem, metnin arkasında duran bir yapı değil, metnin önünde yer alan kurucu bir süreçtir. Ricceurcu hermeneutik, Batı hümanist düşüncesinin merkezinde yer alan “öteki” kavramı üzerinden şekillenen bir anlam dünyasına dayanır (Sözen, 2017, ss. 76-78).

Hermeneutik; metinleri, sözlü ifadeleri ve görsel imgeleri yalnızca yüzeydeki içerikleriyle değil, taşıdıkları anlamlarla birlikte çözümlemeyi hedefler. amaç sadece “ne söylendiğini” bulmak değil, ne kastedildiğini ve bu anlamın nasıl oluştuğunu ortaya koymaktır. Geçmiş ve kültürel ürünleri anlamamanın yolu, onları yorumlamaktan geçer. Yorumlama, rastgele bir etkinlik değil; sistemli ve düşünsel bir süreçtir. Anlam ise, metnin içinde görünmeyen bir unsur değildir. Metinle kurulan diyalog sırasında, söylem yoluyla görünür hâle gelir. Yorumlayan ile yorumlanan arasında kurulan bağ, anlam boşluğunu kapatır. Kısaca anlam, metnin içinde hazır bekleyen bir şey değil; yorumlama sürecinde ortaya çıkan canlı bir oluşumdur.

2.4. Söylem ve İdeoloji

TDK ya göre ideoloji; siyasal veya toplumsal bir öğretiyi oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dini ve estetik düşünceler biçimidir (sozluk.gov.tr 2026).

İdeoloji, iletinin anlam üretim katmanlarından birini oluşturur; başka bir ifadeyle mesajların nasıl yorumlandığını belirleyen anlamlandırma düzlemidir. İdeolojik çözümleme, iletinin açık içeriğinden ziyade örtük ve görünmeyen boyutlarının okunmasını ifade eder. Bu bağlamda söylem, mesajın ifade edilen yönünü temsil ederken; ideoloji, hangi anlamların üretilebilir ve söylenebilir olduğunu belirleyen kodlama sistemini oluşturmaktadır (Üşür, 2001, s. 110).

Van Dijk'e göre ideolojiler, toplumsal grupların paylaşılan inanç sistemleri olarak tanımlanır. Kuramsal düzlemde söylemden bağımsız bir ideoloji kavramsallaştırması eksik ve temelsiz kalmaktadır. İdeolojiden etkilenen bir toplumsal pratik olarak söylem, genel anlamda toplumsal temsillerle, özel anlamda ise ideolojik yapılarla doğrudan ilişkilidir (van Dijk, 1997'den aktaran Duman, 2025, s. 519). Eagleton'a göre ise her söylem, kaçınılmaz olarak belirli bir ideolojik çerçeveye ya da düşünsel zemine dayalı olarak inşa edilir (Eagleton 1991'den aktaran Duman, 2025, s. 520).

Althusser ise ideolojiye farklı bir yaklaşım geliştirmektedir. Ona göre felsefe, dilsel yapılar tarafından belirlenen bir söylem alanı olarak kavranamaz. İdeoloji, bilimsel bilgidan ayrışır; çünkü ideoloji bilimin aksine eksik, kusurlu, ham ve bu nedenle tahrif edilmiş bir bilinç biçimi olarak değerlendirilir. Bu bağlamda çözüm, ideolojiyi tümüyle dışlamak ya da reddetmek değil; daha dilbilimsel ve söylemsel temellere dayalı bir ideoloji kavrayışı inşa etmektir. Foucault söylem ile ideolojiyi analitik olarak birbirinden ayırırken, Althusser bu iki alanı kuramsal olarak iç içe geçmiş yapılar olarak ele almaktadır (Purvis ve Hunt 2014'ten aktaran Duman, 2025, s. 520).

İdeoloji, gerçekliğin anlamlandırılmasını sağlayan bir kodlama sistemi olarak işlev görür. Bu bağlamda ideoloji, yalnızca belirli bir sınıfa ya da gruba ait tekil bir yapı değildir; aksine, farklı toplumsal grupların kendi koşulları içinde ürettikleri farklı gerçeklik biçimlerinin bütünü ifade eder. Bu yönüyle ideoloji, toplumsal yapıların içinde şekillenen ve bu yapılarla birlikte var olan bir olgudur. Bu bağlamda söylem, ideolojilerin edinilmesi, öğrenilmesi ve biçimlendirilmesi sürecinde temel bir araç işlevi görür. Söylemin inşa süreci doğrudan dil üzerinden gerçekleşir; dil, ideolojinin maddi görünüm biçimlerinden biridir ve ideolojik yapılar tarafından kuşatılmıştır. İdeoloji aynı zamanda bilişsel bir olgudur; öğrenilen, içselleştirilen ve zihinsel düzeyde yapılandırılan bir inançlar sistemidir. Ancak her ortak inanç sistemi ideoloji olarak değerlendirilemez. Bir düşüncenin ideolojik nitelik kazanabilmesi için karşıtlık, mücadele, çıkar çatışması ve hegemonik ilişkilerin varlığı gereklidir. Bu yönüyle ideoloji, çatışma ve güç ilişkileri içinde şekillenen yapısal bir olgudur.

İdeoloji, bir yandan farklı sınıfların ve toplumsal grupların anlaşılmasında analitik bir araç işlevi görürken diğer yandan güç, hegemonya ve devlet arasında ki yapısal ilişkilerin yeniden üretimine hizmet eden bir ideolojik mekanizma olarak konumlanmaktadır (Hall 1983 ve Gramsci 1971'den aktaran Duman, 2025, s. 520).

Althusser'e göre birey, kimliğini “maddi ideolojik aygıtlar” aracılığıyla kurar; kişi, kendisini ve toplumsal rollerini ideolojik aynalarda tanıyarak öz-neleşir. Bu bağlamda “iyi bir insan”, “iyi bir Hristiyan”, “iyi bir yurttaş” gibi tanımlamalar, öznenin ideolojik olarak yapılandırılmış normatif kimlik biçimleri olarak aynı düzlemde konumlanmaktadır. Foucault ise ideoloji kavramının, özneyi merkezine alan teorik bir hümanizm içinde sınırlandırıldığını ve bu nedenle ideolojinin özne kuramı açısından problematik bir çerçeve sunduğunu ileri sürmektedir (Foucault 1980'den aktaran Duman, 2025, s. 521).

Söylem–ideoloji ilişkisini belirleyen bir diğer temel kavram dildir. Dil, en genel anlamıyla ideoloji ile anlam üretimi arasındaki ilişkileri açıklamaya imkân tanıyan göstergebilimsel bir araç olarak işlev görmektedir. Voloşinov (2001: 48'den aktaran Duman, 2025, s. 522) 'un ifadesiyle, “nerede bir gösterge varsa orada ideoloji vardır”. Bu yaklaşım, göstergeler olmaksızın ideolojinin varlık kazanamayacağı ve ideolojik yapıların ancak göstergeler üzerinden çözümlenebileceği düşüncesini temellendirir. Ancak bu sürecin salt gösterge düzeyinde ele alınması yeterli değildir; ideolojinin anlamlandırılması, kaçınılmaz olarak yorumlayıcı süreçleri de içeren bir boyutu gerektirir (Elliott 1996'dan aktaran Duman, 2025, s. 522).

Dil, düşüncüyü ve ideolojik içerikleri taşıyan temel araç konumundadır; fakat bunun ötesinde, dilin kendisi de ideolojik bir nitelik taşır. Dil, toplumsal bağlam içinde bireylerin düşünme biçimlerini yönlendiren, egemen grupların çıkarlarını destekleyecek şekilde işlev görebilen bir araçtır. Bu yönüyle, kimi durumlarda maddi güç araçlarından dahi daha etkili bir etki alanına sahip olabilmektedir. Dil, ancak kullanıldığı yapısal bağlam içinde anlam kazanır. Bu durum, ideoloji ile dil arasındaki ilişkinin görünürlüğünü artırmaktadır. Dil, içinde yer aldığı koşullar bütünü içinde anlam üretirken; ideoloji de belirli olaylar, olgular ve toplumsal durumlar içerisinde, o bağlamanın koşulları çerçevesinde şekillenir. Bu nedenle ideolojiyi yapısal bir olgu olarak değerlendirmek kuramsal açıdan tutarlı bir yaklaşım sunar.

Söylem de toplumsal yapılar tarafından biçimlendirilirken, aynı zamanda bu yapıların yeniden üretilmesine ve dönüştürülmesine katkı sağlar. Sözcük düzenleri, anlam kodları, dilsel kalıplar ve söz alma pratikleri gibi unsurlar,

doğrudan söylemsel ve ideolojik bir nitelik taşır. Söylem, toplumsal pratikler içinde merkezi bir konuma sahiptir. Çünkü ideolojilerin aktarılmasını sağlayan ve toplumsal ilişkileri doğrudan görünür kılan temel alanlardan biridir. Bu nedenle söylem kuramı, ideolojilerin anlaşılmasında kritik bir öneme sahiptir. Aynı şekilde ideolojik yapıları ve toplumsal dönüşümleri kavramadan söylemi anlamak da mümkün değildir. Bu bağlamda ideoloji ile söylem arasındaki ilişki tek yönlü değil, karşılıklı etkileşime dayanan çift yönlü bir ilişki olarak ortaya çıkmaktadır.

İdeolojinin söylem aracılığıyla görünür hâle gelmesi, söylemin üretildiği bağlamla doğrudan ilişkilidir. Viyana Okulu'nun yaklaşımına göre söylemin bağlamı üç temel boyutta ele alınmaktadır (Büyükkantarcıoğlu 2001: 178'den aktaran Duman, 2025, s. 511):

- **İçsel bağlam:** Karşılıklı iletişim hâlinde bulunan iki konuşmacının, birbirlerinin söylemlerine verdikleri olumlu ya da olumsuz tepkilerin ideolojik bir nitelik taşıması durumunda olduğu gibi, bir sözcenin anlamının önceki sözcelerle kurduğu ilişki üzerinden şekillenmesi.
- **Toplumsal bağlam:** Bir sözceyi üreten bireyin kültürel, ekonomik, etnik, politik ve dinsel konumu ile söylemin taşıdığı ideoloji arasındaki ilişkiyi ifade eder. Bu bağlamda, bir sözcenin anlamı dil dışı toplumsal değişkenler ve kurumsal yapılar tarafından belirlenir.
- **Söylemler arası bağlam:** Bireyin diğer bireylerden ya da toplumdan etkilenerek bilinçli ya da bilinçsiz biçimde benimsediği ortak bilgi ve değerleri yansıtmasıdır. Bu boyut, bağlamın söylemler arası göndermeler içeren yapısını ortaya koyar.

Buna göre bir ifadenin anlamı tek başına oluşmamakta, farklı bağlam türleri içinde şekillenmektedir. Yani bir cümlenin anlamı sadece kelimelerden ibaret değildir; çevresindeki ilişkiler ve toplumsal koşullar tarafından belirlenir.

3. ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ

Eleştirel söylem analizi; farklı kuramsal geleneklerden beslenen, çoklu bakış açılarını ve çeşitli metodolojik yönelimleri bir arada barındıran bütüncül bir araştırma yaklaşımı olarak tanımlanabilir (Evre, 2009, s. 134). Eleştirel söylem analizi, toplumsal sorunların çok boyutlu yapısını ve çeşitliliğini gözeterek farklı disiplinlerin kuramsal ve yöntemsel birikimlerinden yararlanmakta; bu doğrultuda çok disiplinli bir yaklaşım çerçevesinde tahakküm ile söylem ara-

sındaki karmaşık ilişkileri çözümlemeyi amaçlamaktadır (Evre, 2009, s. 136).

Eleştirel söylem analizi, Foucault'nun iktidar ile söylem arasındaki karşılıklı ilişkiye dayanan kuramsal çerçevesinden türemiştir (Oğuz, 2008, s. 54). Eleştirel söylem analizi; ırkçı, politik, cinsiyetçi ve medyatik söylemleri inceleyen, farklı yaklaşımlar, perspektifler ve kuramsal temeller doğrultusunda şekillenen disiplinler arası çalışmalara olanak tanıyan bir araştırma yöntemidir. Bu yaklaşıma göre, gerek yazılı gerek sözlü dil kullanımı toplumsal pratiklerin bir yansıması niteliğindedir. Dil aracılığıyla kurulan denetim, güç, ayrımcılık ve egemenlik ilişkileri yapısal bağlamlarıyla birlikte analiz edilir. Zira dil, ideolojik bir karaktere sahiptir ve hiyerarşik yapılanmaların ve iktidar ilişkilerinin kurulmasında işlevsel bir araç olarak rol oynar (Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 103). Bu bağlamda dil, örgütlü gücün meşrulaştırılmasına hizmet eden ideolojik bir mekanizma olarak da değerlendirilmektedir (Deniz, 2014, s. 1).

Eleştirel söylem analizi sorgulayıcı, eleştirel, çok disiplinli bir yapıya sahiptir. Yalnızca dil merkezli değil; aynı zamanda toplumsal güç ilişkilerini merkeze alan bir yaklaşımdır. Eleştirel söylem analizi, dil-iktidar-ideoloji üçgeninde konumlanan; anlam üretimini toplumsal tahakküm, meşruiyet ve güç ilişkileri bağlamında çözümleyen; aynı zamanda bu ilişkileri görünür kılmayı amaçlayan bir yaklaşımdır.

Bu yaklaşım ele alınırken adında yer alan “eleştirel” ifadesi, olumsuzlayıcı bir eleştiri biçimi olarak değerlendirilmemelidir. Buradaki eleştirelilik, söz konusu söylemin olduğu gibi kabul edilmediğini; aksine sorgulayıcı, çözümleyici ve analitik bir tutumla ele alındığını ifade etmektedir. Eleştirel söylem analizi, dilin kullanım biçimlerini, örtük ve açık anlam katmanlarını birlikte inceleyerek söylem içerisinde gizlenen çok boyutlu mesajları açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu süreçte yalnızca dilbilimsel çözümlemelerle yetinilmemekte; aynı zamanda sorun odaklı bir yaklaşım çerçevesinde kuramsal ve yöntemsel perspektifler de analize dâhil edilmektedir (Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 107).

Eleştirel söylem analizinin temel amacı, söylemi anlamlandırmak, bu anlamlara ulaşmak ve elde edilen anlamlar üzerinden yorumlayıcı bir çözümleme gerçekleştirmektir. Yapılan yorum, iletilmek istenen içeriği içinde yer aldığı bağlamsal yapı ve olay örgüsü çerçevesinde değerlendirerek görünür kılar. Kapsamı geniş bir alanı içine almakla birlikte, eleştirel söylem analizi temelde ideolojik ve politik boyutları önceleyen bir çözümleme yöntemi olarak konumlanmaktadır (Doyuran, 2018, s. 315).

Eleştirel söylem analizi sadece söylemi çözümleme yöntemi değildir. Toplumsal eşitsizlikleri görünür kılmayı, iktidar ilişkilerini sorgulamayı ve bu iliş-

kiler karşısında eleştirel bir duruş geliştirmeyi de amaçlayan bilimsel bir yöntemdir. Eleştirel söylem analizi söylemi anlamlandırmanın yanı sıra söylemden farklı anlamlar ortaya çıkarma ve bu yeni anlamları yorumlayarak değerlendirme yapma imkânı da sunmaktadır. Bu sayede de söylemin altında yatan ideolojik mesajları açığa çıkartmak mümkün hale gelmektedir.

Eleştirel söylem analizinin temel odak noktası eşitsizlik, ayrımcılık, ırkçılık, cinsiyetçilik, yoksulluk, göç, iktidar ve hegemonya gibi toplumsal problemlerdir. Eleştirel söylem analizinin amacı yalnızca dili incelemek değil, dil aracılığıyla bu sorunların nasıl üretildiğini ve sürdürüldüğünü ortaya koymaktır. Eleştirel söylem analizi dilbilim, sosyoloji, siyaset bilimi, iletişim, psikoloji gibi alanlardan beslenir. Çünkü toplumsal sorunlar tek bir disiplinle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Kısaca eleştirel söylem analizi metindeki kelimeleri ve cümleleri incelemenin yanı sıra toplumsal yapıları ve sosyal etkileşim süreçlerini de analiz eder. Yani eleştirel söylem analizi, dilin nasıl olup da eşitsizlikleri normalleştirdiğini ya da bunlara nasıl karşı çıkabildiğini ortaya koymayı amaçlayan eleştirel bir araştırma yaklaşımıdır.

3.1. Teun A. Van Dijk’a Göre Eleştirel Söylem Analizi

Van Dijk’a göre eleştirel söylem analizi; hâkimiyet, hegemonya, iktidar, sınıfsal eşitsizlikler, toplumsal cinsiyet, çıkar ilişkileri, gelenek, toplumsal düzen ve yapısal ilişkiler gibi olguları araştırma alanı olarak ele alan bir söylem çözümleme yaklaşımıdır (Doyuran, 2018, s. 315).

Eleştirel söylem analizi, tekil ve kapalı bir kuramsal model sunmaktan ziyade, farklı kuramsal yaklaşımları bünyesinde barındıran bir düşünsel çerçeve ve ekol niteliği taşımaktadır (Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 103) Bu bağlamda Teun van Dijk’in çalışmaları, eleştirel söylem analizi içerisinde özellikle metin çözümlemesi ve bilişsel/algısal dilbilim ekseninde yoğunlaşan bir yönelimi temsil etmektedir (Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 105)

Eleştirel söylem analizi yaklaşımının temel ekseninin toplum, söylem ve biliş kavramları üzerine kurulu olduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede, toplum ile söylemler arasındaki etkileşimin yanı sıra bilişsel boyutun da çözümlemeye dâhil edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda Van Dijk, söylemleri yalnızca sosyal ya da bilişsel perspektiften ele almak yerine, sosyo-bilişsel bir analiz yaklaşımı benimseyerek bir işlev üstlendiğini ve söylemin bu yolla daha bütüncül ve etkili biçimde açıklanabileceğini ortaya koymaktadır (Şah, 2020, ss. 210-231).

Van Dijk'e göre eleştirel söylem analizinin temeli iktidar ve hegemonya, sınıfsal eşitsizlikler, toplumsal cinsiyet, çıkar ilişkileri toplumsal düzen ve yapılar gibi konulara dayanır. Yani eleştirel söylem analizi dili tarafsız bir araç olarak değil; gücün kurulduğu, sürdürüldüğü ve meşrulaştırıldığı bir alan olarak ele alır. Van Dijk'e göre söylemi yalnızca toplumsal açıdan ya da bilişsel (zihinsel) açıdan incelemek yeterli değildir. Bunun yerine toplum, söylem ve biliş birlikte ele alınmalıdır. Bu bakış açısına sosyo-bilişsel yaklaşım denir. Buna göre insanlar söylemleri üretirken toplumsal yapılardan etkilenir; ancak bu etkiler bireylerin zihinlerinde oluşturdukları algı, bilgi ve tutumlar aracılığıyla söyleme yansır. Özetle Van Dijk'e göre söylem, yalnızca söylenen sözler değil; iktidarın zihinlerde ve toplumda nasıl kurulduğunu gösteren stratejik bir yapıdır.

Van Dijk'e göre eleştirel söylem analizinde söylem yapıları aşağıdaki boyutlar çerçevesinde tanımlanmaktadır (Van Dijk 1993: 264'dan aktaran Güngör, 2020, s. 7)

- **Argüman:** Gerçekliği yansıttığı iddia edilen olumsuz değerlendirmeler aracılığıyla kanıtların güçlendirilmesi ve söylemin ikna edici niteliğinin artırılması.
- **Retorik Figürler:** “Onlar” grubuna atfedilen olumsuz eylemlerin abartılı biçimde sunulması, olumlu özelliklerinin görmezden gelinmesi ya da örtükleştirilmesi; buna karşılık “biz” grubuna ait olumlu özelliklerin vurgulanması, yüceltilmesi ve çoğaltılması.
- **Sözel Tarz:** Olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerin aktarımında kullanılan sözcüklerin bilinçli seçimine dayalı dilsel özellikler.
- **Öykü Anlatma (Anlatısal Yapı):** Tanıklık edilen olumsuz olayların anlatı formunda sunulması ve özellikle olumsuz yönlerle ilişkin ayrıntıların ön plana çıkarılması.
- **Olumsuz Davranışlara Yapısal Vurgu:** Başlıklar, özetler, kanıt sunma biçimleri, metnin örgütlenişi ve cümle dizilişi gibi yapısal araçlar yoluyla olumsuz eylemlerin öne çıkarılması.
- **Alıntı:** Güvenilir tanıklar, kaynaklar veya uzman kişilerden yapılan alıntılar aracılığıyla söylemin meşrulaştırılması ve inandırıcılığının artırılması.

Van Dijk'ın söylem çözümlemesi yaklaşımı, makro ve mikro yapılar temelinde yapılandırılmaktadır (van Dijk, 2001, s. 354).

- **Makro Yapı:** Makro yapı analizi iki düzeyde ele alınır: tematik ve şematik çözümleme. Tematik analiz; başlıklar, haber girişleri (spotlar) ve

görseller (fotoğraflar) gibi unsurları kapsarken, şematik analiz; olayın sunum biçimi, sonuçları, bağlam bilgisi, haber kaynakları ve tarafların yorumlarını içermektedir. Bu çerçevede makro yapı analizi, söylemin temel olarak ne hakkında olduğunu ve metni üreten kişinin hangi amaç doğrultusunda haberi kurguladığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

- **Mikro Yapı:** Mikro yapı ise sentaktik çözümleme, sözcük seçimi ve haber retorik gibi dilsel unsurlardan oluşmaktadır. Mikro düzeyde yapılan analiz, metnin bölümsel anlam katmanlarını çözümlemeyi amaçlamakta; kullanılan kelimeler, örtük ve dolaylı anlam biçimleri üzerinden değerlendirilmektedir. Bu sayede metni üreten öznenin ideolojik yönelimi doğrultusunda yaptığı dilsel tercihlerin işlevi ve bu tercihlerin alıcının tutumunu yönlendiren bir bilgi üretme potansiyeli taşıdığı ortaya konulmaktadır. Hem makro hem de mikro yapılar, alıcının zihninde en kalıcı biçimde yer eden ve toplumsal olarak yeniden üretilen anlamların oluşumunda belirleyici rol oynamaktadır.

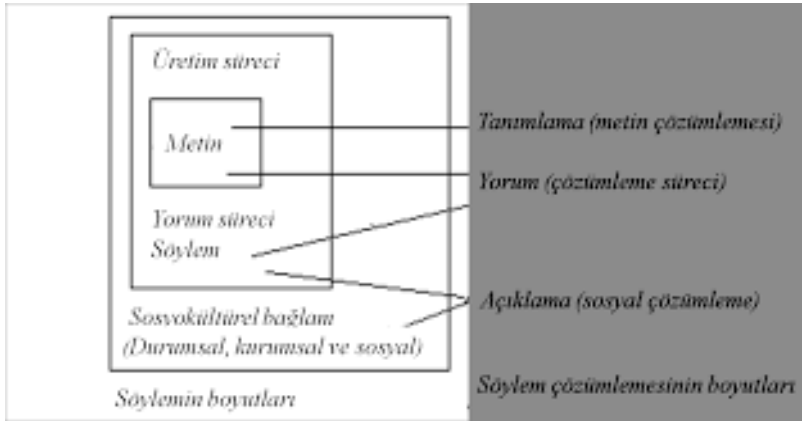
3.2. Norman Fairclough a Göre Eleştirel Söylem Analizi

Eleştirel söylem analizinin öncü kuramcılarının biri olan Norman Fairclough, bu alanın bağımsız bir çalışma disiplini olarak gelişmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Fairclough, dilbilim ile sosyal bilimlere bütünlük sağlayan tekil bir kuramsal çerçeve oluşturarak eleştirel söylem analizine disiplinler arası bir boyut kazandırmıştır (Şah, 2020, ss. 210-231)

Norman Fairclough, eleştirel söylem analizi kapsamında beş aşamalı bir çözümleme modeli önermektedir. Bu modelin ilk aşaması, belirli bir toplumsal sorunun tanımlanmasına odaklanmaktadır. İkinci aşamada, söz konusu toplumsal sorunun çözümünü engelleyen yapısal ve söylemsel engellerin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Üçüncü aşama, mevcut toplumsal düzenin bu sorunun sürdürülmesine ihtiyaç duyup duymadığının sorgulanmasını içermektedir. Dördüncü aşamada ise, daha önce belirlenen engellere yönelik olası çözüm stratejileri ortaya konulmaktadır (Şah, 2020, ss. 210-231). Çözüm odaklı bu yaklaşım, eleştirinin yönünü yalnızca olumsuzlamadan uzaklaştırarak dönüştürücü ve yapıcı bir perspektife taşımakta; toplumsal değişim için gerekli olan potansiyel dinamikler üzerinde yoğunlaşmasını sağlamaktadır. Son aşama ise, eleştirel çözümlemenin yansıma boyutu olarak tanımlanmaktadır. Fairclough'un sunduğu bu kuramsal çerçeve, toplumsal değişimi analiz etmeyi amaçlayan araştırmacılar için yöntemsel bir rehber niteliği taşımaktadır (Şah, 2020, ss. 210-231).

Fairclough'un göre eleştirel söylem analizinde dilbilim sosyal bilimlerle birleştirilmelidir. Böylece söylem, yalnızca dilsel bir yapı olarak değil; toplumsal ilişkiler içinde işleyen bir pratik olarak ele alınır. Fairclough'a göre dil, toplumsal bağlamdan kopuk değildir. Söylem, toplumsal etkileşimlerin içinde üretilir ve dil ile sosyal yapılar arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Bu nedenle söylem, hem toplumu yansıtır hem de toplumu şekillendirir. Fairclough'un yaklaşımı yalnızca eleştirmekle yetinmez. Eleştiriyi dönüştürücü ve yapıcı bir amaca yönlendirir. Toplumsal değişim için hangi dinamiklerin harekete geçirilebileceğine odaklanır. Fairclough eleştirel söylem analizini dil ile toplum arasındaki ilişkiyi merkeze alan, sorunları görünür kılan, aynı zamanda çözüm üretmeyi amaçlayan bir yöntem olarak görmektedir. Kısaca Fairclough'a göre eleştirel söylem analizi, yalnızca yanlışlığı göstermek amacıyla yapılmaz, aynı zamanda yanlışın nasıl değiştirilebileceğini bulmak amacıyla da yapılmaktadır.

Fairclough, eleştirel söylem çözümlemesine analitik bir yöntem olarak kazandırdığı 3D modelinde dil, sosyal bir pratik aracı rolündedir. Bu model üç aşamadan oluşur:

Şekil 1: Fairclough 3D Modeli (Fairclough, 1995)

Fairclough'un modelinde analitik incelemenin ilk boyutunu "metin" oluşturmaktadır. Fairclough'a göre metin çözümlemesi, temelde dilbilimsel çözümlemeyi kapsar. Betimleme aşaması, söylemin üretimi ile kullanımı arasındaki ilişkinin çözümlendiği yapısal özelliklere odaklanır. Bu yapısal özellikler; söylemde tercih edilen sözcükler, dilbilgisel yapılar, kiplik kullanımları, bağlaşıklık ilişkileri ve metaforlar gibi çeşitli dilsel unsurları içermektedir (Özüdoğru, 2016, s. 90).

Bu boyutta metnin teması, gramatik özellikleri ve sözcük kullanımları incelenir. Temel amaç, metnin biçimsel özelliklerinin tanımlanmasıdır. Bu çerçevede dilbilimsel çözümleme, metinlerdeki sözcük tercihleri, dilbilgisel yapılar, eğretilmeler, kiplikler (modality) gibi dilsel sistemleri ortaya koyarken; metinlerarası çözümleme ise metinlerin hangi söylem düzenlerine dayandığını açığa çıkarır. Fairclough'un yaklaşımına göre metin çözümlemesinde biçim ve içerik birbirinden ayrılmaz bir bütünlük oluşturur. Çünkü içerik her zaman belirli biçimsel yapılar aracılığıyla üretilir; farklı içerikler farklı biçimleri, farklı biçimler de farklı içerikleri zorunlu kılar (Evre, 2009, s. 142).

Söylemsel pratik aşamasında, metnin üretim, dolaşım (dağıtım) ve tüketim süreçleri merkeze alınır (Özüdoğru, 2016, s. 90). Bu aşamada birinci boyutta elde edilen bulgulardan (gramatik özellikler ve sözcük seçimleri) hareketle çözümleme alanı genişletilir ve metin, ideolojik, siyasal ve toplumsal anlam katmanları üzerinden yorumlanır. Başka bir ifadeyle bu süreç, metnin yorumlanarak yeniden inşa edildiği aşamayı ifade eder. Metin ile toplumsal çözümleme arasında bir bağ kurularak incelenecek söyleme analitik bir çerçeve kazandırılır. Bu kapsamda metnin “hangi amaçla üretildiği, kimlere hitap ettiği ve hedef kitle üzerinde nasıl bir etki oluşturmamasının beklendiği” sorularına yanıt aranır ve söylemin yorumsal çözümlemesi gerçekleştirilir (Fairclough, 1995, s. 154-155).

Bu boyut, söylemlerin yorumlanmasıyla birlikte bu süreçleri şekillendiren sosyokültürel koşulların açıklandığı aşamadır. Söylemlerin amacı, iletilmek istenen mesajın içeriği, yazarın ideolojik ve siyasal yönelimi toplumsal çözümleme yoluyla görünür kılınır (Fairclough, 1995, ss. 151-152). Fairclough bu aşamada söylemsel değişimi açıklamak için “hegemonya” kavramını merkeze yerleştirir. Sürekli inşa edilen, dönüşen ve evrilen bu yapı, hegemonik güçler arasındaki mücadele içinde şekillenir. Söylem düzeni karmaşık, çelişkili ve istikrarsız bir yapıya sahiptir; bu dengesizlik durumu, hegemonya olgusunun söylemsel ve ideolojik boyutunu oluşturur (Durna ve Kubilay, 2010, s. 73)

Bu bağlamda Fairclough'un üç boyutlu “diyalektik ilişkili yaklaşımı”, iletişim ve toplum ilişkisini çözümlemek için kapsamlı bir analitik çerçeve sunar. Bu yaklaşım, metinlerin yalıtılmış ve bağımsız yapılar olarak çözümlenemeyeceğini; her metnin, diğer metinlerle ve toplumsal bağlamlarla kurduğu ilişkiler içinde anlam kazandığını savunur.

Buna göre çözümleme süreci sırasıyla:

- Metnin dilsel özelliklerinin incelenmesini,
- Arka plan bilgileri ve benzer metin örnekleri kullanılarak söylemin yo-

rumlanmasını,

- Elde edilen veriler ışığında dil kullanımında gizlenen, doğal ve değişmezmiş gibi sunulan gerçeklerin hangi toplumsal sorunları barındırdığının ve bu sorunların nasıl meşrulaştırılıp görünmez kılındığının açıklanmasını içerir (Özüdoğru, 2016, s. 95).

Fairclough'a göre analizin ilk aşaması metin çözümlemesidir ve temelde dilbilimsel incelemeye dayanır. Bu aşamada incelenen unsurlar sözcük seçimleri, dilbilgisel yapılar, kiplik kullanımı, bağlaşıklık ilişkileri, metaforlar / eğretilmeler'dir. Analizin amacı metnin biçimsel özelliklerini betimlemek ve bu biçimlerin hangi anlamları oluşturduğunu ortaya koymaktır. Fairclough'a göre biçim ve içerik birbirinden ayrı değildir. İçerik her zaman belirli biçimsel yapılar aracılığıyla kurulur. Bununla beraber dilbilimsel çözümleme metnin iç yapısını gösterirken metinlerarası çözümleme ise metnin hangi söylem düzenlerine dayandığını açığa çıkarır. Söylemsel pratik boyutunda ise metnin üretimi, dağıtımı (dolaşımı) ve tüketimi incelenir. Metin artık yalnızca dilsel bir nesne değil, yorumlanan ve yeniden inşa edilen bir yapı olarak ele alınır. Bu aşamada metin hangi amaçla üretilmiştir, kimlere hitap etmektedir, hedef kitle üzerinde nasıl bir etki yaratması beklenmektedir gibi sorulara cevap aranır. Bu aşamada metin ideolojik, siyasal ve toplumsal anlamlar üzerinden yorumlanır. Yorumlama süreci ise metnin üretimi ve alımlanması arasındaki ilişkiye odaklanır. Bu boyut, metnin sahip olduğu anlamlandırma kaynakları ile bu kaynakların nasıl kullanıldığı arasında bir arayüz işlevi görür. Sadece metnin kendisi değil; söz edimleri, metinlerarasılık ve söylemsel uygulamalar da analize dâhil edilir. Kısaca Fairclough'un üç boyutlu modeli metinlerin tek başına ve yalıtılmış bir biçimde anlaşılamaz olduğunu ve her metnin, diğer metinlerle ve toplumsal bağlamla kurduğu ilişkiler içinde anlam kazandığını savunmaktadır.

3.3. Michel Foucault a Göre Eleştirel Söylem Analizi

Foucault, söylemi, "dilini yorum aracılığıyla anlam üretmesi" biçiminde yorumlamaktadır. Ona göre söylem, sözel göstergelerin ardışık ve ilişkisel bir düzen içinde eklemlenmesinden oluşur. Bu bağlamda dil, yorumdan önce gelen bir yapı değil; yorum süreci içinde anlam kazanan dinamik bir sistem olarak ele alınır. Her yorumun zorunlu olarak bir metinsel zemine dayandığını vurgulanmaktadır (Elbirlik ve Karabulut, 2015, s. 23).

Foucault, söylem kuramı çerçevesinde dilbilimsel ve bilgiye dayalı boyut-

ları olan bir toplumsal teori inşa etmiş ve bu yaklaşımı tarihsel çözümlemeler üzerinden temellendirmiştir. Ancak onun çalışmaları, klasik anlamda dilbilimsel yöntemlere dayanan analizler olarak değerlendirilmemektedir. Buna karşın geliştirdiği kuramsal çerçeve; işlevsel dilbilimi, eleştirel dilbilimi ve nihayetinde eleştirel söylem analizinin oluşum sürecine önemli ölçüde teorik zemin hazırlamıştır. Foucault, kendine özgü bir yaklaşım geliştirerek, dilbilim merkezli olmayan; daha çok felsefi ve edebi boyutları ağır basan bir yöntem ortaya koymuştur (Elbirlik ve Karabulut, 2015, s. 48).

Foucault’a göre dil, kendi başına hazır anlamlar taşıyan sabit bir sistem değildir. Anlam, yorum süreci içinde ortaya çıkar. Söylem, kelimelerin rastgele dizilimi değil; birbirleriyle ilişkili göstergelerden oluşan düzenli bir yapıdır. Yani Foucault, söylemi dili kullanma biçimi olarak değil, gerçekliğin nasıl kurulduğunu belirleyen bir mekanizma olarak görür. Bu yaklaşıma göre insanların dünyayı nasıl algıladığı, düşündüğü ve davrandığı büyük ölçüde söylemler tarafından şekillenir. Foucault’a göre söylem, yalnızca konuşma biçimi değil; anlamın, bilginin ve toplumsal düzenin üretildiği tarihsel ve ideolojik bir pratiktir. Başka bir deyişle, insanlar dünyayı olduğu gibi görmez; söylemler aracılığıyla kurulan anlam dünyası içinde görür. Bu da söylemi, toplumsal çözümleme açısından merkezi bir kavram hâline getirir.

Foucault’a göre iktidar, işleyiş biçimi itibarıyla yalnızca bireyler ya da kolektif aktörler arasında kurulan bir ilişki olarak değil, bazı öznelerin başkalarının eylemleri üzerinde etkide bulunma tarzı olarak kavranmalıdır. Bu bağlamda iktidar, soyut bir yapıdan ziyade edimsel bir nitelik taşır; rıza üretimine indirgenemez ve meşruiyet temelli bir ilişki olarak açıklanamaz. Zira iktidar, doğrudan bireylerin kendileri üzerinde kurulan bir tahakküm biçimi değil, başkalarının eylemlerini yönlendiren, şekillendiren ve dönüştüren bir “eylem üzerine eylem” biçimidir (Foucault, 2011, ss. 96-97). Bu yönüyle iktidar, eyleyen öznelerin davranış alanlarında kışkırtma, yönlendirme, teşvik etme, sınırlandırma, olanak sağlama ya da güçleştirme gibi çeşitli etki biçimleri üretir. Dolayısıyla iktidar, tekil bir baskı mekanizması değil, farklı eylemler üzerinde işleyen çok katmanlı bir müdahale ağıları bütünü olarak varlık kazanır. İktidarın bu biçimde başkalarının eylemleri üzerinden işlemesi, özgürlük kavramını iktidar ilişkilerinin kurucu unsurlarından biri hâline getirir.

Foucault, iktidarın yalnızca “özgür özneler” üzerinde ve ancak bu özneler özgür oldukları sürece uygulanabilir olduğunu vurgular. Bu nedenle iktidar ile özgürlük arasındaki ilişki, birbirini dışlayan karşıtlıklar üzerinden değil, zorunlu bir koşulluluk ilişkisi üzerinden düşünülmelidir. Başka bir ifadeyle özgürlük, iktidarın karşısında konumlanan bir alan değil, iktidarın uygulanabilmesinin ön

koşuludur (Foucault, 2011, ss. 96-97).

Foucault’a göre iktidar devletin, kurumların ya da tek tek kişilerin sahip olduğu bir nesne değildir. İnsanların başkalarının eylemleri üzerinde etkide bulunma biçimidir. Yani iktidar, birinin diğerini doğrudan zorla bastırması değil; başkalarının nasıl davranacağını yönlendiren, şekillendiren ve çerçeveleyen bir süreçtir. Bu yüzden iktidar, eylem üzerine eylem olarak tanımlanır. Ayrıca iktidar yalnızca yasaklayan veya engelleyen bir güç değildir. Aynı zamanda davranış biçimleri üretir, normlar oluşturur ve kimlikleri şekillendirir. Bu nedenle iktidar, toplumsal yaşamı kuran üretken bir mekanizmadır. Foucault’a göre iktidar yalnızca özgür özneler üzerinde işleyebilir. Eğer bireyin seçim yapma imkânı yoksa, orada iktidar ilişkisi değil, zor kullanma vardır. Bu yüzden özgürlük, iktidarın yokluğu değil; iktidarın işleyebilmesi için gerekli zemindir. İktidarın olduğu her yerde direnç de vardır. Direnç, iktidarın karşısında duran bağımsız bir alan değil, iktidar ilişkilerinin içinden doğan bir olgudur. Bu, iktidarın hiçbir zaman mutlak ve kapalı bir sistem olmadığını gösterir.

Foucault’a göre bilgi tarafsız ya da masum değildir. Gözetleme, disiplin, sınıflandırma ve düzenleme işlevleri görür. Yani bilgi üretimi, dolaşımı ve uygulanması doğrudan iktidar mekanizmalarıyla iç içedir. Bu yüzden “bilgi–iktidar” birbirinden ayrı düşünülemez. Yasa ise sadece kurallar bütünü değildir. İnsanları kategorilere ayırır, hiyerarşiler oluşturur ve normal veya anormal ayrımı üretir. Böylece yasa da iktidarın toplumu şekillendiren araçlarından biri hâline gelir. Kısaca iktidar insanları sadece bastırmaz; onları biçimlendirir, kimlikler üretir, bilgi üretir ve toplumsal düzeni kurar.

3.4. Ruth Wodak a Göre Eleştirel Söylem Analizi

Ruth Wodak’a göre eleştirel söylem analizinin amacı, dünyayı ve toplumsal gerçekliğin belirli yönlerini yalnızca betimleme ya da temsil etme biçimlerinin ötesine geçmektir. Bu doğrultuda eleştirel söylem analizi bireylerin kendilerini ifade edebilmelerine, bilinç kazanmalarına ve özgürleşmelerine olanak tanıyan eleştirel bilginin üretilmesini ve dolaşıma sokulmasını amaçlayan bir bilgi üretim pratiği olarak konumlanmaktadır (Ercan ve Marsh 2016: 309’dan aktaran B. Güngör, 2020, s. 8).

Ruth Wodak’ın eleştirel söylem analizi yaklaşımı, bilginin nasıl üretildiği ve aktarıldığı, toplumsal kurumların nasıl yapılandığı ve iktidarın hangi yollarla kullanıldığı konularında dilin oynadığı rolü kavramayı amaçlayan disiplinler arası bir perspektife dayanır. Bu yönüyle eleştirel kuramla önemli ölçüde örtüş-

mektedir. Wodak’a göre söylem, belirli bir toplumsal pratiğin özgül bir bakış açısından temsil edilme biçimidir ve söylemler farklı türler ile metinler aracılığıyla görünürlük kazanır. Wodak, belirli söylemsel pratikler ile belirli eylem alanları arasında karşılıklı ve diyalektik bir ilişki bulunduğunu ileri sürer. Buna göre durumsal, kurumsal ve toplumsal bağlamlar söylemleri şekillendirip etkilerken, söylemler de hem söylemsel hem de söylem dışı toplumsal ve siyasal süreçler ile eylemler üzerinde etkide bulunmaktadır (Evre, 2009, s. 146).

Wodak’a göre eleştirel söylem analizinin amacı; sadece dünyayı ve toplumsal gerçekliği tanımlamak değildir. Söylemlerin ardındaki iktidar ilişkilerini, eşitsizlikleri ve ideolojileri görünür kılmaktır. Yani eleştirel söylem analizi olanı anlatan değil; olanı sorgulayan ve dönüştürmeyi hedefleyen bir yaklaşımdır. Wodak eleştirel söylem analizinin bireylerin bilinçlenmesini, kendilerini ifade edebilmesini, toplumsal baskıları fark etmesini sağlayan bir eleştirel bilgi üretme süreci olduğunu vurgular. Wodak’a göre dil tarafsız değil, iktidarın işlediği bir alandır. Ayrıca Wodak söylemin toplumsal koşullar tarafından şekillendiğini, aynı zamanda toplumu da şekillendirdiğini vurgular. Yani söylem ve toplum arasında çift yönlü bir ilişki vardır. Ruth Wodak’ın eleştirel söylem analizi toplumsal sorunlara odaklanan, dili iktidar ve ideolojiyle birlikte ele alan, bireyleri bilinçlendirmeyi ve özgürleşmeyi hedefleyen, dönüştürücü bir araştırma yaklaşımıdır.

Wodak, söylem analizinin işlevlerini dört temel düzlemde açıklamaktadır (Çakmak ve Bilişli, 2019, s. 104):

- **Kurucu işlev:** Söylemler; ırk, millet gibi kolektif kimliklerin inşasında ve toplumsal koşulların oluşturulmasında belirleyici ve yapılandırıcı bir rol üstlenmektedir.
- **Sürdürücü (idame ettirici) işlev:** Söylemler, belirli bir ırk, etnik, millet ya da toplumsal grupla ilişkili statünün devamlılığını sağlayabilmekte; bu statüyü yeniden üretmekte ve meşrulaştırıcı bir çerçeve sunabilmektedir.
- **Dönüştürücü işlev:** Söylemler yalnızca mevcut toplumsal düzenin sürekliliğini sağlamakla kalmaz; aynı zamanda bu düzenin dönüştürülmesinde ve yeniden yapılandırılmasında da etkin bir rol oynar.
- **Yıkıcı (çözündürücü) işlev:** Söylemler, mevcut statünün sürdürülmesi ve dönüştürülmesinin ötesinde, toplumsal düzenin parçalanmasına, çözülmeye ve yıkılmasına yol açabilecek etkiler de üretebilmektedir.

Söylem-tarihsel yaklaşım; toplumsal sorunları sözlü, yazılı ve görsel metinler üzerinden; bu metinleri teorik ve deneysel bilgi üreten bağlam verileriyle

birlikte analiz ederek açıklamayı amaçlayan bütüncül bir çözümleme yaklaşımıdır.

Bu yaklaşım, söylemi yalnızca metnin kendisine bakarak değil, metnin üretildiği tarihsel, toplumsal, siyasal ve kültürel bağlamla birlikte ele alır. Yani amaç, “metinde ne deniyor?” sorusunun ötesine geçip, “bu söylem neden burada, bu biçimde ve bu amaçla kurulmuştur?” sorusuna yanıt bulmaktır. Ruth Wodak söylemi toplumsal eylem alanlarında ortaya çıkan göstergesel pratikler bütünü, toplumsal yapıyı inşa eden ama aynı zamanda ondan etkilenen dinamik bir süreç olarak tanımladığı vurgulanır. Bu, söylemin pasif bir yansıma değil, toplumsal gerçekliği üreten etkin bir güç olduğu anlamına gelir. Söylem-tarihsel yaklaşım sadece dilbilimden yararlanmaz, sosyoloji, tarih, siyaset bilimi, kültürel çalışmalar gibi alanlarla birlikte çalışır. Amaç, dili teknik olarak incelemekten çok, toplumsal problemleri anlamak ve açıklamaktır. Bu yaklaşıma göre bir söylem hangi dönemde, hangi koşullar altında, hangi önceki söylemlerle ilişkili olarak ortaya çıktıysa bunlar analizde mutlaka hesaba katılır. Yani söylem, zamandan kopuk ele alınamaz.

Söylem, toplumsal grupları tarafsız biçimde yansıtmaz; onları adlandırarak, nitelendirerek, gerekçelendirerek ve çerçeveleyerek yeniden üretir. Bu süreç, “biz”i olumlu, “ötekileri” ise olumsuz konumlandıran ideolojik bir mekanizma olarak işler. Kısaca dil, yalnızca anlatmaz; taraf tutar, konumlandırır ve güç ilişkilerini yeniden üretir.

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında söylem kavramı, dil, toplum ve anlam üretimi arasındaki ilişki temelinde ele alınmış; söylemin yalnızca dilsel bir ifade biçimi olmadığı, aynı zamanda toplumsal gerçekliğin kurulması, yeniden üretilmesi ve anlamlandırılması süreçlerinde önemli bir rol oynadığı ortaya konulmuştur. İnsan doğası gereği toplumsal bir varlık olduğundan, bireylerin dünyayı algılama ve yorumlama biçimleri de içinde bulundukları toplumsal bağlamdan bağımsız değildir. Bu bağlamda iletişim, bireyler arasında yalnızca bilgi aktarımını sağlayan bir araç değil; aynı zamanda anlamların üretildiği, paylaşıldığı ve dönüştürüldüğü bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Bu sürecin en temel unsuru ise dil olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan dünyayı anlamlandırma sürecini dil aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Dil, yalnızca duygu ve düşüncelerin aktarımını sağlayan bir araç değil; düşüncenin biçimlendiği, toplumsal ilişkilerin düzenlendiği ve gerçekliğin kurulduğu bir sistemdir. Bu bağlamda söylem, dilin

belirli tarihsel, kültürel ve ideolojik koşullar altında kullanımı olarak ortaya çıkmakta; anlam üretimi ile toplumsal yapı arasında köprü kurmaktadır. Söylem, bireylerin yalnızca ne düşündüklerini değil, nasıl düşündüklerini; dünyayı hangi kategoriler ve karşıtlıklar üzerinden algıladıklarını da yansıtmaktadır. Dil, bireylerin düşüncelerini ifade etmelerini sağlamanın ötesinde, düşüncenin olduğu ve toplumsal gerçekliğin şekillendiği bir yapı olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla söylem, dil aracılığıyla kurulan ve toplumsal bağlam içinde anlam kazanan bir olgu olarak ele alınmalıdır.

Çalışmada ele alınan kuramsal yaklaşımlar doğrultusunda söylem kavramının çok boyutlu ve çok katmanlı bir yapı taşıdığı görülmektedir. Söylem sabit ve değişmez bir yapı değildir. Aksine, toplumsal bağlam içinde sürekli yeniden üretilen, dolaşıma giren ve farklı güç ilişkileri içinde anlam kazanan bir pratiktir. Aynı sözcük ya da ifade, farklı tarihsel ve kültürel bağlamlarda farklı anlamlar üretebilmekte; bu da söylemin bağlama bağımlı doğasını açıkça göstermektedir. Söylem yalnızca yazılı ya da sözlü ifadelerden ibaret değildir; aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, güç dengelerinin, kültürel değerlerin ve ideolojik yapıların da yansıdığı bir alan niteliği taşımaktadır. Bu nedenle söylem, bireysel bir ifade biçimi olmanın ötesinde, toplumsal bir pratik olarak değerlendirilmelidir. Söylemler belirli bir zaman, mekân ve bağlam içerisinde üretilir ve bu bağlamlar doğrultusunda anlam kazanır. Aynı ifade farklı toplumsal ve kültürel ortamlarda farklı anlamlara gelebilir. Bu durum söylemin dinamik ve değişken bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle söylem çalışmalarında bağlamin göz önünde bulundurulması büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla söylemi yalnızca metin düzeyinde incelemek yeterli değildir; söylemin üretildiği koşulların, aktörlerin, toplumsal rollerin ve ideolojik arka planın da çözümleme sürecine dâhil edilmesi gerekmektedir.

Söylem kavramına ilişkin farklı kuramsal yaklaşımlar incelendiğinde, söylemin hem dilbilimsel hem de sosyolojik boyutlarının bulunduğu görülmektedir. Dilbilimsel yaklaşımlar söylemi metinler ve dilsel yapılar üzerinden ele alırken, sosyolojik ve eleştirel yaklaşımlar söylemi toplumsal ilişkiler, güç mücadeleleri ve ideolojik yapılar bağlamında değerlendirmektedir. Dilbilimsel yaklaşımlar söylemi cümle ötesi bir yapı ve metinler bütünü olarak değerlendirirken; sosyolojik ve eleştirel yaklaşımlar söylemi toplumsal ilişkiler, iktidar mücadeleleri ve ideolojik yapılanmalar bağlamında incelemektedir. Bu çalışma, söz konusu yaklaşımları bir araya getirerek söylemi hem dilsel hem de toplumsal bir olgu olarak konumlandırmıştır. Böylece söylemin yalnızca biçimsel özellikleri değil, aynı zamanda işlevsel ve ideolojik boyutları da görünür kılınmıştır. Bu durum söylem çalışmalarının disiplinler arası bir nitelik taşıdığını

göstermektedir. Söylem analizi, bu disiplinler arası yaklaşım sayesinde hem dilin yapısal özelliklerini hem de dilin toplumsal işlevlerini birlikte inceleyebilme imkânı sunmaktadır. Böylece söylem analizi, yalnızca metnin içeriğini incelemekle kalmayıp, metnin üretildiği toplumsal koşulları ve metnin toplumsal etkilerini de değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Bu çalışmada ayrıca söylem ile ideoloji arasındaki ilişki ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. İdeoloji, toplumsal grupların paylaştığı inanç sistemleri ve değerler bütünü olarak, anlamın hangi sınırlar içinde üretileceğini belirlemektedir. Söylem ise bu ideolojik yapıların görünür hâle geldiği, aktarıldığı ve yeniden üretildiği alandır. Bu bağlamda söylem ile ideoloji arasındaki ilişki tek yönlü değil, karşılıklı bir etkileşim sürecine dayanmaktadır. Söylem ideolojiyi taşır, yayar ve meşrulaştırır; ideoloji ise söylemin sınırlarını ve yönelimlerini belirler. Bu karşılıklı ilişki, toplumsal gerçekliğin nasıl kurulduğunu anlamada kritik bir öneme sahiptir. İdeolojinin, toplumsal gerçekliğin anlamlandırılmasını sağlayan bir sistem olduğu ve söylemler aracılığıyla görünür hâle geldiği görülmektedir. Söylemler, toplumsal grupların dünya görüşlerini, değerlerini ve çıkarlarını yansıtan yapılar olduğu için ideolojik unsurlar barındırmaktadır. Bu bağlamda hiçbir söylemin tamamen tarafsız olmadığı söylenebilir. Her söylem belirli bir bakış açısını temsil etmekte ve bu bakış açısı doğrultusunda anlam üretmektedir. Bu nedenle söylem analizi yapılırken metnin arkasında yer alan ideolojik yapıların da dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü söylemler, toplumsal güç ilişkilerinin kurulması, sürdürülmesi ve meşrulaştırılması sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Söylem ile ideoloji arasındaki ilişki aynı zamanda iktidar kavramı ile de doğrudan bağlantılıdır. Toplum içerisinde egemen olan gruplar, belirli söylemler aracılığıyla kendi düşünce ve değerlerini yaygınlaştırmakta ve bu düşünceleri toplumun genel kabul gören gerçeklikleri hâline getirebilmektedir. Bu süreç, çoğu zaman fark edilmeden gerçekleşmektedir. Çünkü ideolojik söylemler çoğunlukla doğal ve olağan gerçeklikler gibi sunulmaktadır. Bu durum, söylemin yalnızca bir iletişim aracı değil; aynı zamanda toplumsal düzenin kurulmasında etkili olan bir mekanizma olduğunu göstermektedir. Bu nedenle söylem analizi, toplumsal eşitsizliklerin, güç ilişkilerinin ve ideolojik yapıların anlaşılmasında önemli bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada söylem analizinin temel özellikleri ve amacı da ele alınmıştır. Söylem analizi, dilsel ifadelerin yalnızca yüzeysel anlamlarını incelemekle yetinmez; aynı zamanda bu ifadelerin ardında yer alan örtük anlamları, ideolojik yönelimleri ve toplumsal bağlamları ortaya çıkarmayı amaçlar. Bu yönüyle söylem analizi, metinlerin daha derin bir şekilde anlaşılmasını sağlayan bir araş-

tırma yöntemi olarak değerlendirilmektedir. Söylem analizinde temel amaç, dil aracılığıyla üretilen anlamların nasıl oluştuğunu ve bu anlamların toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu nedenle söylem analizi, “ne söylendiği” sorusundan çok “nasıl söylendiği”, “neden söylendiği” ve “hangi bağlamda söylendiği” sorularına odaklanmaktadır. Söylem analizinin önemli özelliklerinden biri de bağlam kavramına verdiği önemdir. Bir ifadenin anlamı, yalnızca kullanılan kelimelerle sınırlı değildir. O ifadenin kim tarafından, hangi amaçla, hangi koşullarda ve kime yönelik olarak söylendiği de anlamın oluşmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu nedenle söylem analizi yapılırken dilsel unsurların yanı sıra toplumsal, kültürel, tarihsel ve ideolojik bağlamların da dikkate alınması gerekmektedir. Bağlam, söylemin anlamını belirleyen en önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle söylem çözümlemelerinde bağlamın göz ardı edilmesi, metnin yanlış yorumlanmasına yol açabilmektedir.

Çalışmada söylem analizinin dil, bağlam ve toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi ortaya koyma açısından önemli bir yöntem olduğu görülmüştür. Dil, yalnızca iletişim kurmayı sağlayan bir araç değildir; aynı zamanda toplumsal gerçekliğin kurulmasına katkı sağlayan bir unsurdur. İnsanlar konuşurken veya yazarken yalnızca düşüncelerini ifade etmezler; aynı zamanda belirli bir dünya görüşünü ve toplumsal konumu da yansıtırılar. Bu nedenle dil kullanımı, bireylerin içinde bulundukları toplumsal yapıdan etkilenmektedir. Söylem analizi, bu ilişkiyi görünür hâle getirerek dil ile toplum arasındaki etkileşimi anlamayı mümkün kılmaktadır. Bunun yanı sıra söylem analizinin iletişim çalışmaları, medya araştırmaları, sosyoloji, siyaset bilimi ve kültürel çalışmalar gibi birçok farklı alanda kullanılabileceği görülmektedir. Özellikle medya metinleri, haber içerikleri, siyasi konuşmalar, reklamlar ve sosyal medya paylaşımları gibi alanlarda söylem analizi oldukça önemli bir araştırma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanlarda yapılan söylem analizleri, toplumda hangi düşüncelerin ön plana çıkarıldığını, hangi grupların temsil edildiğini veya dışlandığını ve hangi ideolojik yapıların yeniden üretildiğini ortaya koyabilmektedir. Bu yönüyle söylem analizi, toplumsal olayları anlamada güçlü bir analitik araç olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmada ayrıca söylem analizinin temel boyutları ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Anlambilimsel boyut, metinlerdeki anlam ilişkilerini ve sözcüklerin bağlamsal değerlerini inceleyerek anlam üretim sürecini görünür kılmaktadır. Sözdizimsel boyut, dilsel yapıların örgütleniş biçiminin anlam üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Göstergibilimsel boyut ise metinlerde yer alan simge ve göstergelerin yüzeysel ve derin yapısal anlamlarını çözümlemeye olanak

tanımlanmaktadır. Bu üç boyut birlikte değerlendirildiğinde, söylem analizinin yalnızca içerik çözümlemesi değil; çok katmanlı bir anlam incelemesi sunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra bağlam, metinlerarasılık ve refleksivite gibi temel kavramlar da söylem analizinin vazgeçilmez unsurları olarak değerlendirilmiştir. Bağlam, bir ifadenin anlamının yalnızca kelimelerden değil, içinde bulunduğu toplumsal ve iletişimsel koşullardan kaynaklandığını göstermektedir. Metinlerarasılık, her söylemin başka söylemlerle ilişki içinde var olduğunu; hiçbir metnin bütünüyle bağımsız olmadığını ortaya koymaktadır. Refleksivite ise araştırmacının kendi konumunun ve bakış açısının analiz sürecini etkileyebileceğini vurgulayarak, söylem analizinde eleştirel farkındalığın önemini ön plana çıkarmaktadır. Bu unsurlar, söylem analizinin nesnel ve mutlak sonuçlar sunan bir yöntem değil; yoruma açık, eleştirel ve çok katmanlı bir yaklaşım olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın bir diğer önemli sonucu, söylemin güç ve iktidar ilişkileriyle olan sıkı bağlantısının ortaya konulmasıdır. Toplumsal yapılar içerisinde bazı söylemler baskın ve meşru kabul edilirken, bazıları marjinalleştirilebilmekte ya da dışlanabilmektedir. Hangi söylemlerin “doğru”, “normal” ya da “doğal” olarak kabul edildiği; hangi grupların konuşma hakkına sahip olduğu ya da sessiz bırakıldığı; hangi kavramların olumlu, hangilerinin olumsuz çağrışımlar taşıdığı gibi unsurlar, söylemsel süreçler aracılığıyla belirlenmektedir. Bu nedenle söylem analizi, yalnızca dilsel bir çözümleme değil; aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerin ve hegemonik yapıların incelenmesinde güçlü bir araçtır. Günümüz toplumlarında medya, siyaset ve dijital iletişim ortamları söylem üretiminin en yoğun yaşandığı alanlardır. Toplumsal olaylar, krizler, kimlik tartışmaları ve ideolojik çatışmalar büyük ölçüde söylem düzeyinde şekillenmektedir. Bu bağlamda söylem analizi, çağdaş toplumsal süreçleri anlamada vazgeçilmez bir yöntem hâline gelmiştir. Çalışma, bu yönüyle söylem analizinin yalnızca kuramsal bir alan değil; aynı zamanda güncel toplumsal sorunların çözümlemesinde işlevsel bir yaklaşım sunduğunu ortaya koymaktadır.

Söylem çalışmalarının bir diğer önemli yönü de toplumsal farkındalık yaratma potansiyelidir. Söylem analizi sayesinde bireyler, günlük yaşamda karşılaştıkları metinleri ve söylemleri daha eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirme imkânı bulabilirler. Bu durum, toplumsal gerçekliğin nasıl kurulduğunu ve hangi güç ilişkileri üzerinden şekillendiğini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Böylece bireyler, kendilerine sunulan bilgileri sorgulama ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirebilirler. Bu açıdan söylem analizi yalnızca akademik bir yöntem değil; aynı zamanda toplumsal bilinç oluşturma açısından da önemli bir araçtır.

Bu çalışmanın önemi, söylem kavramını dar bir dilbilimsel çerçeveye hap-

setmeden; toplumsal, kültürel ve ideolojik boyutlarıyla birlikte ele almasından kaynaklanmaktadır. Söylem, bireylerin kimliklerini kurdukları, toplumsal rollerini tanımladıkları ve dünyayı anlamlandırdıkları bir alandır. Bu nedenle söylemin incelenmesi, yalnızca dilsel yapıları değil; toplumsal değerleri, normları ve güç ilişkilerini de anlamayı gerektirir. Çalışma, bu bütüncül yaklaşımı benimseyerek söylem kavramının çok katmanlı doğasını ortaya koymuştur.

Literatüre olan katkısı açısından değerlendirildiğinde, bu çalışma söylem kavramını farklı kuramsal perspektifleri bir araya getirerek sistematik ve kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Mevcut literatürde söylem kimi zaman daha çok yapısal-dilbilimsel yönüyle, kimi zaman ise eleştirel ve ideolojik boyutuyla ele alınmaktadır. Bu çalışma ise söz konusu yaklaşımlar arasında bir köprü kurarak söylemi çok boyutlu bir yapı olarak değerlendirmiştir. Böylece hem kavramsal netlik sağlanmış hem de söylem analizine ilişkin temel ilkeler ve yöntemsel çerçeve bütünlüklü biçimde ortaya konulmuştur. Ayrıca çalışma, söylem ile ideoloji arasındaki ilişkinin karşılıklı ve dinamik yapısını vurgulayarak sosyal bilimler alanındaki kuramsal tartışmalara katkı sunmaktadır. Söylemin toplumsal gerçekliği nasıl inşa ettiğini ve ideolojik yapıların nasıl yeniden üretildiğini sistematik biçimde açıklaması, ileride yapılacak ampirik araştırmalar için sağlam bir teorik zemin oluşturmaktadır. Bu yönüyle çalışma, yalnızca kuramsal bir derleme değil; aynı zamanda gelecekteki söylem analizleri için referans niteliğinde bir çerçeve sunmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, söylemin dil, toplum ve ideoloji ile iç içe geçmiş bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Söylem, bireylerin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçimlerini şekillendiren; aynı zamanda toplumsal ilişkilerin kurulmasında ve sürdürülmesinde etkili olan bir süreçtir. Bu nedenle söylem, yalnızca dilsel bir yapı olarak değil, toplumsal bir pratik olarak değerlendirilmelidir. Söylem analizi ise bu süreci anlamayı sağlayan önemli bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil aracılığıyla üretilen anlamların, ideolojik yapıların ve güç ilişkilerinin çözümlemesi, toplumsal gerçekliğin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda söylem çalışmalarının gelecekte daha fazla önem kazanacağı söylenebilir. Özellikle dijital iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte söylem üretimi ve dolaşımı da hız kazanmıştır. Sosyal medya platformları, dijital medya ve çevrimiçi iletişim ortamları yeni söylem alanları yaratmaktadır. Bu durum, söylem analizinin kapsamını genişletmekte ve yeni araştırma alanlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla söylem analizi, günümüz toplumunu anlamada önemli bir kuramsal ve yöntemsel araç olmaya devam edecektir.

Genel olarak değerlendirildiğinde bu çalışma, söylem kavramının kapsamlı

bir biçimde anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Söylemin dilsel, toplumsal ve ideolojik boyutları birlikte ele alındığında, söylemin yalnızca iletişim sürecinin bir parçası olmadığı; aynı zamanda toplumsal gerçekliğin inşa edilmesinde belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Bu nedenle söylem analizinin sosyal bilimler alanında önemli bir araştırma yöntemi olarak kullanılmaya devam edeceği düşünülmektedir. Söylem çalışmalarının geliştirilmesi, toplumsal olayların ve iletişim süreçlerinin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda söylem analizi, hem kuramsal hem de uygulamalı araştırmalar açısından önemli bir perspektif sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aslan Demir, S. (2021). Türkmen Şair Kerim Gurbannepesov'un Yazması ağır düşen goşgu'su (Yazması zor gelen şiir) üzerine anlatıbilimsel bir inceleme. *Bilig*, (99), 181-203.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2008). *Nitel araştırma yöntemleri: NVivo 7.0 ile nitel veri analizi*. Seçkin Yayıncılık.
- Çakmak, F. ve Bilişli, Y. (2019). İdeoloji, Söylem ve İletişim Çalışmalarında Ruth Wodak. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 99-124.
- Çelik, H. ve Ekşi, H. (2008). Söylem Analizi. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, (27), 99-117.
- Demirtepe Saygılı, D. (2021). Refleksivite ve Etkileşim Açılarından Nitel Araştırmacı Olmanın Fırsatları ve Zorlukları. *Ayna Klinik Psikoloji Dergisi*, 8(1), 1-16. doi:10.31682/ayna.779041
- Deniz, Ç. (2014). Bir Söylem Analizi Girişimi: Asker ve Sindirella Hikayesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16 (Özel Sayı II), 1-5. www.kmu.edu.tr adresinden erişildi.
- Doyuran, L. (2018). Medyatik Bir Çalışma Alanı Olarak Eleştirel Söylem Çözümlemesi (Televizyon Dizileri Örneğinde). *Sayı/Number*, 5, 301-323.
- Duman, M. A. (2025). Söylemin Analizi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 65(1), 501-536. doi:10.33171/dtcfjournal.2025.65.1.21
- Durna, T. ve Kubilay, Ç. (2010). *Medyadan söylemler*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Elbirlik, T. ve Karabulut, F. (2015). Söylem Kuramları: Bir Sınıflandırma Çalışması. *Dil Araştırmaları Dergisi*, (17), 31-50.
- Evre, B. (2009). Söylem Analizine Yönelik Farklı Yaklaşımlar: Bir Sınıflandırma Girişimi. İ. Parlak (Ed.), *Medyada Gerçekliğin İnşası* içinde (ss. 107-152). Kon-

ya: Çizgi Kitabevi.

- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis. The critical study of language*. London & New York: Longman Singapore Publishers.
- Fairclough, N. ve Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. T.A. van Dijk (Ed.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction (Volume 2: Discourse as Social Interaction)* içinde (ss. 258-284). Sage Publications.
- Foucault, M. (2011). Entelektüelin Siyasi İşlevi. *Entelektüelin Siyasi İşlevi / Seçme Yazılar 1* içinde (s. 320). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Güngör, B. (2020). Söylem Yaklaşımı Üzerine Bir Kavram Çalışması ve Eleştirel Söylem Analizi. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1-12.
- Güngör, N. (2011). *İletişim: Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Siyasal Kitabevi.
- Gür, T. (2013). Post-Modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi. *Journal of World of Turks*, 5(1), 185-202.
- İnceoğlu, Y. ve Çomak, N. A. . (2016). *Metin Çözümlemeleri*. Ayrıntı Yayınları.
- Kamacı Gencer, D. (2023). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Söylem İşaretleyicileri*. Paradigma Akademi.
- Karabulut, M. ve Uygun, L. (2024). İletişim Sürecinde Dil Engelleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö14), 937-948. doi:10.29000/rumeli-de.1455155
- Kılıç, V. (2002). *Dilin İşlevleri ve İletişim*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Kocaman, A. (2009). *Söylem Üzerine*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Koşumcu, S. (2023). Yalan Haber Metinleri Üzerine Eleştirel Söylem Çözümlemesi: Ulusal Basın Örneği. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (12), 808-840. doi:10.51531/korkutataturkiyat.1337050
- Küçükalkan, G. (2022). *Derrida ve Yapısöküm: Anlam, Söylem, Haber*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Oğuz, M. C. (2008). Söylem Analizi. *Sosyoloji Notları*, (4-5), 52-57. <http://sosyoloji-notlari.blogspot.com> adresinden erişildi.
- Orkunoğlu, Y. (2007). *Nietzsche ve Postmodernizmin Gerçek Yüzü*. Ceylan Yayınları.
- Özüdoğru, M. (2016). *Eleştirel Söylemden Eleştirel Okumaya*. Anı Yayıncılık.
- Songül Ercan, G. ve Danış, P. (2019). Söylem, Söylem Çözümlemesi ve Eleştirel Söylem Çözümlemesi: Tanımları ve Kapsamları. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 527-552.
- Sözen, E. (2017). *Söylem: Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç ve Refleksivite*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

- Süllü, Z. (2007). *Siyasal İletişim Sürecinde Milliyetçi Söylemin Kullanımı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şah, U. (2020). Eleştirel Söylem Analizi: Temel Yaklaşımlar. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (7), 210-231. doi:10.46250/kulturder.819362
- Taşdemir, E. ve Dereli, A. B. (2023). *İletişimsel Bağlamda Nitel Araştırma*. Konya: Palet Yayınları.
- Tura, S. (2007). *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz*. Kanat Kitap.
- Uluyol, K. (2025). Söylem Çözümlemesinde Bağlam. *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi*, (10), 116-125. doi:10.48147/dada.1653602
- Üşür, S. S. (2001). *İdeolojinin Sertüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*. İmge Kitabevi Yayınları.
- van Dijk, Teun A. (2001). Critical Discourse Analysis. D. Schiffrin, D. Tannen ve H. E. Hamilton (Ed.), *The Handbook of Discourse Analysis* içinde (ss. 352-371). Blackwell Publishing.
- van Dijk, Teun A. (2008). *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge University Press.
- Wodak, R. (2015). *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. (K. Tracy, T. Sandel ve C. Ilie, Ed.). Wiley. doi:10.1002/9781118611463

2. BÖLÜM

YEŞİL DİJİTALLEŞME STRATEJİLERİNİN E-TİCARET VE LOJİSTİKTE KARBON EMİSYONLARINA ETKİSİ: KÜRESEL VE TÜRKİYE ÖRNEKLERİ ÜZERİNE ÇOKLU VAKA ANALİZİ*

Cansu ARSLAN

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme

cansu.arslan9478@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1740-5146>

GİRİŞ

Dijitalleşme, son yıllarda küresel ekonomik sistemin en belirleyici dinamiklerinden biri hâline gelmiş ve üretim, dağıtım, tüketim gibi temel süreçleri köklü biçimde dönüştürmüştür. Ancak bu dönüşüm, enerji tüketimi ve karbon salınımı gibi çevresel göstergelerde yeni sorun alanlarını da beraberinde getirmiştir. Özellikle e-ticaret sektöründeki hızlı büyüme, dijital altyapıların enerji ihtiyacını artırarak sürdürülebilir kalkınma hedefleri açısından önemli bir eklemler yaratmaktadır Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Bankası (2023, s. 45–47).

E-ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte lojistik faaliyetlerin artması, veri merkezlerinin enerji tüketiminde yaşanan yükseliş ve ambalaj atıklarındaki çoğalma çevresel baskıların başlıca kaynakları olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (2024, s.62) verilerine göre,

* Bu çalışma, 25 Ekim 2025 tarihinde düzenlenen 5. Uluslararası Dijital İşletme, Yönetim ve Ekonomi Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulan çalışmanın genişletilmiş halidir.

COVID-19 sonrası dönemde e-ticaretin küresel perakende satışları içindeki payı %22'ye ulaşmış; buna paralel olarak lojistik kaynaklı karbon emisyonlarında da kayda değer bir artış gözlenmiştir. Türkiye özelinde değerlendirildiğinde, Ticaret Bakanlığı'nın (2024, s.15) raporuna göre e-ticaret hacmi 2024 yılı itibarıyla 1,5 trilyon TL'ye yaklaşmıştır. Bu büyüme, dijital altyapının enerji talebini artırırken, sürdürülebilir dijital çözümlerin önemini daha da belirgin hâle getirmiştir. Bu noktada yeşil dijitalleşme kavramı, dijital dönüşüm süreçlerinin çevresel sürdürülebilirlik ilkeleriyle bütünleştirilmesini ifade etmektedir.

Yeşil dijitalleşme, dijital teknolojilerin (örneğin yapay zekâ, büyük veri analitiği, bulut bilişim, Nesnelerin İnterneti [IoT] ve blokzincir) çevresel etkileri azaltacak biçimde kullanılmasını ve karbon ayak izinin minimize edilmesini amaçlamaktadır (Zhang, Li, ve Chen, 202, s.140). Bu teknolojiler, özellikle sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi, akıllı lojistik sistemleri, yeşil ambalajlama çözümleri ve enerji verimli veri merkezleri alanlarında önemli katkılar sunmaktadır (European Commission, 2023, s. 28-30). Öte yandan, dijital dönüşüm ile sürdürülebilirlik arasındaki bu etkileşim çerçevesinde ikiz dönüşüm (twin transition) kavramı literatürde giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Paris Anlaşması (2015, s.3-5) ve Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal, 2023, s.12), karbon nötr ekonomiye geçiş hedefi doğrultusunda dijital teknolojilerin sürdürülebilirlik politikalarıyla entegre edilmesini önermektedir. Bu bağlamda dijitalleşme, yalnızca ekonomik verimlilik artışı sağlamakla kalmayıp aynı zamanda çevresel dönüşümün de hızlandırıcısı olma potansiyeli taşımaktadır.

Bu çalışma, dijital dönüşümün e-ticaret sektöründeki çevresel etkilerini analiz etmeyi ve yeşil dijitalleşme stratejilerinin karbon ayak izini azaltmadaki rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yeşil dijitalleşme yalnızca çevresel bir zorunluluk değil; aynı zamanda işletmeler açısından operasyonel maliyetleri azaltan, marka değerini güçlendiren ve regülasyonlara uyumu kolaylaştıran stratejik bir dönüşüm aracıdır. Çalışmanın odak noktası, dijital teknolojilerin çevresel sürdürülebilirlikle nasıl uyumlu hâle getirilebileceği ve Türkiye'nin bu alandaki konumunun nasıl geliştirilebileceğidir. Böylelikle, hem küresel literatürdeki kavramsal çerçeveye katkı sağlanması hem de Türkiye'nin sürdürülebilir dijital dönüşüm politikalarına yönelik uygulama önerilerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Dijitalleşme, sürdürülebilir kalkınma hedefleri bağlamında çevresel etkiyle birlikte değerlendirilmeye başlandığında, yeşil dijitalleşme kavramı gide-rek önem kazanmıştır. Literatürde, bu kavram genel olarak dijital teknolojilerin çevresel sürdürülebilirlik ilkeleriyle bütünleştirilmesi süreci olarak tanımlan-maktadır (Ma, Li, Sethi, ve Zhao, 2024, s.442). Avrupa Komisyonu (2023, s.34-36), dijital dönüşümün enerji verimliliği, kaynak optimizasyonu ve karbon ayak izinin azaltılması gibi alanlarda önemli fırsatlar sunduğunu belirtmiştir. Türkiye literatüründe ise yeşil dijitalleşme, özellikle e-ticaret, lojistik ve üretim sektörleri üzerinden tartışılmaktadır.

Küresel düzeyde yapılan çalışmalar, dijital teknolojilerin sürdürülebilirlik performansı üzerindeki olumlu etkilerini ortaya koymaktadır. GeSI (Global e-Sustainability Initiative, 2024, s.11) raporuna göre dijital çözümler, küresel karbon emisyonlarının %20'sine kadar azaltım potansiyeline sahiptir. Benzer biçimde Figge ve Hahn (2023, s.2058), Sürdürülebilir Katma Değer kavramı üzerinden dijitalleşme yatırımlarının sürdürülebilir değer yaratma kapasitesini ölçmüş; enerji verimli veri merkezleri ve yapay zekâ tabanlı enerji yönetim sis-temlerinin karbon yoğunluğunu azalttığını belirtmiştir. Türkiye'de yapılan araş-tırmalarda da benzer sonuçlar dikkat çekmektedir. Korkmaz ve Aksoy (2023, s.482), dijitalleşme düzeyi yüksek işletmelerin enerji tüketiminde %15'e varan azalma sağladığını tespit etmiştir. Arslan ve Demir (2024, s. 140), yeşil dijital dönüşümün sadece çevresel değil, aynı zamanda ekonomik sürdürülebilirlik açısından da rekabet avantajı yarattığını vurgulamıştır.

E-ticaret sektöründeki dijitalleşme süreci, lojistik faaliyetleri, veri merkezi operasyonları ve ambalaj kullanımı üzerinden çevresel etkiler doğurmaktadır. OECD (2024, s.76-78) verilerine göre COVID-19 sonrası dönemde e-ticaret kaynaklı karbon emisyonları %18 artmıştır. Bu doğrultuda yapılan akademik çalışmalar, yeşil dijitalleşme stratejilerinin bu artışı dengeleyebileceğini göster-mektedir. Yılmaz (2023, s.100), Türkiye'de e-ticaret firmalarının yeşil lojistik uygulamalarını incelediği araştırmasında, rota optimizasyonu ve mikro dağıtım merkezlerinin karbon emisyonlarını %28'e kadar azalttığını ortaya koymuştur. Benzer şekilde Demirtaş (2024, s.57), e-ticarete elektrikli dağıtım araçlarının kullanımının karbon ayak izini önemli ölçüde düşürdüğünü ve işletme maliyet-lerinde uzun vadeli kazanç sağladığını belirtmiştir.

Uluslararası düzeyde Amazon ve Alibaba gibi platformlar, karbon-nötr tes-limat hedefleri kapsamında dijital rota planlama, karbon hesaplama yazılımları ve elektrikli filo dönüşümü gibi stratejiler uygulamaktadır (PwC, 2024,

s.19-22; UNCTAD, 2023, s.61-65). Türkiye’de Trendyol (2024, s. 33-35) ve Hepsiburada (2023, s.27-29) benzer stratejiler benimsemiş; özellikle ambalaj yönetimi ve lojistik optimizasyonu alanlarında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Trendyol’un 2024 Sürdürülebilirlik Raporu’na göre, geri dönüştürülebilir ambalaj kullanım oranı %57 artmış, lojistik atıkların %96,7’si geri dönüştürülmüştür (Trendyol, 2024, s. 18).

Yeşil dijitalleşmenin teknik boyutuna odaklanan çalışmalar, veri merkezlerinin enerji yönetimi ve enerji verimliliği konularına yoğunlaşmaktadır. Google ve Microsoft gibi küresel firmalar, yapay zekâ destekli soğutma sistemleriyle enerji tüketimini %40’a kadar azaltmıştır Uluslararası Enerji Ajansı (2023, s.14). Türkiye’de Özdemir ve Kara (2023, s.23), veri merkezlerinde derin pekiştirmeli öğrenme algoritmalarıyla enerji maliyetlerinde %35, karbon salınımlarında %42 düşüş sağlandığını göstermiştir. Bulut bilişim, büyük veri ve IoT tabanlı çözümler de sürdürülebilirlik açısından kilit rol oynamaktadır. Avrupa Birliği’nin Horizon Europe (2025, s.18-20) raporu, IoT destekli tedarik zinciri izleme sistemlerinin karbon emisyonu hesaplamalarını gerçek zamanlı hale getirerek şeffaflığı artırdığını belirtmiştir. Türkiye’de yeşil dijitalleşme süreci, özellikle Avrupa Yeşil Mutabakatı (2019) ve Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı (2023–2030) kapsamında şekillenmektedir Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (2024, s.12-15).

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nın (2024, s.21) yayımladığı Sera Gazı Envanteri Raporu, dijitalleşmenin enerji talebini artırmakla birlikte, akıllı sistemlerin verimlilik sağlayarak karbon emisyonlarını dengeleyebileceğini ortaya koymuştur. E-ticaret özelinde yapılan yerli çalışmalar, dijitalleşme yatırımlarının karbon azaltım performansına katkısının büyük ölçüde lojistik altyapı yatırımlarına ve yenilenebilir enerji kullanımına bağlı olduğunu göstermektedir (Aydın ve Sevim, 2024, s.62). Ayrıca, işletmelerin dijital sürdürülebilirlik stratejilerinde finansal kapasite, teknik bilgi birikimi ve yasal teşviklerin belirleyici faktörler olduğu vurgulanmaktadır (TÜBİTAK, 2024). Yapılan incelemeler, e-ticaret sektöründe yeşil dijitalleşme stratejilerinin Türkiye bağlamında sınırlı sayıda ampirik araştırmayla ele alındığını göstermektedir. Mevcut çalışmalar genellikle lojistik ya da enerji verimliliği boyutuna odaklanmakta; ancak dijital teknolojilerin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki bütüncül etkisini analiz eden kapsamlı çerçeveler eksiktir.

2. YÖNTEM

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmış olup çoklu vaka analizi desenine dayalı doküman incelemesi yöntemiyle yürütülmüştür. Çalışmanın temel amacı, e-ticaret ve lojistik sektörlerinde uygulanan yeşil dijitalleşme stratejilerinin karbon ayak izi üzerindeki etkisini karşılaştırmalı bir perspektifle analiz etmektir. Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmış; küresel ölçekte ve Türkiye bağlamında faaliyet gösteren, sürdürülebilirlik/ESG raporu yayımlayan, karbon emisyon verilerini (Scope 1, Scope 2 ve varsa Scope 3) düzenli biçimde raporlayan, dijitalleşme temelli sürdürülebilirlik uygulamalarını kamuya açık belgelerde ortaya koyan ve lojistik operasyonlarını aktif biçimde sürdüren firmalar örnekleme dahil edilmiştir. Bu ölçütler doğrultusunda Amazon, Alibaba (Cainiao), DHL, UPS, Trendyol, Hepsiburada, Getir ve Migros olmak üzere toplam sekiz firma analiz edilmiştir.

Araştırma verileri, şirketlerin 2023–2024 sürdürülebilirlik/ESG raporları ile OECD, UNCTAD ve Avrupa Birliği raporları, Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı ve TÜBİTAK yayınları ve ilgili hakemli akademik çalışmalardan elde edilmiştir. 2023–2025 döneminin tercih edilme gerekçesi, COVID-19 sonrası e-ticaret sektöründe yaşanan yapısal dönüşümün ve karbon raporlama standartlarındaki kurumsallaşmanın belirginleştiği güncel dönemi kapsamasıdır. Elde edilen veriler tematik içerik analizi yöntemiyle incelenmiş; analiz süreci açık kodlama, eksenel kodlama ve karşılaştırmalı analiz olmak üzere üç aşamada yürütülmüştür.

Açık kodlama aşamasında rota optimizasyonu, elektrifikasyon, enerji yönetimi, ambalaj döngüsellliği ve karbon raporlama gibi temel uygulama alanları belirlenmiş; eksenel kodlama sürecinde bu kodlar yeşil dijitalleşme stratejileri, uygulama alanı ve raporlanan çevresel etki olmak üzere üç ana tema altında bütünleştirilmiştir. Son aşamada ise küresel ve Türkiye örnekleri karbon azaltım performansı ve uygulama derinliği açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Çalışma yalnızca firmaların kamuya açık raporlarında beyan edilen verileri esas almakta olup doğrudan ölçüm, saha araştırması veya nicel modelleme içermemektedir; bu nedenle metinde yer verilen yüzdelik oranlar şirketlerin raporladığı verilere dayanmaktadır.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu bölümde, e-ticaret ve lojistik sektörlerinde dijital dönüşümün çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri, seçilen sekiz firma örneği üzerinden incelenmiştir. Vaka çalışmaları, yeşil dijitalleşme stratejilerinin (örneğin rota optimizasyonu, elektrifikasyon, yapay zekâ tabanlı enerji yönetimi, geri dönüştürülebilir ambalajlama ve veri temelli emisyon ölçümü) karbon ayak izini azaltmadaki etkinliğini değerlendirmektedir. Analizler, küresel düzeyde Amazon, Alibaba, DHL ve UPS; Türkiye özelinde ise Trendyol, Hepsiburada, Getir ve Migros şirketlerinin sürdürülebilirlik raporları ve kamuya açık kurumsal belgeleri temel alınarak yapılmıştır.

3.1. Küresel Vaka Analizleri

Amazon, Shipment Zero ve 2040 karbon nötrlüğü hedefleri doğrultusunda elektrikli araç filosu, rota optimizasyon algoritmaları, karbon hesaplama sistemleri ve yenilenebilir enerji tedarik projeleri uygulamaktadır. Şirketin lojistik operasyonlarında kullandığı veri odaklı yazılım sistemleri sayesinde taşıma ve teslimat süreçlerinde enerji verimliliği sağlandığı, karbon yoğunluğunun düşürüldüğü raporlanmıştır (Amazon Sustainability Report, 2024, s.40-42).

Alibaba Group'un lojistik kolu olan Cainiao, şehir içi teslimatlarda elektrikli araçların kullanımını yaygınlaştırmakta, akıllı rota planlama sistemleri ve paket konsolidasyonu yazılımlarıyla karbon salınımını azaltmaktadır. Şirketin 2024 yılı ESG raporunda, elektrikli araç filosunun oranının artırıldığı ve veri merkezlerinde yapay zekâ destekli enerji yönetim sistemleriyle enerji tasarrufu sağlandığı belirtilmiştir (Alibaba Group ESG Report, 2024, s.25-27).

DHL Group, "GoGreen" programı çerçevesinde dijital emisyon izleme sistemleri, rota optimizasyonu ve karbon raporlama panelleri geliştirmiştir. Bu dijital sistemler sayesinde müşterilere tedarik zinciri boyunca karbon yoğunluğu verileri sunulmakta, aynı zamanda son-mil teslimatlarda elektrikli araç kullanım oranı artırılmaktadır. DHL'in raporlarına göre bu uygulamalar sonucunda tedarik zinciri bazlı karbon yoğunluğunda yaklaşık %25 oranında düşüş sağlanmıştır (DHL Group Sustainability Report, 2024, s.19-21).

UPS, "On-Road Integrated Optimization and Navigation (ORION)" adlı dijital sistem aracılığıyla rota planlamasını optimize etmekte, günlük sürüş mesafelerini azaltarak yakıt tüketiminde verimlilik elde etmektedir. Şirketin 2024 sürdürülebilirlik raporuna göre, rota optimizasyonu sayesinde paket ba-

şına düşen karbon emisyonu önemli ölçüde azaltılmış, alternatif yakıtlı araç kullanım oranı ise yükselmiştir (UPS Sustainability Report, 2024, s.33-34).

3.2. Türkiye Vaka Analizleri

Trendyol'un 2023–2024 sürdürülebilirlik raporları, yeşil dijitalleşme politikalarının somut etkilerini ortaya koymaktadır. Şirket, ambalaj optimizasyonu, enerji verimliliği projeleri ve veri temelli lojistik planlama uygulamalarıyla operasyonel emisyonlarını azaltmıştır. Rapora göre Scope 1 ve 2 emisyonlarında %16, tek kullanımlık plastiklerde ise %57 oranında azalma sağlanmıştır (Trendyol Sustainability Report, 2024, s.22-24).

Hepsiburada, Global Reporting Initiative (GRI) standartlarına uygun sürdürülebilirlik raporlamasıyla dikkat çekmektedir. Lojistik ağında mikro dağıtım merkezleri, hibrit araç kullanımı ve sürdürülebilir ambalaj uygulamaları gibi yeşil dijitalleşme stratejileri benimsenmiştir. Şirket, operasyonel karbon yoğunluğunu %30 oranında düşürmeyi başarmış; ancak Scope 3 kapsamındaki tedarikçi ve taşıyıcı verilerinin sınırlı raporlandığı görülmektedir (Hepsiburada Sustainability Report, 2023, s.18-20).

Getir, mikro-lojistik modelinde dijital rota optimizasyonu, yük konsolidasyonu ve teslimat zamanlaması planlama sistemleri kullanmakta; ancak kapsamlı elektrifikasyon politikaları henüz raporlanmamıştır. Getir vakası, ultra-hızlı teslimat modellerinde “hız–sürdürülebilirlik dengesi” sorununu gündeme getirmekte, karbon yoğunluğunun azaltılması için tüketici teşvikleri ve fiyat sinyalleri gibi politika araçlarının gerekliliğini göstermektedir (Reuters, 2024, s.7-9).

Migros, perakende sektöründe döngüsel ekonomi ve kapalı ambalaj döngüsü uygulamalarıyla öne çıkmaktadır. Şirketin 2023 sürdürülebilirlik raporunda ambalaj malzemesi azaltımı, geri dönüştürülmüş materyal oranının artırılması ve tedarik zinciri izlenebilirliği için dijital sistemlerin geliştirildiği belirtilmiştir (Migros Group Sustainability Report, 2023, s.30-32).

Vaka analizleri, dijitalleşme ve çevresel sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin çok boyutlu ve birbirine bağımlı olduğunu göstermektedir. Elektrifikasyon ve dijital optimizasyonun birlikte uygulanması, karbon azaltımında en yüksek etkiyi sağlamaktadır. Örneğin Amazon, DHL ve UPS'in uygulamaları, yalnızca yazılım temelli optimizasyonun değil, donanım dönüşümünün (örneğin elektrikli araçlar) de gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Ambalaj yönetimi, kısa vadede çevresel etkilerin azaltılmasında somut sonuçların elde edildiği alan olarak öne çıkmaktadır. Türkiye örnekleri incelendiğinde, Trendyol ve Migros'un

geri dönüştürülebilir materyal kullanımı ve ambalaj döngüsellliği uygulamaları, hızlı ve etkili bir çevresel iyileşme sağlayabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, tüm vakalarda ortak bir sorun olarak Scope 3 emisyonlarının, yani taşımacılık ortakları ve tedarikçi kaynaklı karbon salınımlarının yeterince şeffaf raporlanmadığı gözlemlenmektedir. Bu durum, e-ticaret zincirlerinin gerçek karbon profilinin tam olarak değerlendirilememesine neden olmaktadır (Hepsiburada, 2023). Ayrıca, KOBİ'lerin ileri dijital çözümleri uygulayabilmeleri için finansman ve teknolojiye erişim desteğine ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Büyük ölçekli platformlar, ölçek ekonomileri sayesinde yüksek maliyetli yeşil yatırımları gerçekleştirebilirken, küçük işletmelerin dönüşüme katılımını artırmak için paylaşımlı altyapılar, mikro-hub sistemleri ve kamu destekli fon mekanizmaları önerilmektedir (DHL Group, 2024).

E-ticaret ve lojistik sektörlerinde dijital dönüşümün çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri, farklı ulusal ve uluslararası örnekler üzerinden de doğrulanmaktadır. Trendyol, Scope 1 ve 2 emisyonlarını %16 oranında azaltmış ve tek kullanımlık plastik kullanımını %57 düşürmüştür. Migros ise dijital rota optimizasyonu ve veri merkezlerinde uygulanan enerji yönetimi ile karbon emisyonlarını %20 azaltmayı başarmıştır.

Uluslararası düzeyde Amazon, mikro depolar ve elektrikli filo kullanımıyla şehir içi dağıtımın karbon yoğunluğunu düşürürken, Alibaba yapay zekâ tabanlı enerji yönetimi ve lojistik optimizasyonu uygulamaları ile enerji verimliliğini artırmaktadır. Hepsiburada, ambalaj standardizasyonu ve geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanımıyla çevresel etkileri azaltırken, Getir mikro dağıtım merkezleri ve elektrikli araç kullanımı ile son-mil dağıtım emisyonlarını minimize etmeye çalışmaktadır. Zalando ise sürdürülebilir tedarik zinciri ve dijital izlenebilirlik sistemleri aracılığıyla karbon yönetimini desteklemektedir. Bunun yanı sıra, yurtdışındaki kargo şirketleri rota optimizasyonu uygulamaları ile boş dönüşleri azaltmakta ve karbon ayak izi yönetimini geliştirmektedir. Analiz edilen vakalar, dijitalleşmenin tek başına çevresel sürdürülebilirliği garanti etmediğini, yeşil teknolojiler ve operasyonel stratejilerle entegre edildiğinde etkili olduğunu göstermektedir.

Yapay zekâ ve Nesnelerin İnterneti (IoT) uygulamaları lojistik operasyonlarda %10–15, veri merkezlerinde ise %40–45 oranında enerji tasarrufu sağlayabilmektedir. Ayrıca ambalaj optimizasyonu ve geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanımı çevresel etkileri %25–30 oranında azaltmaktadır. Tüketici davranışları ve çevre dostu ürün tercihi ise yeşil dijitalleşmenin ekonomik başarısını destekleyen önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu bulgular, e-ticaret ve lojistik sektörlerinde dijital teknolojilerin çevresel sürdürülebilirlik

ile bütünleşik bir şekilde yönetilmesinin önemini vurgulamaktadır. Elde edilen bulgular Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. E-Ticaret Şirketlerinde Yeşil Dijitalleşme Stratejileri ve Etkileri

Firma	Uygulama Alanı	Yeşil Dijitalleşme Stratejisi	Raporlanan Etki
Amazon	Lojistik	Rota optimizasyonu, elektrikli araç filosu, karbon hesaplama araçları	Taşımacılık kaynaklı emisyonlarda %28 azalma
Alibaba (Cainiao)	Veri merkezleri ve lojistik	Yapay zekâ tabanlı enerji yönetimi, elektrikli araç kullanımı	Enerji tüketiminde %40 tasarruf, EV filosu genişletildi
DHL	Tedarik zinciri	IoT sensörleriyle yakıt izleme, GoGreen Dashboard sistemi	Karbon yoğunluğunda %25 azalma
UPS	Rota planlama	ORION sistemi, alternatif yakıtlı araç yönetimi	Paket başına emisyonlarda düşüş
Trendyol	Ambalajlama ve lojistik	Geri dönüştürülebilir ambalaj, enerji verimli lojistik planlama	Tek kullanımlık plastiklerde %57 azalma
Hepsiburada	Lojistik ve raporlama	Mikro dağıtım merkezleri, hibrit araçlar, GRI standartlı raporlama	Karbon yoğunluğunda %30 azalma
Getir	Mikro-lojistik	Rota optimizasyonu, yük konsolidasyonu	Verimlilik artışı ancak kapsamlı emisyon verisi sınırlı
Migros	Tedarik zinciri ve ambalaj	Geri dönüşüm, dijital izlenebilirlik, döngüsel ambalajlama	Geri dönüştürülmüş materyal oranında artış

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur. Veriler Amazon (2024), Alibaba (2024), DHL (2024), UPS (2024), Trendyol (2024), Hepsiburada (2023), Reuters (2024) ve Migros (2023) sürdürülebilirlik raporlarından derlenmiştir.

Tablo-1 incelendiğinde analiz edilen firmaların yeşil dijitalleşme uygulamaları sayesinde çevresel etkilerini azaltmakla kalmayıp aynı zamanda operasyonel verimlilik ve maliyet avantajı da elde ettiği gözlemlenmiştir. Rota optimizasyonu ve konsolidasyon yazılımları gibi dijital araçların, elektrikli filo yatırımlarının, ambalaj döngülerinin ve yapay zekâ destekli enerji yönetiminin bütüncül biçimde uygulanması, e-ticaret sektöründe karbon yoğunluğunu anlamlı biçimde düşürmektedir. Türkiye örnekleri (Trendyol, Hepsiburada, Migros), yerel ölçekli sürdürülebilir dijital uygulamaların geliştirilebileceğine dair kanıt sağlarken; veri şeffaflığı, Scope 3 raporlama kapsamı ve KOBİ'lerin finansman ile teknoloji erişimi, öncelikli geliştirme alanları olarak öne çıkmaktadır. Bu vakalar, yeşil dijitalleşmenin yalnızca çevresel açıdan değil, aynı zamanda maliyet düşürücü bir strateji olarak da işlev gördüğünü göstermektedir.

SONUÇ

Dijitalleşme, küresel ekonominin yapısal dönüşümünü hızlandırarak üretim, tüketim ve dağıtım süreçlerinde kapsamlı değişimler yaratmış; işletmelere maliyet avantajı, operasyonel verimlilik ve pazar erişiminde esneklik sağlarken aynı zamanda enerji tüketimi, veri merkezi yoğunluğu ve lojistik faaliyetler üzerinden karbon ayak izini artırma potansiyeli doğurmuştur. Özellikle COVID-19 sonrası dönemde e-ticaret hacminde yaşanan hızlı artış, dijitalleşmenin çevresel etkilerinin bütüncül bir perspektifle ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Bulgular, dijital teknolojilerin yapay zekâ, büyük veri analitiği, bulut bilişim, Nesnelerin İnterneti ve blokzincir uygulamaları uygun stratejik çerçevede içinde uygulandığında karbon emisyonlarını azaltma potansiyeline sahip olduğunu; ancak bu etkinin dijitalleşmenin tek başına değil, yeşil teknoloji yatırımları ve sürdürülebilir operasyonel dönüşümle entegre edildiğinde ortaya çıktığını göstermektedir. Rota optimizasyon sistemleri ve mikro dağıtım merkezleri yakıt tüketimini ve şehir içi teslimat mesafelerini azaltırken, elektrikli ve hibrit filo dönüşümü fosil yakıt bağımlılığını sınırlamakta; yapay zekâ destekli enerji yönetim sistemleri veri merkezlerinde önemli ölçüde enerji verimliliği sağlamaktadır.

Ambalaj optimizasyonu, geri dönüştürülebilir materyal kullanımı ve döngüsel lojistik uygulamaları ise çevresel etkinin kısa vadede azaltılabildiği alanlar olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Scope 3 emisyonlarının yetersiz raporlanması, e-ticaret ekosisteminin gerçek karbon profilinin bütüncül biçimde değerlendirilmesini güçleştirmekte ve sürdürülebilirlik performansının şeffaflı-

ğını sınırlamaktadır. Küresel firmaların karbon azaltım stratejilerinin daha sistematik ve veri temelli olduğu; Türkiye örneklerinde ise ambalaj yönetimi ve operasyonel optimizasyon alanlarında ilerleme kaydedilmekle birlikte tedarik zinciri bazlı raporlamada yapısal eksikliklerin sürdüğü gözlemlenmektedir. Bu durum, literatürde tartışılan ölçek avantajı tezini desteklemekte; büyük platformların yüksek maliyetli yeşil yatırımları daha hızlı gerçekleştirebildiğini, KOBİ'lerin ise finansman ve teknolojiye erişim açısından dezavantaj yaşadığını göstermektedir. Ayrıca dijitalleşmenin rebound etkisi riski taşıdığı; teslimat hızındaki artışın toplam sipariş hacmini yükselterek elde edilen karbon kazanımlarını kısmen dengeleyebileceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dijitalleşmenin çevresel sürdürülebilirliğe katkısı koşullu ve bütünlük bir yapıya sahiptir: dijital verimlilik artışı otomatik olarak karbon azaltımı anlamına gelmemekte; elektrifikasyon ve dijital optimizasyonun birlikte uygulanması daha yüksek çevresel etki yaratmakta; sürdürülebilirliğin en kırılgan halkasını ise Scope 3 emisyon yönetimi oluşturmaktadır.

Sonuç olarak yeşil dijitalleşme, yalnızca teknik bir dönüşüm değil, ekonomik rekabet gücü, çevresel sorumluluk ve toplumsal refah arasındaki dengeyi kurmaya yönelik stratejik bir paradigma sunmaktadır. Bu çalışma, yeşil dijitalleşmeyi kavramsal düzeyin ötesine taşıyarak çoklu vaka analizi temelinde karşılaştırmalı biçimde incelemesi, küresel ve Türkiye örneklerini aynı analitik çerçevede değerlendirmesi ve Scope 3 raporlamasını sürdürülebilir dijitalleşmenin kritik eksenleri olarak konumlandırması bakımından literatüre özgün katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte çalışmanın nitel doküman analizine dayanması ve şirketlerin kamuya açık raporlarında beyan edilen verilerle sınırlı olması belirli metodolojik sınırlılıklar içermektedir. Dijitalleşmenin çevresel sürdürülebilirlikle uyumlu biçimde yönetilmesi, işletmeler, kamu kurumları ve bireyler açısından uzun vadeli değer yaratımı, regülasyonlara uyum ve marka itibarı açısından kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda, yeşil dijitalleşme, 21. yüzyılın sürdürülebilir dijital ekonomi vizyonunun merkezinde yer almakta ve hem küresel hem de Türkiye özelinde karbon nötr hedeflere ulaşmada temel bir paradigma sunmaktadır.

Gelecek araştırmalarda, şirket düzeyinde nicel veri setleri kullanılarak panel veri analizi, yapısal eşitlik modellemesi veya yaşam döngüsü analizi (LCA) gibi yöntemlerle dijitalleşme-karbon ilişkisi daha nedensel bir çerçevede incelenebilir. Ayrıca Scope 3 emisyonlarının tedarik zinciri boyunca ölçülmesine yönelik blokzincir tabanlı izlenebilirlik modelleri ampirik olarak test edilebilir. Türkiye bağlamında KOBİ'lerin yeşil dijitalleşme kapasitesini etkileyen finansal, teknolojik ve kurumsal faktörlerin saha araştırmalarıyla

la analiz edilmesi, politika tasarımı açısından önemli katkılar sağlayacaktır. Bunun yanı sıra tüketici davranışlarının rebound etkisi üzerindeki rolünü inceleyen deneysel veya davranışsal ekonomi temelli çalışmalar, dijital sürdürülebilirlik stratejilerinin uzun vadeli etkinliğini değerlendirmek açısından literatüre yeni açılımlar sunabilir.

KAYNAKÇA

- Alibaba Group. (2024). *ESG report 2024*. Hangzhou: Alibaba Group.
- Amazon. (2024). *Sustainability report 2024*. Seattle: Amazon Corporate.
- Arslan, N., ve Demir, S. (2024). Yeşil dijital dönüşümün sürdürülebilir rekabet üzerindeki etkisi. *İstanbul İktisat Dergisi*, 74(2), 133–158.
- Aydın, B., ve Sevim, E. (2024). Türkiye’de e-ticaretin karbon ayak izi ve sürdürülebilir dijital stratejiler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 55–78.
- DHL Group. (2024). *Sustainability report 2024 – GoGreen program*. Bonn: DHL Reporting Hub.
- European Commission. (2023). *The European Green Deal and digital transition: Building a sustainable digital future*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission. (2023). *The twin transition: Digital and green transformation in Europe*. Brussels: European Commission Publications.
- Figge, F., ve Hahn, T. (2023). Sustainable value added: Measuring corporate contributions to sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 32(4), 2054–2071.
- Hepsiburada. (2023). *Sustainability report 2023*. İstanbul: D-Market Elektronik Hizmetler ve Ticaret A.Ş.
- Korkmaz, D., ve Aksoy, Y. (2023). Dijitalleşme düzeyinin enerji verimliliği üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(3), 477–496.
- Ma, S., Li, G., Sethi, S. P., & Zhao, X. (2024). Exploring the fusion of greening and digitalization for sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 442, 141085.
- Migros Group. (2023). *Sustainability report 2023*. Zürih ve İstanbul: Migros Group.
- OECD. (2024). *Digital economy outlook 2024: The environmental impact of e-commerce logistics*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2024). *E-commerce and environmental sustainability report*. Paris: OECD

Publishing.

- OECD. (2024). *E-commerce and environmental sustainability: Balancing growth with green transition*. Paris: OECD Digital Economy Papers.
- PwC. (2024). *Global consumer insights survey 2024*. London: PwC.
- Reuters. (2024). *Getir operational restructuring and sustainability implications*. London: Reuters Insights.
- Ticaret Bakanlığı. (2024). *Türkiye e-ticaret istatistikleri raporu 2024*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı.
- Ticaret Bakanlığı. (2024). *Türkiye e-ticaret raporu 2024*. Ankara: T.C. Ticaret Bakanlığı Yayınları.
- Trendyol. (2024). *Sürdürülebilirlik raporu 2024*. İstanbul: DSM Grup Danışmanlık İletişim ve Satış Tic. A.Ş.
- TÜBİTAK. (2024). *Yeşil dijital dönüşüm ve sürdürülebilir kalkınma raporu*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- UNCTAD. (2023). *Digital economy report 2023: Cross-border e-commerce and sustainability*. Geneva: United Nations Publications.
- UNCTAD. (2023). *Digital economy report 2023: Sustainable development in the digital age*. Geneva: United Nations Publications.
- United Nations Framework Convention on Climate Change. (2015). *Paris Agreement*. https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf adresinden alınmıştır.
- UPS. (2024). *Corporate sustainability report 2024*. Atlanta: United Parcel Service, Inc.
- Wang, H., Li, Y. Y., & Lin, W. F. (2023). How does digital technology promote carbon emission reduction? Empirical evidence based on e-commerce pilot city policy in China. *Journal of Environmental Management*, 325, 116524.
- Yılmaz, H. (2023). Yeşil lojistik uygulamaları ve karbon emisyonlarının azaltılmasında dijitalleşmenin rolü. *Uluslararası Ticaret ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 92–115.

3. BÖLÜM

MERKEZİYETSİZ FİNANS: FIRSATLAR, RİSKLER VE DÜZENLEYİCİ YAKLAŞIMLAR

Doç. Dr. Naci YILMAZ

Doğuş Üniversitesi, İİSBF

İktisat Bölümü

nyilmaz@dogus.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0107-6448>

GİRİŞ

Dijital dönüşüm, finansal hizmetlerin sunulma biçimini önemli ölçüde değiştirmiştir. İnternet bankacılığı, mobil ödeme sistemleri, finansal teknoloji şirketleri ve dijital varlıklar bu dönüşümün başlıca unsurlarıdır. Ancak bu uygulamaların büyük bölümü teknolojik yeniliklerden yararlanmasına rağmen finansal işlemlerin doğrulanması, kayıt altına alınması ve sonuçlandırılması bakımından merkezi kurumlara dayanmaya devam etmektedir. Merkeziyetsiz finans (Decentralized Finance=DeFi) ise finansal hizmetlerin yalnızca dijitalleştirilmesini değil, aynı zamanda bu hizmetlerin temel altyapısının ve aracılık mekanizmasının yeniden tasarlanmasını amaçlamaktadır.

DeFi, finansal işlemleri yöneten kuralların blokzincir üzerindeki akıllı sözleşmelere aktarılması yoluyla geleneksel finansal araçların bazı işlevlerini otomatikleştirmektedir. Böylece kullanıcılar, belirli koşullar altında bir banka veya merkezi platformla doğrudan sözleşme ilişkisi kurmaksızın borç verebilmekte, borçlanabilmekte, varlık takası yapabilmekte veya likidite sağlayabilmektedir. İşlemler çoğunlukla herkese açık blokzincirlerde gerçekleştirilmekte ve blokzincir kayıtlarına erişim imkânı bulunan kişiler tarafından gözlemlenebilmektedir. Bu özellikler DeFi'nin açık erişimli, programlanabilir ve şeffaf bir finan-

sal altyapı olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır (Schär, 2021).

DeFi'nin gelişimi, 2008 küresel finans krizinin ardından merkezi finansal araçlara yönelik güvenin zayıflaması ve Bitcoin'in ortaya çıkmasıyla başlayan daha geniş kapsamlı bir teknolojik dönüşümün parçasıdır. Bitcoin, merkezi bir otoriteye ihtiyaç duyulmadan dijital değer transferinin gerçekleştirilebileceğini göstermiştir. Ethereum gibi programlanabilir blokzincirlerin geliştirilmesi ise yalnızca değer transferinin değil, daha karmaşık finansal sözleşmelerin de merkezi olmayan ağlar üzerinde yürütülmesine olanak sağlamıştır. Bu gelişme, borç verme protokolleri, merkeziyetsiz borsalar, varlık yönetimi uygulamaları ve türev ürün platformlarından oluşan kapsamlı bir ekosistemin doğmasına zemin hazırlamıştır (Buterin, 2014; Chen & Bellavitis, 2020).

DeFi'nin temel iddiası, geleneksel finansal sistemde bankalar, borsalar, tas-kas kuruluşları ve saklama kurumları tarafından yerine getirilen bazı işlevlerin açık kaynaklı yazılımlar ve akıllı sözleşmeler aracılığıyla gerçekleştirilebilmesidir. Bu yapı; işlem maliyetlerini azaltma, finansal hizmetlere erişimi kolaylaştırma ve yenilikçi ürünlerin geliştirilmesini hızlandırma potansiyeline sahiptir. İşlemlerin ortak bir teknolojik altyapı üzerinde yürütülmesi, farklı finansal uygulamaların birbiriyle bütünleşmesini ve yeni ürünlerin mevcut protokoller üzerine inşa edilmesini kolaylaştırmaktadır. Literatürde bu özellik “finansal Lego” veya “birleştirilebilirlik” olarak adlandırılmaktadır (Schär, 2021; Zetsche et al., 2020).

Bununla birlikte DeFi'nin finansal aracılığı tamamen ortadan kaldırdığı yönündeki değerlendirmeler tartışmalıdır. Protokol geliştiricileri, yönetim tokeni sahipleri, doğrulayıcılar, blokzincir köprüleri, veri sağlayıcıları ve kullanıcı arayüzlerini işleten kuruluşlar, sistem içinde önemli karar alma ve kontrol yetkilerine sahip olabilmektedir. Aramonte et al. (2021), bu durumu “merkeziyetsizlik yanılsaması” olarak nitelendirmekte ve yönetim gereksiniminin belirli ölçüde merkezileşmeyi kaçınılmaz hâle getirdiğini belirtmektedir. Özellikle token sahipliğinin az sayıda yatırımcıda yoğunlaşması, geliştirici ekiplerin protokolleri değiştirebilmesi veya kullanıcıların işlemlere belirli internet arayüzlerinden erişmesi, görünürde merkeziyetsiz olan bazı uygulamaların fiilen merkezi kontrol unsurları taşıdığını göstermektedir (Aramonte et al., 2021).

DeFi'nin doğurduğu risklerin tümü yeni değildir. Finansal İstikrar Kurulu'na göre DeFi protokolleri geleneksel finans sistemine benzer ekonomik işlevler yerine getirdiği için likidite uyumsuzluğu, aşırı kaldıraç, birbirine bağlılık ve piyasa riski gibi bilinen finansal kırılganlıkları taşımaktadır. Ancak yüksek işlem hızı, otomatik tasfiye mekanizmaları ve protokoller arasındaki

yoğun bağlantılar, bu risklerin daha hızlı yayılmasına veya güçlenmesine neden olabilmektedir (Financial Stability Board [FSB], 2023). Dolayısıyla DeFi, bir taraftan finansal yeniliği ve rekabeti artırırken diğer taraftan yatırımcıların korunması, finansal bütünlük ve sistemik istikrar bakımından yeni politika sorunları ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışma, DeFi ekosistemini fırsatlar ve riskler arasındaki denge temelinde değerlendirmektedir. Öncelikle DeFi'nin kavramsal ve teknik altyapısı açıklanmakta; ardından başlıca kullanım alanları ve ekonomik fırsatları incelenmektedir. Sonraki bölümlerde finansal, teknolojik, operasyonel, yönetimle ilgili ve hukuki riskler ele alınmaktadır. Son olarak uluslararası kuruluşların yaklaşımları ele alınmaktadır.

1. LİTERATÜR ÖZETİ

Merkeziyetsiz finans literatürü, blokzincirin merkezi bir otorite olmaksızın değer aktarımına imkân veren yapısından, programlanabilir akıllı sözleşmeler aracılığıyla daha karmaşık finansal hizmetlerin sunulmasına uzanan bir gelişim çizgisi içinde şekillenmiştir. Nakamoto (2008) merkezi bir aracıya ihtiyaç duymayan eşler arası dijital değer transferinin teknik temelini ortaya koyarken, Buterin (2014) programlanabilir blokzincir yaklaşımıyla finansal sözleşmelerin zincir üzerinde otomatik biçimde yürütülebilmesinin önünü açmıştır. Bu teknolojik zemin üzerinde Schär (2021), DeFi'yi açık blokzincir ağlarında çalışan ve finansal hizmetlere doğrudan erişim sağlayan protokoller bütünü olarak ele almakta; Chen ve Bellavitis (2020) ise DeFi'yi geleneksel araçların bazı işlevlerinin blokzincir tabanlı protokoller tarafından üstlenildiği yeni bir finansal mimari şeklinde değerlendirmektedir. Zetzsche et al. (2020) da DeFi'nin yenilikçi yönünün yalnızca kullanılan teknolojiden değil, finansal faaliyetlerin açık, programlanabilir ve birlikte çalışabilir bir altyapı üzerinde yeniden örgütlenmesinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Literatürde DeFi'nin başlıca fırsatları; finansal hizmetlere açık erişim, işlemlerin programlanabilirliği, zincir üzerindeki kayıtların şeffaflığı ve farklı protokollerin birbiriyle birleştirilebilmesi etrafında tartışılmaktadır. Schär (2021), bu birleştirilebilir yapının mevcut protokoller üzerinde yeni ürünlerin hızla geliştirilebilmesine imkân verdiğini ve bu nedenle DeFi ekosisteminin bir tür “finansal Lego” mantığıyla çalıştığını belirtmektedir. Benzer biçimde Carapella et al. (2022), ortak teknolojik altyapının mutabakat ve işlem süreçlerini hızlandırma, piyasaya giriş maliyetlerini düşürme ve rekabeti artırma potansiyeline dikkat

çekmektedir. Bununla birlikte söz konusu çalışmalar, verimlilik kazanımlarının otomatik olarak daha güvenli veya daha kapsayıcı bir finansal sistem anlamına gelmediğini de göstermektedir. DeFi'nin finansal aracılığı tümüyle ortadan kaldırmasından çok, aracılık işlevlerini yazılım, yönetim mekanizmaları ve blokzincir altyapısı arasında yeniden dağıttığı yönündeki yaklaşım literatürde ağırlık kazanmaktadır (Makarov & Schoar, 2022; Zetzsche et al., 2020).

Risk odaklı çalışmalar, DeFi'de karşılaşılan kırılganlıkların önemli bir bölümünün geleneksel finansa bilinen piyasa, likidite, kaldıraç ve bağlantılılık risklerinin farklı bir teknolojik ortamda ortaya çıkmasından oluştuğunu göstermektedir. FSB (2023a), yüksek kaldıraç, likidite uyumsuzlukları ve protokoller arasındaki yoğun bağlantıların şokların yayılma hızını artırabileceğini belirtmektedir. Makarov ve Schoar (2022), aynı varlıkların farklı protokollerde tekrar teminat olarak kullanılmasının ve likidite havuzu tokenlerinin yeniden teminatlandırılmasının, stres dönemlerinde zincirleme tasfiyeleri güçlendirebileceğine dikkat çekmektedir. Werner et al. (2022) ise DeFi güvenliğinin yalnızca akıllı sözleşme koduna indirgenemeyeceğini; ekonomik teşvikler, oraclelar, protokoller arası bağımlılıklar ve yönetim mekanizmalarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle literatürde finansal risklerle teknolojik riskler birbirinden ayrı alanlar olarak değil, karşılıklı etkileşim içinde ele alınmaktadır.

DeFi literatürünün bir başka önemli tartışma alanı merkeziyetsizliğin derecesidir. Aramonte et al. (2021), yönetim ihtiyacı ve ekonomik gücün belirli aktörlerde yoğunlaşabilmesi nedeniyle DeFi'de bir "merkeziyetsizlik yanılsaması" bulunabileceğini ileri sürmektedir. Akıllı sözleşmeler dağıtık bir ağ üzerinde çalışsa dahi geliştirici ekiplerin güncelleme yetkileri, yönetim tokenlerinin dağılımı, çoklu imza cüzdanları, kullanıcı arayüzleri, oraclelar ve blokzincir köprüleri gibi unsurlar fiili kontrol noktaları yaratabilmektedir. IOSCO (2022) da merkeziyetsizliğin ikili bir özellikten ziyade teknik, ekonomik ve yönetsel boyutları bulunan bir süreklilik olarak değerlendirilmesini önermektedir. Bu yaklaşım, bir protokolün yalnızca açık kaynaklı veya DAO tarafından yönetiliyor olmasının gerçek anlamda merkeziyetsiz olduğunu göstermeye yetmediğini; kontrol, gelir, karar alma ve güncelleme yetkilerinin kimlerde toplandığının ayrıca incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Düzenleme literatüründe öne çıkan eğilim, DeFi'nin kullanılan teknolojiye göre değil yürüttüğü ekonomik faaliyet ve yarattığı risklere göre değerlendirilmesidir. FSB'nin (2023b) teknoloji bakımından tarafsız ve risklerle orantılı düzenleme yaklaşımı, benzer ekonomik faaliyetlerin benzer düzenleyici sonuçlara tabi tutulması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. IOSCO (2023a), DeFi

düzenlemelerinde sorumlu kişi ve kuruluşların belirlenmesine, çıkar çatışmalarının yönetilmesine, operasyonel güvenliğe ve yatırımcıların yeterli biçimde bilgilendirilmesine odaklanmaktadır. FATF (Financial Action Task Force) (2021) ise yazılımın kendisinden ziyade protokol üzerinde kontrol veya yeterli etki kullanan aktörlerin üstlendiği ekonomik işlevleri dikkate almaktadır. Bu çerçevede düzenleyici yaklaşımın yalnızca merkezi tüzel kişilikleri değil, geliştiriciler, yönetim yapıları, kullanıcı arayüzleri ve diğer bağlantı noktalarını da kapsayabilecek esnek bir sorumluluk anlayışına dayanması gerektiği görülmektedir.

Literatürde düzenlemenin yalnızca dışarıdan uygulanan kurallarla sınırlı kalmaması, blokzincirin şeffaf ve programlanabilir yapısından denetim amacıyla yararlanılması da tartışılmaktadır. Auer'in (2019) gömülü denetim yaklaşımı, dağıtık defterde bulunan doğrulanabilir verilerin uyum ve gözetim süreçlerinde doğrudan kullanılabilmesini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte kod tabanlı denetimin hukuki değerlendirme, orantılılık ve sorumluluk gibi bağlama bağlı konuların yerini bütünüyle alamayacağı açıktır. IMF ve FSB'nin (2023) ortak yaklaşımı da kripto varlıklara yönelik politikaların finansal istikrar, hukuki belirlilik, finansal bütünlük ve sınır ötesi iş birliğini birlikte kapsamaları gerektiğini vurgulamaktadır. EBA ve ESMA (2025) ise DeFi'nin mevcut durumda geleneksel finans sistemiyle doğrudan bağlantılarının sınırlı kaldığını, ancak kaldırma, bilgi asimetrisi, döngüsellik ve bağlantılılık kanallarının ekosistem büyüdükçe daha önemli hâle gelebileceğini belirtmektedir.

Bu çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde DeFi literatürünün üç temel ekseninde yoğunlaştığı görülmektedir: finansal yenilik ve verimlilik potansiyeli, finansal ve teknolojik kırılganlıkların birbirini güçlendirmesi ve merkeziyetsizlik iddiasının yönetim ile fiili kontrol bakımından sorgulanması. Düzenleyici literatür ise bu üç alanı, faaliyet ve risk temelli bir yaklaşım ile sorumlu aktörlerin belirlenmesi çerçevesinde birleştirmeye çalışmaktadır (FSB, 2023b; IOSCO, 2023a; Zetzsche et al., 2020). Bu nedenle DeFi'nin sağlıklı biçimde değerlendirilmesi, yalnızca teknik mimariye veya yalnızca finansal sonuçlara odaklanmak yerine; piyasa yapısı, akıllı sözleşme güvenliği, yönetim, kullanıcı koruması, finansal bütünlük ve sistemik bağlantıların birlikte incelenmesini gerektirmektedir. Bu çalışmanın fırsatlar, riskler ve düzenleyici yaklaşımları aynı çerçevede ele alması da söz konusu bütüncül literatür yönelimiyle uyumludur.

2. DEFİ’NİN KAVRAMSAL VE TEKNİK ÇERÇEVESİ

2.1. DeFi Kavramı

DeFi için üzerinde tam anlamıyla uzlaşılmış tek bir tanım bulunmamaktadır. Genel olarak DeFi; finansal ürün ve hizmetlerin dağıtık defter teknolojisi, blok-zincir, akıllı sözleşmeler ve merkeziyetsiz uygulamalar kullanılarak sunulduğu açık bir finansal ekosistem şeklinde tanımlanabilir. Schär’a (2021) göre DeFi, açık blokzincir ağları üzerinde mevcut olan ve herhangi bir merkezi kuruma ya da aracıya ihtiyaç duyulmadan kullanılabilen finansal protokollerin oluşturduğu sistemdir. Chen ve Bellavitis (2020) ise DeFi’yi geleneksel finansal sistemdeki merkezi araçların yerine blokzincir tabanlı protokollerin geçirilmesini amaçlayan yenilikçi bir finansal mimari olarak değerlendirmektedir.

FSB (2023), daha temkinli bir tanım benimseyerek DeFi’yi kripto varlık piyasalarında geleneksel finansın bazı işlevlerini görünürde merkeziyetsiz biçimde yerine getirmeyi amaçlayan hizmetler bütünü olarak nitelendirmektedir. Bu tanımda “görünürde” ifadesinin kullanılması önemlidir; çünkü bir protokolün teknik olarak dağıtık bir blokzincir üzerinde çalışması, yönetim ve ekonomik güç bakımından mutlaka merkeziyetsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Merkeziyetsizlik; teknik altyapı, karar alma süreçleri, token dağılımı, kullanıcı erişimi ve gelirlerin paylaşımı gibi farklı boyutlar üzerinden değerlendirilmelidir.

DeFi ile geleneksel finans arasındaki temel fark, gerçekleştirilen ekonomik işlevlerden çok bu işlevlerin yürütülme biçimidir. Her iki sistemde de ödeme, kredi, varlık takası, risk transferi ve yatırım yönetimi gibi benzer faaliyetler bulunmaktadır. Geleneksel finansa bu faaliyetlerin yürütülmesi lisanslı kuruluşlara ve hukuki sözleşmelere dayanırken DeFi’de işlem kuralları büyük ölçüde akıllı sözleşmeler tarafından uygulanmaktadır. Bu nedenle DeFi’nin tamamen yeni finansal işlevler yaratmaktan çok mevcut işlevleri farklı bir teknolojik ve kurumsal mimari içinde yeniden düzenlediği söylenebilir (Aramonte et al., 2021; Makarov & Schoar, 2022).

2.2. Blokzincir ve Dağıtık Defter Teknolojisi

DeFi’nin temel altyapısını blokzincir teknolojisi oluşturmaktadır. Blokzincir, işlemlerin kriptografik yöntemlerle birbirine bağlanan veri blokları hâlinde kaydedildiği dağıtık bir defterdir. Ağdaki katılımcılar işlemlerin geçerliliği konusunda bir mutabakat mekanizması aracılığıyla uzlaşmakta ve doğrulanan

işlemler daha sonra değiştirilmesi güç bir kayıt sistemine eklenmektedir. Bu yapı, tek bir merkezi veri tabanı yöneticisine duyulan ihtiyacı azaltmaktadır (Nakamoto, 2008).

Herkese açık blokzincirlerde kullanıcılar genellikle bir kimlik belgesi yerine kriptografik adresler aracılığıyla işlem yapmaktadır. İşlemler takma adlı olmakla birlikte bütünüyle anonim değildir; blokzincir üzerindeki transferler çoğunlukla herkes tarafından izlenebilir. Bu durum bir taraftan işlem şeffaflığı sağlarken diğer taraftan kişisel verilerin korunması ve finansal mahremiyet konusunda sorunlar doğurabilmektedir.

Blokzincirin değiştirilemezlik özelliği de mutlak değildir. Ağın güvenliği kullanılan mutabakat mekanizmasına, doğrulayıcıların dağılımına ve ekonomik teşviklerin yapısına bağlıdır. Doğrulama gücünün belirli aktörlerde yoğunlaşması, ağ saldırıları veya zincirin yeniden düzenlenmesi gibi ihtimaller blokzincirin güvenilirliğini etkileyebilmektedir. Bu nedenle DeFi'nin güvenliği yalnızca tek tek akıllı sözleşmelere değil, üzerinde çalıştığı blokzincirin teknik ve ekonomik güvenliğine de bağlıdır.

2.3. Akıllı Sözleşmeler

Akıllı sözleşmeler, önceden belirlenen koşullar gerçekleştiğinde otomatik olarak çalışan bilgisayar programlarıdır. DeFi protokollerinde faiz hesaplama, teminat oranını kontrol etme, kredi kullandırma, varlık takası ve teminatın tasfiye edilmesi gibi işlemler akıllı sözleşmeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Akıllı sözleşmelerin otomatik ve öngörülebilir biçimde çalışması, operasyonel maliyetleri ve insan müdahalesinden kaynaklanan bazı hata türlerini azaltabilmektedir (Werner et al., 2022).

Bununla birlikte “akıllı sözleşme” ifadesi, bu programların her durumda hukuken geçerli bir sözleşme oluşturduğu anlamına gelmemektedir. Kod, taraflar arasındaki ekonomik işlemi otomatikleştirse de sözleşmenin kurulması, irade sakatlığı, tüketici hakları, hata, mücbir sebep ve uyuşmazlık çözümü gibi hukuki konular yalnızca yazılım koduyla çözülememektedir. Ayrıca hatalı kodlanan veya kötü niyetli aktörler tarafından istismar edilen bir akıllı sözleşme, geri döndürülmesi zor finansal kayıplara neden olabilmektedir.

Akıllı sözleşmelerin değiştirilemez olması güven sağlayan bir özellik olarak görülse de yazılımdaki hataların düzeltilmesini zorlaştırabilir. Bu nedenle bazı protokollerde sözleşmeyi güncelleme, işlemleri durdurma veya acil müdahalede bulunma yetkileri geliştirici ekiplerde ya da çoklu imza cüzdanlarında

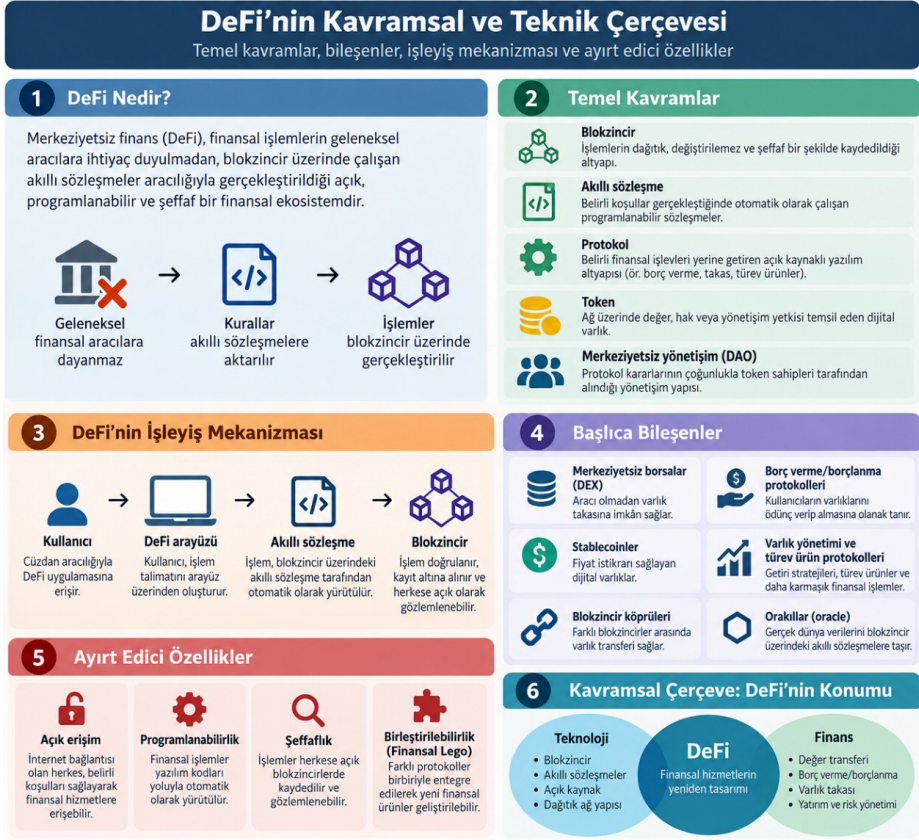
tutulmaktadır. Söz konusu yetkiler operasyonel esneklik sağlamakla birlikte protokolün merkeziyetsizlik düzeyini azaltabilmektedir.

2.4. Tokenler, Stablecoinler ve Kripto Cüzdanları

Tokenler, blokzincir üzerinde temsil edilen dijital değer birimleridir. DeFi ekosisteminde ödeme tokenleri, yönetim tokenleri, likidite sağlayıcı tokenleri ve gerçek dünya varlıklarını temsil eden tokenler gibi farklı araçlar kullanılmaktadır. Yönetim tokenleri, protokolün faiz oranı modeli, kabul edilen teminat türleri ve ücret yapısı gibi konularda oy kullanma hakkı verebilmektedir. Ancak oy gücünün token miktarına göre belirlenmesi, ekonomik gücü yüksek katılımcıların protokol kararları üzerinde orantısız etki kurmasına yol açabilmektedir.

Sabit değerli kripto varlıklar veya stablecoinler, DeFi işlemlerinin temel hesap ve değişim araçları arasında yer almaktadır. Stablecoinler, değerlerini genellikle ABD doları gibi itibari bir paraya ya da belirli bir varlık sepetine sabitlemeye çalışmaktadır. Kripto varlıkların yüksek fiyat oynaklığı karşısında nispeten istikrarlı bir değer sunmaları, borç verme ve varlık takası işlemlerinde yaygın biçimde kullanılmalarını sağlamaktadır. Bununla birlikte rezervlerin yeterliliği, itfa hakkı, ihraççının güvenilirliği ve sabit değer kaybedilmesi önemli risk kaynaklarıdır.

Kullanıcılar DeFi protokollerine kripto cüzdanları aracılığıyla bağlanmaktadır. Saklama hizmeti sunmayan cüzdanlarda özel anahtarın kontrolü kullanıcıya aittir. Bu durum bir merkezi saklama kuruluşunun iflasından kaynaklanabilecek karşı taraf riskini azaltırken anahtarın kaybedilmesi, çalınması veya kimlik avı saldırıları sonucunda ele geçirilmesi hâlinde varlıklara erişimin kalıcı olarak kaybedilmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle DeFi’de finansal egemenlik ile bireysel güvenlik sorumluluğu birlikte artmaktadır.

Şekil 1. DeFi'nin Kavramsal ve Teknik Çerçevesi

Kaynak: Şekil, yazar tarafından teorik çerçeve temel alınarak YZ (yapay zekâ) yardımıyla oluşturulmuştur.

3. DEFİ'NİN BAŞLICA KULLANIM ALANLARI VE EKONOMİK FIRSATLARI

DeFi uygulamaları, geleneksel finansal sistemde bankalar, borsalar, piyasa yapıcılar, ödeme kuruluşları ve varlık yöneticileri tarafından yerine getirilen işlevlerin akıllı sözleşmeler aracılığıyla yeniden örgütlenmesine dayanmaktadır. Bu nedenle DeFi'nin kullanım alanları bütünüyle yeni ekonomik faaliyetlerden oluşmamakta; daha çok varlık takası, borç verme, borçlanma, ödeme, tasarruf, yatırım ve risk transferi gibi bilinen finansal işlevlerin açık blokzincir altyapısı üzerinde yürütülmesini ifade etmektedir. DeFi'nin ekonomik fırsatları da bu mimariden kaynaklanmaktadır: işlemlerin programlanabilir olması, finansal

hizmetlere cüzdan üzerinden erişilebilmesi, protokollerin birbirine bağlanabilmesi ve işlem kurallarının zincir üzerinde gözlemlenebilmesi, finansal ürünlerin daha hızlı geliştirilebilmesine ve bazı aracılık maliyetlerinin azaltılmasına imkân verebilmektedir (Schär, 2021; Chen & Bellavitis, 2020; Carapella et al., 2022).

3.1. Merkeziyetsiz Borsalar ve Otomatik Piyasa Yapıcılar

DeFi'nin en yaygın kullanım alanlarından biri, kullanıcıların varlıklarını merkezi bir borsaya veya saklama kuruluşuna devretmeden takas edebildiği merkeziyetsiz borsalardır. Bu platformların önemli bir bölümü klasik emir defteri yerine otomatik piyasa yapıcı (Automated Market Maker–AMM) modelini kullanmaktadır. AMM sistemlerinde kullanıcılar belirli token çiftlerini likidite havuzlarına yatırmakta; alım ve satım fiyatları, havuzdaki varlık miktarları ile önceden belirlenmiş matematiksel kurallar üzerinden oluşmaktadır. Böylece piyasa yapıcılık işlevi tek bir kurum tarafından değil, akıllı sözleşme ve likidite sağlayıcılarının ortak katkısıyla yürütülmektedir (Schär, 2021; Bartoletti et al., 2022).

Merkeziyetsiz borsaların ekonomik açıdan sunduğu temel fırsat, varlık takası ve piyasa yapıcılık faaliyetlerine giriş engellerini azaltabilmesidir. Uygun bir cüzdana ve gerekli varlıklara sahip kullanıcılar, coğrafi konumdan bağımsız biçimde işlem yapabilir veya likidite sağlayarak işlem ücretlerinden pay elde edebilir. Yeni tokenlerin merkezi bir borsanın listeleme kararına ihtiyaç duyulmadan işlem görebilmesi de piyasaya giriş süresini kısaltabilmektedir. Ayrıca farklı borsaların ve likidite havuzlarının aynı blokzincir üzerinde programlanabilir biçimde birbirine bağlanması, fiyat karşılaştırması ve otomatik yönlendirme gibi hizmetlerin geliştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte likidite havuzlarındaki fiyat kayması, geçici kayıp ve akıllı sözleşme riskleri bu verimlilik kazanımlarının karşısındaki başlıca sınırlamalardır (Bartoletti et al., 2022; Werner et al., 2022).

3.2. Borç Verme ve Borçlanma Protokolleri

Borç verme ve borçlanma protokolleri, DeFi ekosisteminin diğer temel kullanım alanıdır. Kullanıcılar sahip oldukları kripto varlıkları ortak likidite havuzlarına yatırarak faiz geliri elde edebilmekte; borç almak isteyen kullanıcılar ise çoğunlukla piyasa değerinin üzerinde teminat göstererek bu havuzlardan

fon kullanabilmektedir. Faiz oranları, teminat oranları ve tasfiye eşikleri akıllı sözleşmeler tarafından önceden belirlenmiş kurallara göre uygulanmaktadır. Bu yapı, kredi sözleşmesinin kurulması, faiz hesaplanması, teminatın izlenmesi ve gerektiğinde tasfiye edilmesi gibi süreçlerin önemli bölümünü otomatikleştirmektedir (Schär, 2021; Makarov & Schoar, 2022).

Ekonomik açıdan bu protokoller, atıl kripto varlıkların likiditeye dönüştürülmesine ve küresel ölçekte çalışan programlanabilir para piyasalarının oluşmasına katkı sağlayabilir. Kullanıcıların banka şubesi, klasik kredi değerlendirmesi veya belirli çalışma saatleriyle sınırlı olmadan işlem yapabilmesi erişim ve işlem hızı bakımından avantaj yaratmaktadır. Akıllı sözleşmelerin aynı kuralları bütün kullanıcılara otomatik biçimde uygulaması operasyonel maliyetleri azaltabilir ve kredi koşullarının daha şeffaf izlenmesini sağlayabilir. Bununla birlikte mevcut DeFi kredi piyasalarının büyük bölümünde aşırı teminatlandırma kullanılması, teminatsız veya gelir bilgisine dayalı geleneksel kredilerin yerini alma kapasitesini sınırlamaktadır; dolayısıyla bu uygulamalar finansal kapsayıcılık bakımından önemli bir potansiyel taşımakla birlikte henüz tüm borçlu gruplar için eşdeğer bir alternatif değildir (Harvey et al., 2021; Carapella et al., 2022).

3.3. Stablecoinler, Ödemeler ve Likidite Yönetimi

Stablecoinler, DeFi ekosisteminde yalnızca bir yatırım aracı değil; aynı zamanda hesap birimi, ödeme aracı, teminat ve likidite kaynağı olarak kullanılmaktadır. Fiyatı itibari bir para birimine veya başka bir referans varlığa sabitlenmeye çalışan bu tokenler, yüksek oynaklığa sahip kripto varlıklarla işlem yapılırken daha istikrarlı bir değer ölçüsü sunmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle borç verme protokollerinde kredi birimi, merkeziyetsiz borsalarda işlem çifti ve farklı protokoller arasında fon aktarım aracı olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır (Schär, 2021; Carapella et al., 2022).

Ödeme ve transfer açısından DeFi altyapısı, blokzincirin kesintisiz çalışması sayesinde farklı ülkelerdeki kullanıcıların geleneksel banka çalışma saatlerinden bağımsız biçimde değer transferi yapabilmesine imkân verebilir. Özellikle dijital varlıklarla çalışan ekonomik faaliyetlerde stablecoinlerin ortak bir hesap ve uzlaşma aracı hâline gelmesi, farklı protokoller arasında likiditenin daha kolay hareket etmesini sağlayabilir. Bu durum sınır ötesi işlemlerde mutabakat süresini kısaltma ve bazı aracı maliyetlerini azaltma potansiyeli taşımaktadır. Bununla birlikte bu ekonomik faydanın sürdürülebilirliği, stablecoinin sabit

değerini korumasına, rezerv yapısına ve kullanılan blokzincirin güvenliğine bağlıdır; stablecoinlerde ortaya çıkan güven kaybı, aynı varlığı kullanan çok sayıda DeFi uygulamasını eş zamanlı olarak etkileyebilir (FSB, 2023a).

3.4. Varlık Yönetimi, Getiri Stratejileri ve Türev Ürünler

DeFi, varlık yönetimi ve yatırım stratejilerinin de akıllı sözleşmeler aracılığıyla otomatikleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Kullanıcılar varlıklarını likidite havuzlarına, borç verme protokollerine veya birden fazla protokol arasında fon dağıtan otomatik stratejilere yönlendirebilmektedir. Likidite madenciliği ve getiri çiftçiliği olarak adlandırılan uygulamalarda kullanıcılar, belirli protokollere likidite sağlama veya varlık kilitleme karşılığında faiz, işlem ücreti ya da yönetim tokeni biçiminde gelir elde edebilmektedir. Akıllı sözleşme tabanlı varlık yönetimi, portföy yeniden dengeleme ve getiri kaynaklarının programlanabilir kurallarla birleştirilmesini mümkün hâle getirmektedir (Harvey et al., 2021; Werner et al., 2022).

Türev ve sentetik varlık protokolleri ise kullanıcıların belirli bir varlığın fiyat hareketine maruz kalmasını, riskten korunma işlemleri gerçekleştirmesini veya zincir üzerinde yeni finansal pozisyonlar oluşturmasını sağlayabilmektedir. Bu ürünler, geleneksel finansal piyasalardaki vadeli işlem, opsiyon ve yapılandırılmış ürün işlevlerinin bir bölümünün akıllı sözleşmelerle yeniden tasarlanmasına örnektir. Programlanabilir teminat ve otomatik uzlaşma mekanizmaları, ürün tasarımı süresini ve operasyonel işlem adımlarını azaltma potansiyeli taşımaktadır. Buna karşılık karmaşık getiri stratejilerinin birden çok protokole dayanması, kullanıcıların maruz kaldığı teknik ve ekonomik riskleri anlamasını zorlaştırabilir; bu nedenle sağlanan yüksek getiri ile üstlenilen riskin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir (Werner et al., 2022; Makarov & Schoar, 2022).

3.5. Birleştirilebilirlik, Tokenizasyon ve Açık Finansal Yenilik

DeFi'nin ayırt edici özelliklerinden biri, farklı protokollerin ortak blokzincir standartları üzerinden birbirine bağlanabilmesidir. Bir protokolde elde edilen tokenin başka bir uygulamada teminat, likidite veya yatırım aracı olarak kullanılabilmesi, finansal hizmetlerin modüler biçimde bir araya getirilmesini sağlamaktadır. Literatürde “finansal Lego” olarak adlandırılan bu birleştirilebilirlik özelliği, geliştiricilerin sıfırdan bütün bir finansal altyapı kurmak yerine

mevcut protokolleri yapı taşı olarak kullanmasına imkân vermektedir (Schär, 2021; Zetzsche et al., 2020).

Bu yapı ekonomik açıdan ürün geliştirme maliyetlerini ve piyasaya giriş süresini azaltabilir. Açık kaynaklı protokoller üzerinde yeni borsa, kredi, ödeme veya varlık yönetimi hizmetlerinin geliştirilebilmesi, finansal yeniliğin yalnızca büyük kuruluşlarla sınırlı kalmamasına katkı sağlayabilir. Tokenizasyon da fiziksel veya finansal bir varlığa ilişkin ekonomik hakkın blokzincir üzerinde temsil edilmesini mümkün kılarak, varlıkların programlanabilir finansal işlemlere konu olmasını kolaylaştırabilir. Ortak teknik standartlar ve açık erişimli altyapı, farklı sağlayıcılar arasında rekabeti artırırken kullanıcıların tek bir kuruma bağımlılığını azaltma potansiyeli taşımaktadır (Chen & Bellavitis, 2020; Carapella et al., 2022). Bununla birlikte birleştirilebilirlik, bir protokolde ortaya çıkan hatanın veya likidite şokunun bağlı uygulamalara yayılmasını da kolaylaştırdığından fırsat ve risk aynı mimari özellikten kaynaklanabilmektedir.

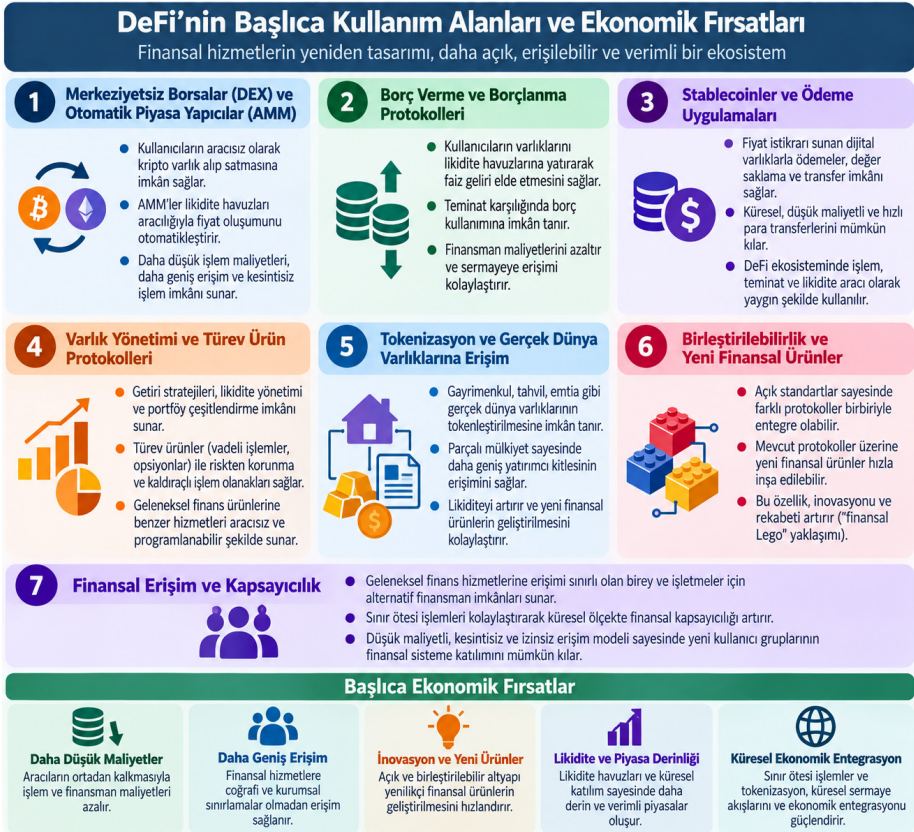
3.6. Finansal Erişim, Şeffaflık ve Rekabet Açısından Ekonomik Fırsatlar

DeFi'nin daha geniş ekonomik potansiyeli, finansal hizmetlere erişim koşullarını değiştirebilmesinde görülmektedir. Teknik olarak açık bir blokzincir üzerinde çalışan protokole erişim çoğu zaman internet bağlantısı, uyumlu bir cüzdan ve işlem ücretlerini karşılayacak varlık sahibi olmayı gerektirmektedir; klasik bir banka hesabı veya belirli bir ülkede yerleşiklik şartı her zaman zorunlu değildir. Bu özellik, özellikle sınır ötesi işlemler ve geleneksel finansal altyapıya erişimin sınırlı olduğu durumlarda alternatif hizmet kanalları oluşturabilir. Blokzincir tabanlı finansal hizmetlerin finansal kapsayıcılığı destekleme potansiyeli bulunmakla birlikte bu sonucun gerçekleşmesi dijital erişim, finansal okuryazarlık, işlem maliyetleri ve kullanıcı güvenliği gibi koşullara bağlıdır (Mhlana, 2023).

Şeffaflık bakımından zincir üzerindeki işlem kayıtları, protokol bakiyeleri ve birçok akıllı sözleşme kuralı kamuya açık biçimde incelenebilmektedir. Bu durum piyasa katılımcılarının belirli risk göstergelerini ve teminat yapılarını daha hızlı izlemesine imkân verebilir. Programlanabilirlik ise teminat oranı, faiz hesaplaması, portföy yönetimi ve uzlaşma gibi işlemlerin otomatikleştirilmesini sağlayarak işlem sürelerini ve bazı idari maliyetleri azaltabilir. Açık erişimli altyapı ile birlikte değerlendirildiğinde bu özellikler, yeni hizmet sağlayıcıların piyasaya girişini kolaylaştırma, rekabeti artırma ve kullanıcıya sunulan finansal

ürün çeşitliliğini genişletme potansiyeli taşımaktadır (Carapella et al., 2022; Harvey et al., 2021).

Sonuç olarak DeFi'nin kullanım alanları, varlık takası ve kredi işlemlerinden ödemelere, likidite sağlamadan varlık yönetimi ve türev ürünlere kadar geniş bir finansal işlev kümesini kapsamaktadır. Ekonomik fırsatlar; açık erişim, otomasyon, şeffaflık, birlikte çalışabilirlik, rekabet ve yenilik kapasitesi etrafında yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte bu fırsatlar, DeFi'nin risklerden bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir. Aynı teknik özellikler hızlı ürün geliştirme ve verimlilik sağlarken akıllı sözleşme hatalarının, likidite sorunlarının ve protokoller arası bulaşmanın da hızlanmasına neden olabilir. Bu nedenle DeFi'nin ekonomik potansiyelinin değerlendirilmesi, sağladığı verimlilik ve erişim kazanımlarının bir sonraki bölümde ele alınan finansal, teknolojik ve operasyonel risklerle birlikte incelenmesini gerektirmektedir (Schär, 2021; FSB, 2023a).

Şekil 2. DeFi'nin Başlıca Kullanım Alanları ve Ekonomik Fırsatları

Kaynak: Şekil, yazar tarafından teorik çerçeve temel alınarak YZ (yapay zekâ) yardımıyla oluşturulmuştur.

4. DEFİ’NİN FİNANSAL, TEKNOLOJİK VE OPERASYONEL RİSKLERİ

DeFi, geleneksel finansal kuruluşların bazı işlevlerini akıllı sözleşmelere aktarsa da finansal riskleri ortadan kaldırmamaktadır. DeFi protokolleri kredi, varlık takası, ödeme ve yatırım gibi geleneksel finansla benzer ekonomik faaliyetler yürüttüğünden piyasa riski, kredi riski, likidite riski ve kaldıraç gibi bilinen kırılganlıklara maruz kalmaktadır. Buna ek olarak akıllı sözleşme açıkları, oracle manipülasyonu, blokzincir köprülerinin güvenliği ve yönetim tokenlerinin yoğunlaşması gibi teknolojiye özgü riskler ortaya çıkmaktadır.

DeFi risklerinin ayırt edici özelliği, finansal ve teknolojik risklerin birbirini karşılıklı olarak güçlendirmesidir. Örneğin bir yazılım hatası protokoldeki varlıkların kaybedilmesine neden olurken bu kayıp likidite çekilişlerini, stablecoin satışlarını ve otomatik tasfiyeleri tetikleyebilir. Benzer biçimde piyasa fiyatlarındaki düşüş, teminatların hızla tasfiye edilmesine ve blokzincir ağında işlem yoğunluğu oluşmasına yol açabilir. Böylece başlangıçta finansal nitelikte olan bir şok, operasyonel bir soruna dönüşebilir. FSB’ye (2023) göre DeFi’nin finansal istikrar üzerindeki etkisi, risklerin tek tek büyüklüğünün yanında protokoller arasındaki bağlantılara ve geleneksel finans sistemiyle kurulan ilişkilere bağlıdır.

4.1. Piyasa ve Fiyat Oynaklığı Riski

DeFi protokollerinde kullanılan varlıkların büyük bölümü yüksek fiyat oynaklığına sahip kripto varlıklardan oluşmaktadır. Bu varlıkların değerindeki ani değişimler, yatırımcıların portföylerinde doğrudan kayba neden olabileceği gibi kredi protokollerindeki teminat oranlarını da bozabilmektedir. Teminat değerinin belirli bir eşiğin altına düşmesi durumunda pozisyonların akıllı sözleşmeler tarafından otomatik olarak tasfiye edilmesi, düşüş eğilimini güçlendirebilir.

Tasfiye süreci, borç verenlerin korunması bakımından gerekli olmakla birlikte piyasa stresi dönemlerinde döngüsel bir etki yaratmaktadır. Fiyat düşüşleri tasfiyeleri, tasfiyeler yeni satışları, yeni satışlar ise daha fazla fiyat düşüşünü tetikleyebilir. Likiditenin düşük olduğu piyasalarda bu mekanizma varlık fiyatlarının temel değerlerinden önemli ölçüde uzaklaşmasına neden olabilir. Geleneksel piyasalarda işlem durdurucular veya devre kesiciler bu tür hareketleri sınırlayabilirken DeFi protokolleri çoğunlukla kesintisiz çalışmaktadır.

Stablecoinler fiyat oynaklığını azaltmak amacıyla kullanılmasına rağmen kendileri de sabit değer kayb edilmesi riskini taşımaktadır. Stablecoinin dege-

rinin hedeflenen para biriminin altına düşmesi, onu teminat veya ödeme aracı olarak kullanan bütün protokolleri etkileyebilir. Özellikle algoritmik stablecoinlerde sabit değer ile destekleyici token arasında oluşturulan teşvik mekanizması, piyasa güveninin kaybolduğu dönemlerde ölüm sarmalına dönüşebilir.

4.2. Likidite Riski

Likidite riski, bir varlığın fiyatı önemli ölçüde etkilenmeden alınıp satılamaması veya kullanıcıların protokolden zamanında çıkamaması durumunda ortaya çıkmaktadır. Merkeziyetsiz borsalarda likidite, kullanıcıların varlıklarını havuzlara yatırmasına bağlıdır. Likidite sağlayıcılarının piyasa stresi sırasında eş zamanlı olarak fonlarını çekmesi, işlem kaymasının büyümesine ve varlık fiyatlarının daha kolay manipüle edilmesine yol açabilir.

Borç verme protokollerinde de benzer bir kırılganlık bulunmaktadır. Likiditenin büyük bölümü borçlular tarafından kullanılmışsa varlıklarını geri çekmek isteyen mevduat sahipleri beklemek zorunda kalabilir veya fonlarını ancak yüksek maliyetle geri alabilir. Protokoller genellikle kullanım oranı yükseldikçe faiz oranını artırarak yeni likidite çekmeye ve borçların geri ödenmesini teşvik etmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte piyasa güveninin hızla kaybolduğu dönemlerde algoritmik faiz ayarlamaları yeterli olmayabilir.

Likidite riski, farklı protokollerde aynı varlığın kullanılması nedeniyle ekosistem genelinde yayılabilir. Bir stablecoinin veya likidite sağlayıcı tokeninin değer kaybetmesi, onu teminat kabul eden kredi protokollerinde tasfiyelere neden olabilir. Böylece tek bir varlık veya protokolde başlayan likidite sorunu, bağlı uygulamalarda da fon çekilişlerine dönüşebilir.

4.3. Kaldıraç ve Otomatik Tasfiye Riski

DeFi protokolleri, kullanıcıların aynı varlıkları birden fazla işlemde kullanarak dolaylı biçimde yüksek kaldıraç oluşturmaya imkân verebilmektedir. Bir kullanıcı, varlığını kredi protokolüne teminat olarak yatırdıktan sonra aldığı krediyi başka bir protokole yatırabilir; buradan elde ettiği tokeni tekrar teminat göstererek yeni bir kredi kullanabilir. Bu süreç, zincir üzerinde çok katmanlı borç ve teminat ilişkileri yaratmaktadır.

Makarov ve Schoar'a (2022) göre likidite havuzlarına yatırılan varlıklar karşılığında alınan tokenlerin yeniden teminat olarak kullanılması, şok dönem-

lerinde birden fazla sözleşmenin zincirleme biçimde tasfiye edilmesi riskini artırmaktadır (Makarov & Schoar, 2022). Yüksek kaldıraç yükselen piyasalarda getiriyi artırırken fiyatların düşmesi hâlinde zararların da büyümesine neden olmaktadır.

Tasfiyelerin otomatik yürütülmesi, kredi verenler açısından karşı taraf riskini sınırlandırabilir. Ancak tasfiye işlemlerinin aynı anda yoğunlaşması, blokzincir işlem ücretlerinin yükselmesine ve ağ tıkanıklığına yol açabilir. Ağ yoğunluğu nedeniyle fiyat verilerinin veya tasfiye işlemlerinin gecikmesi, protokolün eksik teminatlî borçlarla karşılaşmasına neden olabilir. Bu durumda teknolojik kapasite sorunu doğrudan finansal kayba dönüşmektedir.

4.4. Akıllı Sözleşme Riski

Akıllı sözleşmeler, DeFi protokollerinin temel işlevlerini otomatikleştirmekle birlikte yazılım hataları ve güvenlik açıkları taşımaktadır. Yeniden giriş saldırıları, erişim kontrolü hataları, aritmetik taşmalar, yanlış yetkilendirme, zaman damgasına bağımlılık ve hatalı ekonomik tasarım başlıca akıllı sözleşme riskleri arasındadır. Akıllı sözleşmelerin birbirine bağlanması, tek bir sözleşmedeki hatanın birden fazla protokolü etkilemesine neden olabilir.

Kodun açık kaynaklı olması, bağımsız uzmanların sözleşmeyi incelemesini ve hataları belirlemesini kolaylaştırabilir. Ancak aynı şeffaflık, saldırganların da kodu analiz ederek güvenlik açıklarını tespit etmesine imkân vermektedir. Güvenlik denetiminden geçmiş olmak ise bir sözleşmenin bütünüyle güvenli olduğu anlamına gelmez. Denetimler belirli bir zamanda ve belirli varsayımlar altında gerçekleştirildiğinden daha sonra yapılan güncellemeler veya öngörül-meyen protokol etkileşimleri yeni açıklar oluşturabilir.

Blokzincir işlemlerinin geri döndürülemezliği, güvenlik ihlallerinin sonuçlarını ağırlaştırmaktadır. Geleneksel finansal sistemde hatalı veya yetkisiz işlemler belirli koşullar altında iptal edilebilirken DeFi’de çalınan varlıkların geri alınması çoğu zaman mümkün değildir. Protokol yöneticilerinin işlemleri durdurma veya sözleşmeyi güncelleme yetkisine sahip olması zararları sınır-layabilir; ancak bu tür yetkiler de merkezi kontrol ve kötüye kullanım riski doğurmaktadır.

BIS’e (2023) göre akıllı sözleşmelerin olası bütün piyasa durumlarını önceden hesaba katması güçtür. Sözleşmelerin karmaşıklığı arttıkça kodlama hataları ve beklenmeyen davranışların ortaya çıkma ihtimali de yükselmektedir (BIS, 2023).

4.5. Oracle Riski ve Fiyat Manipülasyonu

Akıllı sözleşmeler yalnızca blokzincir üzerinde bulunan verileri doğrudan kullanabilmektedir. Döviz kuru, menkul kıymet fiyatı, faiz oranı veya hava durumu gibi zincir dışı bilgilerin sözleşmelere aktarılması için oracle adı verilen veri sağlayıcılarından yararlanılmaktadır. Oracle'lar, blokzincir dışındaki dünyayla DeFi protokolleri arasında bağlantı kurmaktadır.

Oracle'in hatalı, gecikmiş veya manipüle edilmiş veri sağlaması, protokolün yanlış işlem gerçekleştirmesine neden olabilir. Örneğin bir kredi protokolü teminat değerini gerçekte olduğundan yüksek gösteren bir fiyat verisi kullanırsa saldırgan, yetersiz teminat karşılığında yüksek miktarda kredi alabilir. Teminat değerinin düşük gösterilmesi ise dürüst kullanıcıların haksız yere tasfiye edilmesine yol açabilir.

Tek bir veri kaynağına dayanan oracle'lar merkezi hata noktası oluşturmaktadır. Birden fazla kaynağın kullanılması bu riski azaltabilir; ancak veri sağlayıcılarının aynı piyasa kaynağına dayanması veya benzer hatalara maruz kalması durumunda görünürdeki çeşitlendirme etkisiz kalabilir. Oracle tasarımı kaynakların bağımsızlığı, fiyat güncelleme sıklığı, olağan dışı hareket sınırları ve manipülasyona dayanıklılık önem taşımaktadır.

Flash krediler, oracle manipülasyonunun ölçeğini büyütebilir. Saldırgan, teminat göstermeden aldığı yüksek miktardaki varlığı düşük likiditeli bir havuzda kullanarak fiyatı geçici olarak değiştirebilir. Manipüle edilen fiyat başka bir protokol tarafından gerçek piyasa değeri olarak kabul edildiğinde saldırgan, aşırı miktarda kredi kullanabilir veya haksız kazanç elde edebilir. Flash kredinin kendisi teknik bir güvenlik açığı değildir; ancak saldırının gerçekleştirilmesi için gerekli sermayeyi geçici olarak sağladığından mevcut açıkların istismarını kolaylaştırmaktadır (Arora et al., 2024; Chen et al., 2022).

4.6. Blokzincir Köprüleri ve Birlikte Çalışabilirlik Riski

Blokzincir köprüleri, farklı blokzincirlerde bulunan varlıkların ve verilerin ağlar arasında aktarılmasını sağlamaktadır. Bir kullanıcı, bir zincirdeki varlığını köprü sözleşmesine kilitleyerek başka bir zincirde bu varlığı temsil eden yeni bir token alabilir. Köprüler DeFi ekosisteminin ölçeklenmesi ve birlikte çalışabilirliği açısından önemli olmakla birlikte karmaşık güvenlik sorunları yaratmaktadır.

Köprü güvenliği; akıllı sözleşmelere, doğrulayıcıların davranışına, özel

anahtarların korunmasına ve zincirler arasında iletilen mesajların doğruluğuna bağlıdır. Köprünün bir tarafında kilitlenen varlıkların çalınması veya karşılıksız temsil tokenleri üretilmesi hâlinde bu tokenleri kullanan bütün protokoller zarar görebilir. Köprülerin farklı ağlardaki yüksek miktarda varlığı tek bir yapıda toplaması, onları saldırganlar için cazip hedef hâline getirmektedir.

Bir köprü saldırısı yalnızca doğrudan kaybedilen varlıklarla sınırlı kalmayabilir. Karşılığı ortadan kalkan temsil tokeninin teminat olarak kullanıldığı kredi piyasaları, likidite havuzları ve stablecoin protokolleri de etkilenebilir. BIS (2023), oraclelar ve köprülerin DeFi’de ek operasyonel risk kaynakları olduğunu ve bu yapılarıdaki sorunların bağlı protokollerde beklenmeyen sonuçlar doğurabileceğini belirtmektedir.

4.7. Maksimum Çıkarılabilir Değer ve Önden İşlem Yapma

Blokzincir işlemleri kesinleşmeden önce genellikle halka açık bir bekleme alanında görülebilmektedir. Blok üreticileri veya otomatik işlem yapan aktörler, bekleyen işlemleri inceleyerek işlem sırasını kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda değiştirebilir. Bir işlemden önce benzer bir işlem gerçekleştirilmesi “önden işlem yapma”, hedef işlemin öncesinde ve sonrasında işlem yaparak fiyat hareketinden yararlanılması ise “sandviç saldırısı” olarak adlandırılmaktadır.

Bu uygulamalar, maksimum çıkarılabilir değer (Maximal Extractable Value–MEV) kavramı kapsamında değerlendirilmektedir. MEV, blok içindeki işlemlerin eklenmesi, çıkarılması veya sıralanması yoluyla elde edilebilecek ilave ekonomik değeri ifade etmektedir. Arbitraj işlemleri piyasalar arasındaki fiyat farklılıklarını azaltabilirken kötüye kullanılan işlem sıralaması sıradan kullanıcıların daha kötü fiyatlardan işlem yapmasına neden olabilir.

MEV rekabeti, ağ katılımcılarının blok üretme ve işlem sıralama gücünü ekonomik açıdan önemli hâle getirmektedir. Bu gücün belirli doğrulayıcılarda veya özel işlem iletim sistemlerinde yoğunlaşması, piyasa bütünlüğü ve merkeziyetsizlik bakımından sorun yaratabilir.

4.8. Yönetişim Riski ve Güç Yoğunlaşması

DeFi protokollerinin önemli bir bölümü karar alma yetkisini yönetim tokeni sahiplerine verdiğini ileri sürmektedir. Ancak oy hakkının token miktarına göre dağıtıldığı yapılarda kurucular, erken yatırımcılar ve büyük token sahip-

leri protokol üzerinde belirleyici etki kurabilir. Düşük katılım oranları da az sayıda aktörün kritik kararları almasını kolaylaştırmaktadır.

Yönetişim riskinin bir başka boyutu, oy verme mekanizmasının saldırıya uğramasıdır. Saldırgan, geçici olarak büyük miktarda yönetim tokeni edinecek protokol hazinesindeki fonların aktarılması veya teminat kurallarının değiştirilmesi yönünde karar alabilir. Tokenlerin flash krediyle elde edilebilmesi bu riski daha da artırabilir. Oyların uygulanması öncesinde bekleme süresi bulunması ve kritik kararlar için yüksek çoğunluk aranması, bu saldırılara karşı kullanılan yöntemler arasındadır.

Geliştiricilerin sözleşmeleri güncelleme anahtarlarını kontrol etmesi, kullanıcı arayüzlerini işleten kuruluşların belirli tokenleri veya adresleri engelleyebilmesi ve az sayıda doğrulayıcının ağ üzerinde etkili olması da merkeziyetsizlik iddiasını sınırlandırmaktadır. IOSCO'ya (2022) göre DeFi'de merkeziyetsizlik ikili bir durumdan çok bir süreklilik olarak değerlendirilmelidir; görünürde merkeziyetsiz olan protokollerde kontrol sahibi veya önemli etki kullanan kişiler bulunabilir (IOSCO, 2022).

4.9. Siber Güvenlik ve Özel Anahtar Riski

DeFi kullanıcıları akıllı sözleşme saldırılarının yanı sıra kimlik avı, zararlı yazılım, sahte internet sitesi ve özel anahtar hırsızlığı gibi geleneksel siber tehditlere de maruz kalmaktadır. Kullanıcının kötü amaçlı bir sözleşmeye işlem yetkisi vermesi, saldırganın cüzdandaki varlıkları transfer etmesine neden olabilir. İşlemlerin takma adlı ve geri döndürülemez olması, çalınan varlıkların geri alınmasını güçleştirmektedir.

Protokol yöneticileri tarafından kullanılan özel anahtarların ele geçirilmesi daha geniş kapsamlı sonuçlar doğurabilir. Özellikle sözleşmeyi güncelleme, işlemleri durdurma veya hazine fonlarını yönetme yetkisi veren anahtarlar merkezi güvenlik noktalarıdır. Çoklu imza uygulamaları tek bir anahtara bağımlılığı azaltabilir; ancak imza sahiplerinin koordinasyonu, kimlikleri ve birbirlerinden bağımsızlığı önem taşımaktadır.

4.10. Tüketici ve Yatırımcının Korunmasına İlişkin Riskler

DeFi protokollerinde kullanıcıların hak ve yükümlülükleri her zaman açık biçimde belirtilmemektedir. Getiri oranları, ücretler, teminat koşulları, tasfiye

eşikleri ve akıllı sözleşme riskleri teknik belgelerde yer alsa bile sıradan kullanıcılar tarafından anlaşılması güç olabilir. Kullanıcı arayüzlerinin yüksek yıllık getiri oranlarını öne çıkarırken riskleri yeterince açıklamaması, yanıltıcı finansal tanıtım niteliği taşıyabilir.

Geleneksel finansal kuruluşların aksine birçok DeFi protokolünde müşteri hizmetleri, şikâyet mekanizması veya zararı karşılayacak sorumlu bir tüzel kişi bulunmamaktadır. Kullanıcıların mevduat sigortası ya da yatırımcı tazmin sistemi benzeri korumalardan yararlanması da çoğunlukla mümkün değildir. Akıllı sözleşmenin “kodlandığı şekilde” çalışması, işlemin ekonomik açıdan adil olduğu veya kullanıcının yeterince bilgilendirildiği anlamına gelmez.

Protokol geliştiricilerinin takma ad kullanması veya farklı ülkelerde bulunması, hukuki başvuru yollarını daha da belirsiz hâle getirmektedir. Bu nedenle DeFi’de kullanıcı sorumluluğunun yüksek olması, bilgi asimetrisini ve koruma ihtiyacını ortadan kaldırmamaktadır.

4.11. Suç Gelirlerinin Aklanması ve Yasa Dışı Finansman Riski

DeFi protokollerine kripto cüzdanlarıyla doğrudan erişilebilmesi, müşteri kimliğinin tespiti ve işlemlerin izlenmesi bakımından önemli güçlükler doğurmaktadır. Merkezi bir hizmet sağlayıcının bulunmadığı yapılarda müşterini tanı, işlem izleme ve şüpheli işlem bildirimini gibi yükümlülüklerin kime uygulanacağı açık olmayabilir.

Blokzincir kayıtlarının kamuya açık olması, yasa dışı fon hareketlerinin izlenmesine yardımcı olabilir. Buna karşılık karıştırıcı hizmetler, gizlilik odaklı teknolojiler, farklı blokzincirler arasında yapılan transferler ve zincirler arası köprüler, fonların kaynağının belirlenmesini zorlaştırabilir. Çalınan varlıkların kısa süre içinde farklı protokollerden geçirilmesi, yetkili makamların müdahale süresini sınırlandırmaktadır.

FATF, birçok DeFi düzenlemesinin yalnızca isim olarak merkeziyetsiz olduğunu ve protokol üzerinde kontrol veya yeterli etki kullanan kişilerin belirli koşullarda sanal varlık hizmet sağlayıcısı sayılabileceğini kabul etmektedir. Bu yaklaşım, teknolojik isimlendirme yerine fiili kontrol ve yürütülen ekonomik faaliyete odaklanmaktadır (FATF, 2021).

4.12. Hukuki Belirsizlik ve Sınır Ötesi Uygulama Riski

DeFi protokolleri tek bir ülkede kurulmayabilir; geliştiriciler, kullanıcılar, doğrulayıcılar ve sunucular farklı hukuk sistemlerinde bulunabilir. Bu durum hangi ülke hukukunun uygulanacağı, hangi mahkemenin yetkili olduğu ve düzenleyici sorumluluğun kime ait olduğu konularında belirsizlik yaratmaktadır.

Bir tokenin ödeme aracı, emtia, menkul kıymet veya türev ürün olarak sınıflandırılması ülkelere göre değişebilir. Aynı protokol bir ülkede lisansa tabi finansal hizmet olarak değerlendirilirken başka bir ülkede açık bir düzenleme kapsamına girmeyebilir. Düzenleme farklılıkları, faaliyetlerin denetimin daha zayıf olduğu ülkelere yönelmesine ve düzenleyici arbitraja neden olabilir.

DAO (Decentralized Autonomous Organization=Merkeziyetsiz Otonom Organizasyon)'ların tüzel kişiliği ve üyelerin sorumluluğu da önemli hukuki sorunlar arasındadır. Protokolün yol açtığı zarardan geliştiricilerin, yönetim tokeni sahiplerinin, arayüz işletmecilerinin veya doğrulayıcıların hangisinin sorumlu tutulacağı her durumda açık değildir. Bu belirsizlik, hem kullanıcıların hak aramasını hem de düzenleyici kurumların yaptırım uygulamasını güçleştirmektedir.

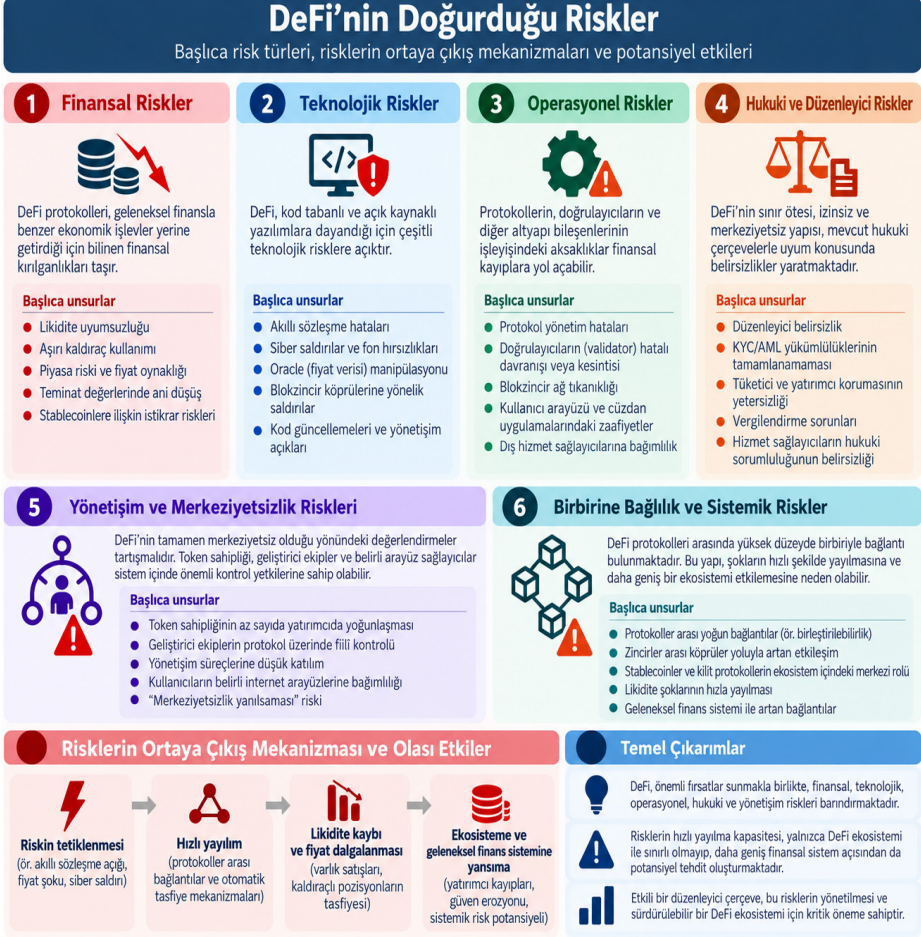
4.13. Sistemik Risk ve Bulaşma Kanalları

DeFi'nin finansal istikrar açısından oluşturduğu risk, ekosistemin büyüklüğüne ve geleneksel finansla bağlantısına bağlıdır. DeFi protokolleri arasındaki yoğun birlikte çalışabilirlik, bir protokolda meydana gelen sorunun diğer uygulamalara hızla yayılmasına neden olabilir. Aynı stablecoinin, oraclein, köprüünün veya blokzincirin çok sayıda protokol tarafından kullanılması ortak kırılganlık yaratmaktadır.

Geleneksel finans kuruluşlarının DeFi protokollerine doğrudan yatırım yapması, DeFi teminatlarını kabul etmesi veya stablecoin rezervlerini saklaması, iki sistem arasındaki bulaşma kanallarını genişletebilir. Kripto varlık kayıplarının hane halkı servetini ve tüketimini etkilemesi de reel ekonomiye dolaylı aktarım kanalı oluşturabilir. FSB (2023), mevcut bağlantıların sınırlı olmasına rağmen DeFi ekosisteminin önemli ölçüde büyümesi durumunda finansal istikrar üzerindeki yayılma etkilerinin artabileceğini belirtmektedir.

DeFi şimdilik geleneksel finans sistemine kıyasla daha küçük bir büyüklüğe sahip olsa da risklerin düşük olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Teknolojik bağlantıların hızı, kaldıraç, otomatik tasfiyeler ve ortak altyapılara bağımlılık, nis-

peten küçük bir başlangıç şokunun kısa sürede ekosistemin geniş bir bölümüne yayılmasına yol açabilir. Bu nedenle düzenleyici yaklaşımın yalnızca mevcut piyasa büyüklüğüne değil, potansiyel büyüme ve bağlantılılık göstergelerine de dayanması gerekmektedir.

Şekil 3. DeFi'nin Doğurduğu Riskler

Kaynak: Şekil, yazar tarafından teorik çerçeve temel alınarak YZ (yapay zekâ) yardımıyla oluşturulmuştur.

5. DEFİ'YE YÖNELİK DÜZENLEYİCİ YAKLAŞIMLAR

DeFi'nin düzenlenmesi, geleneksel finansal düzenleme modellerinin karşılaştığı en önemli güncel sorunlardan biridir. Geleneksel düzenlemeler çoğunlukla banka, borsa, aracı kurum, ödeme kuruluşu veya sigorta şirketi gibi belirli bir tüzel kişiliğe sahip araçları esas almaktadır. DeFi'de ise finansal hizmetler dağıtık bir ağ üzerinde çalışan akıllı sözleşmeler aracılığıyla sunulabilmekte; geliştiriciler, yönetim tokeni sahipleri, doğrulayıcılar, oracle işletmecileri ve kullanıcı arayüzü sağlayıcıları farklı ülkelerde bulunabilmektedir.

Bu yapı, düzenleyici makamların iki temel soruyla karşılaşmasına neden olmaktadır. İlk soru, mevcut finansal kuralların DeFi faaliyetlerine uygulanıp uygulanamayacağıdır. İkinci soru ise uygulanacak yükümlülüklerden hangi kişi veya kuruluşun sorumlu tutulacağıdır. Bu nedenle DeFi'nin düzenlenmesinde kullanılan protokolün teknik adından çok gerçekleştirilen ekonomik faaliyet, ortaya çıkan riskler ve protokol üzerinde fiili kontrol veya önemli etki kullanan aktörler dikkate alınmalıdır.

5.1. Düzenlemenin Gerekliliği ve Amaçları

DeFi'nin tamamen düzenleme dışında bırakılması, yeniliği kısa vadede hızlandırabilir; ancak yatırımcıların korunması, piyasa bütünlüğü ve finansal istikrar açısından önemli maliyetler doğurabilir. Akıllı sözleşme saldırıları, yanıltıcı getiri vaatleri ve stablecoin çöküşleri sonucunda kullanıcıların önemli kayıplara uğraması, piyasanın yalnızca teknolojik özenetle güvenli hâle gelmediğini göstermektedir. Bununla birlikte ağır ve teknolojiye uygun olmayan düzenlemeler de yenilikçi faaliyetlerin gelişmesini engelleyebilir veya faaliyetleri denetimin daha zayıf olduğu ülkelere yöneltebilir. Bu nedenle düzenlemenin amacı DeFi'yi bütünüyle geleneksel finans kalıplarına sokmak değil; benzer ekonomik risklere benzer koruma düzeyleri uygularken teknolojinin sağladığı yararları korumak olmalıdır.

DeFi düzenlemelerinin başlıca amaçları arasında, tüketicileri ve yatırımcıları yanıltıcı uygulamalardan korumak, piyasa manipülasyonunu ve içeriden öğrenenlerin işlemlerini önlemek, akıllı sözleşmelerin ve teknolojik altyapının güvenliğini güçlendirmek vb. yer almaktadır. Bu amaçlar arasında zaman zaman çatışma ortaya çıkabilir. Örneğin bütün kullanıcıların kimliğinin zincir üzerinde açıklanması finansal suçlarla mücadeleyi kolaylaştırabilir, ancak kişisel verilerin korunması ve finansal mahremiyet açısından sorun oluşturabilir. Benzer biçimde bir protokolün güncellenmesini sağlayan yönetici anahtarları, güvenlik açıklarına müdahaleyi kolaylaştırırken merkeziyetsizliği azaltabilir.

5.2. “Aynı Faaliyet, Aynı Risk, Aynı Düzenleyici Sonuç” İlkesi

DeFi’nin düzenlenmesinde öne çıkan yaklaşım, “aynı faaliyet, aynı risk, aynı düzenleme” ilkesidir. Bu ilkeye göre bir finansal faaliyet farklı bir teknolojiyle yürütüldüğü için düzenleme dışında bırakılmamalıdır. DeFi protokolü ekonomik olarak kredi, menkul kıymet alım satımı, türev ürün veya ödeme hizmeti sunuyorsa söz konusu faaliyetin yarattığı risklere uygun kurallar uygulanmalıdır.

FSB’nin küresel kripto varlık düzenleme çerçevesi, düzenlemelerin teknoloji bakımından tarafsız, faaliyet ve risk odaklı olması gerektiğini belirtmektedir. FSB’ye (2023) göre yetkili makamlar, kripto varlık faaliyetlerini taşıdıkları veya taşıyabilecekleri finansal istikrar riskiyle orantılı biçimde düzenlemeli ve denetlemelidir (FSB, 2023).

Ancak bu ilke, geleneksel finans kurallarının herhangi bir uyarılama yapılmadan DeFi’ye aktarılması anlamına gelmemektedir. Aynı ekonomik faaliyet, DeFi’de farklı operasyonel süreçler ve farklı sorumluluk yapıları üzerinden yürütülebilir. Örneğin geleneksel borsada emirleri eşleştiren merkezi bir işletmeci bulunurken AMM (Automated Market Maker) modelinde fiyatlama bir akıllı sözleşme ve likidite havuzu tarafından yapılmaktadır. Dolayısıyla düzenleyici hedef aynı kalsa da bu hedefe ulaşmak için kullanılan araçların teknolojik yapıya uyarlanması gerekir. Bu nedenle “aynı düzenleme” yerine “aynı düzenleyici sonuç” ifadesi daha işlevsel bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

5.3. Faaliyet Temelli ve Kurum Temelli Düzenleme

Kurum temelli düzenleme, lisanslı kuruluşların sermaye yeterliliği, kurumsal yönetim, iç kontrol ve raporlama yükümlülüklerine tabi tutulmasına dayanmaktadır. Bu model, sorumlu tüzel kişinin belirlenebildiği merkezi kripto varlık borsaları ve stablecoin ihraççıları açısından uygulanabilir. Ancak herhangi bir merkezi işletmecinin bulunmadığı iddia edilen protokollerde aynı model yetersiz kalabilir.

Faaliyet temelli düzenleme ise işlemi kimin gerçekleştirdiğinden çok hangi ekonomik hizmetin sunulduğuna odaklanmaktadır. Borç verme, varlık takası, türev ürün, saklama veya ödeme gibi faaliyetlerin her biri kendi risklerine göre sınıflandırılabilir. Bu yaklaşım düzenleyici boşlukları azaltmakla birlikte yükümlülüğün hangi aktöre uygulanacağı sorununu bütünüyle çözmemektedir.

Uygulamada kurum ve faaliyet temelli yaklaşımların birlikte kullanılması

gerekmektedir. Protokol üzerinde kontrol kullanan bir kuruluş bulunuyorsa bu kuruluş lisanslama ve yönetim yükümlülüklerine tabi tutulabilir. Tam anlamıyla otonom olduğu kabul edilen yapılarda ise kullanıcı arayüzleri, oraclelar, stablecoin ihraççıları ve itibari para giriş-çıkış noktaları gibi bağlantı aktörlerine belirli yükümlülükler getirilebilir. Bununla birlikte düzenleyicilerin yalnızca kolay erişilebilen ara yüzleri hedeflemesi, aynı protokole farklı kanallardan erişilebildiği için sınırlı etki yaratabilir.

5.4. Gerçek Merkeziyetsizliğin Belirlenmesi

DeFi düzenlemesinin en güç konularından biri, bir protokolün gerçekten merkeziyetsiz olup olmadığının belirlenmesidir. Bir protokolün açık kaynaklı olması veya DAO tarafından yönetildiğinin ileri sürülmesi tek başına merkeziyetsizliği kanıtlamamaktadır. Teknik ve ekonomik kontrolün kimlerde toplandığının ayrıca incelenmesi gerekir. Merkeziyetsizlik değerlendirmesinde akıllı sözleşmeleri değiştirme veya durdurma yetkisinin kimde olduğu, yönetici özel anahtarlarının kaç kişi tarafından kontrol edildiği, yönetim tokenlerinin dağılımı ve oy gücünün yoğunlaşma düzeyi gibi ölçütler kullanılabilir. Bu değerlendirme sonucunda protokol üzerinde fiilî kontrol veya yeterli etki kullanan kişiler belirlenebiliyorsa bunların düzenleyici yükümlülüklerden yalnızca “merkeziyetsiz” sıfatını kullanarak kaçınmasına izin verilmemelidir. IOSCO (2023), düzenleyici kurumların DeFi düzenlemelerinin yapısını ve işleyişini incelemesini, sorumlu kişileri belirlemesini ve kendi beyanlarıyla merkeziyetsiz oldukları iddiasını otomatik olarak kabul etmemesini önermektedir (IOSCO, 2023).

5.5. Geliştiricilerin ve DAO Üyelerinin Sorumluluğu

DeFi protokollerinde sorumluluğun geliştiricilere yüklenmesi tartışmalıdır. Yazılım geliştiricilerinin yalnızca açık kaynak kod yayımlaması ile protokolü işletmesi, ücret geliri elde etmesi ve güncelleme yetkisini elinde tutması birbirinden ayrılmalıdır. Yalnızca genel amaçlı yazılım geliştirmek, finansal hizmet sunmakla aynı hukuki sonuca bağlanmamalıdır.

Buna karşılık geliştirici ekibin protokolün çalışması üzerinde sürekli kontrol sahibi olması, kullanıcı ücretlerini belirlemesi, sözleşmeyi durdurabilmesi veya hizmeti ticari olarak tanıtması durumunda daha güçlü bir sorumluluk ilişkisi kurulabilir. Düzenleyici yaklaşım, kod yazma eylemi ile finansal hizmetin fiilen iş-

letilmesi arasındaki farkı dikkate almalıdır. Aksi hâlde aşırı geniş sorumluluk, açık kaynaklı yazılım geliştirme faaliyetleri üzerinde caydırıcı etki oluşturabilir.

DAO üyelerinin sorumluluğunda da benzer bir ayrım gereklidir. Yönetişim tokenine sahip olan bütün kullanıcıların protokolün bütün işlemlerinden sınırsız sorumlu tutulması orantısız sonuçlar doğurabilir. Ancak kurucu ekip, büyük token sahipleri, delegeler ve protokol hazinesini kontrol eden kişiler gibi karar alma üzerinde belirleyici etkiye sahip aktörler daha yüksek sorumluluğa tabi tutulabilir.

DAO'lara belirli bir tüzel kişilik modelinin sunulması, sorumluluğun ve yönetim kurallarının belirlenmesini kolaylaştırabilir. Ancak zorunlu tüzel kişilik, küresel ve açık katılımlı protokollerin yapısıyla her zaman uyumlu olmayabilir. Bu nedenle hukuki statünün faaliyet büyüklüğü, kullanıcı sayısı, kontrol düzeyi ve oluşturulan riskle orantılı biçimde belirlenmesi daha uygun olacaktır.

5.6. Akıllı Sözleşme ve Operasyonel Güvenlik Standartları

DeFi düzenlemesinde yalnızca finansal yükümlülöklere odaklanılması yeterli değildir. Akıllı sözleşmeler ve protokol altyapısı için asgari güvenlik standartlarının oluşturulması gerekmektedir. Bu kapsamda kod denetimi, saldırı testi, hata ödöl programı, değışiklik yönetimi, olay bildirimi ve iş sürekliliğı gibi uygulamalar değeriendirilebilir.

Akıllı sözleşme denetimlerinin bağımsız kuruluşlar tarafından yapılması ve denetim sonuçlarının kullanıcılarla paylaşılması şeffaflığı artırabilir. Bununla birlikte denetim raporunun bir güvenlik garantisi olmadığı açıkça belirtilmelidir. Protokolde yapılan önemli güncellemelerin yeni bir denetimden geçirilmesi ve kritik değışikliklerin yürürlüğe girmesinden önce bekleme süresi uygulanması da kullanıcıların risklerini azaltabilir.

Acil durum mekanizmaları, ciddi bir güvenlik açığı tespit edildiğinde sözleşmenin belirli işlevlerinin geçici olarak durdurulmasına olanak sağlayabilir. Ancak bu mekanizmaların kim tarafından ve hangi koşullarda kullanılacağı açık biçimde belirlenmelidir. Tek bir kişiye sınırsız durdurma yetkisi verilmesi, güvenlik amacıyla oluşturulan mekanizmayı yeni bir merkezi risk kaynağına dönüştürebilir.

Oraclelar için kaynak çeşitliliğı, veri bütünlüğü, güncelleme sıklığı ve olağan dışı fiyat hareketlerine karşı koruma standartları getirilebilir. Blokzincir köprüleri açısından ise rezerv kanıtı, doğrulayıcı dağılımı, özel anahtar güvenliği ve olay müdahale planları önem taşımaktadır.

5.7. Şeffaflık ve Kamuyu Aydınlatma Yükümlülükleri

DeFi kullanıcılarının bilinçli karar verebilmesi için protokolün yapısı, riskleri ve yönetişi hakkında erişilebilir bilgi sunulmalıdır. Teknik belgelerde yalnızca protokolün avantajlarının açıklanması yeterli değildir. Kullanıcıların karşılaşılabileceği kayıplar açık ve anlaşılır biçimde belirtilmelidir. Kamuyu aydınlatma kapsamında protokolün ekonomik işlevi ve gelir modeli, akıllı sözleşme adresleri ve kod denetim sonuçları gibi bilgilerin açıklanması önem taşımaktadır. Getiri oranlarının yıllıklaştırılarak sunulduğu durumlarda getirinin hangi kaynaktan oluştuğu ayrıca açıklanmalıdır. Getirinin gerçek ekonomik gelirden mi, borç alanların ödediği faizden mi yoksa yeni yönetim tokenlerinin dağıtılmasından mı kaynaklandığı kullanıcıların risk değerlendirmesini önemli ölçüde etkiler.

5.8. Stablecoinlerin Düzenlenmesi

Stablecoinler DeFi ekosisteminde ödeme aracı, teminat ve hesap birimi olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu nedenle stablecoin düzenlemesi, DeFi risklerinin sınırlandırılmasında merkezi öneme sahiptir. Rezerv destekli stablecoinlerde ihraççının yeterli ve yüksek kaliteli likit varlık bulundurması, rezervleri ayrı biçimde saklaması ve token sahiplerine zamanında itfa hakkı tanınması gerekmektedir.

Rezervlerin bağımsız denetimi ve düzenli olarak kamuya açıklanması güveni artırabilir. İhraççıların operasyonel dayanıklılık, siber güvenlik ve risk yönetimi standartlarına tabi tutulması da gereklidir. Sistemik öneme ulaşan stablecoinler için daha yüksek sermaye, likidite ve yönetim standartları uygulanabilir.

Merkeziyetsiz veya algoritmik stablecoinlerde doğrudan sorumlu ihraççının bulunmaması farklı bir sorun yaratmaktadır. Bu durumda protokol geliştiricileri, yönetim yapısı, teminat saklama sözleşmeleri ve kullanıcı arayüzleri incelenmelidir. Yetersiz teminatlı modellerin riskleri kullanıcılara açıkça bildirilmeli; “sabit” ifadesinin koşulsuz bir değer garantisi algısı yaratması önlenmelidir.

5.9. Kara Para Aklama ve Terörizmin Finansmanı ile Mücadele

FATF’nin risk temelli yaklaşımı, DeFi yazılımının kendisini değil, DeFi düzenlemesi üzerinde kontrol veya yeterli etki kullanan kişi ve kuruluşları esas almaktadır. Bir kişi protokolü geliştirmekle kalmayıp hizmetin sağlanmasını ti-

cari olarak yürütüyor, ücret topluyor veya temel parametreleri kontrol ediyorsa sanal varlık hizmet sağlayıcısı olarak değerlendirilebilir (FATF, 2021).

Bu kapsamda müşteri kimliğinin tespiti, riskli işlemlerin izlenmesi, şüpheli işlem bildirimi ve transfer bilgilerinin iletilmesi gibi yükümlülükler gündeme gelebilir. Ancak tamamen kullanıcı cüzdanları arasında çalışan protokollerde bu yükümlülüklerin uygulanması teknik ve hukuki açıdan güçtür.

Kimlik bilgilerinin doğrudan herkese açık blokzincire yazılması kişisel veri ve güvenlik sorunları yaratabilir. Bunun yerine doğrulanabilir kimlik belgeleri ve sıfır bilgi ispatları gibi teknolojiler kullanılarak kullanıcının tüm kimlik bilgileri açıklanmadan belirli uygunluk koşullarını taşıdığı kanıtlanabilir. Böylece finansal bütünlük ile mahremiyet arasında daha dengeli bir çözüm geliştirilebilir.

FATF'nin yaklaşımında ülkeler arasındaki uygulama farklılıkları önemli bir sorun oluşturmaktadır. Kripto varlık faaliyetlerinin sınır ötesi yapısı nedeniyle düzenleyici boşluklar, yasa dışı aktörlerin işlemlerini daha zayıf denetim uygulayan ülkelere yönlendirmesine neden olabilir. Bu nedenle ortak tanımlar ve bilgi paylaşım mekanizmaları gereklidir.

5.10. Gömülü Düzenleme ve Zincir Üstü Denetim

DeFi'nin şeffaf ve programlanabilir altyapısı, düzenlemelerin belirli bölümlerinin doğrudan protokol koduna yerleştirilmesine olanak sağlayabilir. İşlem büyüklüğü sınırları, teminat oranları, riskli adres kontrolleri ve raporlama yükümlülükleri akıllı sözleşmeler aracılığıyla otomatikleştirilebilir. Böyle bir yaklaşım düzenleyici kurallara uyumu sürekli hâle getirebilir ve denetim maliyetlerini azaltabilir.

Zincir üstü denetim sayesinde düzenleyici makamlar protokollerdeki teminat seviyelerini, likidite hareketlerini, token yoğunlaşmasını ve kaldıraç göstergelerini gerçek zamanlı olarak izleyebilir. Auer'in (2019) "gömülü denetim" yaklaşımı, dağıtık defterde bulunan doğrulanabilir verilerin uyum ve gözetim amacıyla doğrudan kullanılmasını öngörmektedir.

Ancak kodlanmış düzenleme, hukuki kuralların tamamını otomatikleştiremez. Finansal düzenlemeler çoğu zaman orantılılık, makul davranış ve yatırımcının durumu gibi bağlama bağlı değerlendirmeler içermektedir. Ayrıca düzenleyici kodda yapılacak bir hata, çok sayıda işlemi aynı anda etkileyebilir. Bu nedenle gömülü düzenleme, insan denetiminin yerine geçen değil, onu destekleyen bir araç olarak değerlendirilmelidir.

6. ULUSLARARASI KURULUŞLARIN YAKLAŞIMLARI

6.1. Finansal İstikrar Kurulu (FSB)

FSB, DeFi'nin geleneksel finansla benzer ekonomik işlevler yürüttüğünü ve likidite uyumsuzluğu, kaldıraç, operasyonel kırılganlık ve bağlantılılık gibi bilinen riskleri taşıdığını kabul etmektedir. FSB'nin temel yaklaşımı, kripto varlık faaliyetlerinin teknoloji bakımından tarafsız ve riskleriyle orantılı biçimde düzenlenmesine dayanmaktadır.

FSB, yetkili makamların DeFi ile geleneksel finans arasındaki bağlantıları izlemesini; stablecoin kullanımı, toplam kilitli değer, kaldıraç, likidite ve protokol yoğunlaşması gibi göstergeler geliştirmesini önermektedir. Buna göre DeFi'nin oluşturduğu sistemik risk yalnızca mevcut piyasa büyüklüğüyle değil, potansiyel bulaşma kanallarıyla birlikte değerlendirilmelidir (FSB, 2023).

6.2. IOSCO

IOSCO'nun 2023 tarihli DeFi politika önerileri, yatırımcının korunması ve piyasa bütünlüğüne odaklanan dokuz tavsiyeden oluşmaktadır. Tavsiyeler; DeFi yapılarının anlaşılması, sorumlu kişilerin belirlenmesi, ortak düzenleyici sonuçlara ulaşılması, çıkar çatışmalarının yönetilmesi, operasyonel ve teknolojik risklerin ele alınması, açık bilgi sunulması ve sınır ötesi iş birliği gibi alanları kapsamaktadır.

IOSCO, DeFi düzenlemelerinde biçim yerine ekonomik gerçeğin dikkate alınmasını önermektedir. Bir kişi veya kuruluşun “merkeziyetsiz” olduğunu ileri sürmesi, düzenleyici yükümlülüklerden otomatik olarak muaf tutulması için yeterli değildir. Düzenleyici makamların yönetim, kontrol, gelir ve karar alma yapısını incelemesi gerekir. IOSCO ayrıca geleneksel finans ile DeFi arasında benzer faaliyetlerden kaynaklanan düzenleyici sonuçların uyumlaştırılmasını savunmaktadır.

6.3. FATF

FATF'nin yaklaşımı, suç gelirlerinin aklanması, terörizmin finansmanı ve kitle imha silahlarının yayılmasının finansmanının önlenmesine odaklanmaktadır. FATF'ye göre DeFi uygulaması olarak adlandırılan yazılımın kendisi bir sanal varlık hizmet sağlayıcısı değildir. Bununla birlikte protokol üzerinde

kontrol veya yeterli etki kullanan kişiler, sundukları hizmetin niteliğine bağlı olarak yükümlü kabul edilebilir.

Bu yaklaşım, gerçek merkeziyetsizliğin somut olay temelinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Protokolün gelirlerinden yararlanan, kullanıcı arayüzünü işleten, temel parametreleri değiştiren veya protokolün kullanımını aktif biçimde kolaylaştıran kişilerin rolü incelenmelidir. FATF'nin önerileri küresel standart niteliği taşımakla birlikte ülkeler arasındaki uygulama farklılıkları devam etmektedir.

6.4. IMF

IMF, DeFi'nin maliyetleri azaltma ve finansal yeniliği destekleme potansiyelini kabul ederken yüksek kaldıraç, piyasa riski, stablecoin bağımlılığı ve düzenleyici boşluklara dikkat çekmektedir. IMF'nin yaklaşımı, risklerin işlevsel olarak değerlendirilmesi ve düzenlemenin özellikle stablecoin ihraççıları, merkezi borsalar ve yönetim yapıları gibi gözetim uygulanabilir bağlantı noktalarına yönelmesi gerektiği düşüncesine dayanmaktadır.

IMF ve FSB tarafından hazırlanan sentez belgesinde kripto varlıklara yönelik kapsamlı, tutarlı ve koordineli politikaların gerekliliği vurgulanmaktadır. Belgede finansal istikrar önlemlerinin yanı sıra makroekonomik politikalar, hukuki belirlilik, finansal bütünlük ve uluslararası iş birliği birlikte ele alınmaktadır (IMF & FSB, 2023).

7. TARTIŞMA ve SONUÇ

DeFi, finansal hizmetlerin teknolojik altyapısını değiştiren önemli bir yenilik olmakla birlikte finansal aracılığı bütünüyle ortadan kaldıran bir sistem değildir. Geleneksel finansal araçlar tarafından yerine getirilen doğrulama, fiyatlama, saklama, risk yönetimi ve yönetim işlevleri DeFi'de akıllı sözleşmeler, doğrulayıcılar, oraclelar, blokzincir köprüleri, likidite sağlayıcıları ve protokol geliştiricileri arasında yeniden dağıtılmaktadır. Bu nedenle DeFi'nin temel dönüşümü, aracılığın ortadan kaldırılmasından çok aracılık işlevlerinin yazılım tabanlı ve modüler bir yapıda yeniden düzenlenmesidir.

DeFi'nin açık erişim, programlanabilirlik ve birlikte çalışabilirlik özellikleri finansal yeniliği teşvik edebilir. Geliştiricilerin mevcut protokollerden yararlanarak yeni finansal ürünler oluşturabilmesi, piyasaya giriş maliyetlerini

azaltmakta ve geleneksel finansal kuruluşların kapalı altyapılarına alternatif oluşturmaktadır. İşlemlerin ortak bir defter üzerinde yürütülmesi; mutabakat, kayıt tutma ve varlık transferi süreçlerini hızlandırabilir. Carapella et al. (2022), bu özelliklerin rekabeti ve operasyonel verimliliği artırabileceğini, ancak söz konusu yararların DeFi altyapısında ortaya çıkan yeni risklerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

DeFi'nin finansal kapsayıcılığa katkısı ise daha ihtiyatlı değerlendirilmelidir. Bir protokolün teknik olarak herkese açık olması, ekonomik ve sosyal açıdan herkes tarafından kullanılabilmesi anlamına gelmemektedir. Kripto cüzdanı kullanma bilgisi, internet erişimi, işlem ücretleri, özel anahtar güvenliği ve aşırı teminatlandırma gereksinimi, düşük gelirli kullanıcıların DeFi hizmetlerinden yararlanmasını sınırlandırabilir. Ayrıca kullanıcıların geri dönüşü olmayan işlemlerden doğan bütün sorumluluğu üstlenmesi, finansal okuryazarlığı düşük grupları daha yüksek risk altında bırakabilir. Dolayısıyla DeFi'nin finansal kapsayıcılığa katkısı, uygun dijital altyapı, kullanıcı eğitimi ve tüketici korumasıyla desteklenmesi gereken koşullu bir potansiyeldir.

DeFi risklerinin bir bölümü geleneksel finasta karşılaşılan kredi, likidite, piyasa, kaldıraç ve bağlantılılık risklerinin farklı biçimlerde ortaya çıkmasından oluşmaktadır. Bununla birlikte akıllı sözleşme hataları, oracle manipülasyonu, blokzincir köprülerinin güvenliği ve işlem sıralamasından elde edilen değer gibi riskler DeFi'nin teknolojik yapısıyla yakından ilişkilidir. Bu iki risk grubunun birbirinden bağımsız olmadığı görülmektedir. Teknolojik bir hata likidite krizine dönüşebilir; fiyat şoku ise ağ tıkanıklığına ve başarısız tasfiyelere neden olabilir. Werner et al. (2022), DeFi güvenliğinin yalnızca kod güvenliğiyle açıklanamayacağını, ekonomik teşvikler ve protokoller arasındaki bağımlılıkların da dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

DeFi'nin birleştirilebilirliği yenilik bakımından güçlü, finansal istikrar bakımından ise kırılgan bir özellik oluşturmaktadır. Aynı stablecoinin, likidite tokeninin veya oraclein çok sayıda protokolde kullanılması sermayenin verimli kullanılmasını sağlayabilir. Ancak ortak bileşenlerden birinin başarısız olması, birbirinden bağımsız olduğu düşünülen protokolleri aynı anda etkileyebilir. Bu durum geleneksel finans sistemindeki ortak karşı taraf ve fonlama riskine benzetmekle birlikte DeFi'de işlemlerin otomatik ve kesintisiz olması nedeniyle şokların yayılma hızı daha yüksek olabilir.

DeFi'nin şeffaflığı da çift yönlü değerlendirilmelidir. Blokzincir üzerindeki işlemlerin herkes tarafından izlenebilmesi, protokollerin teminat ve likidite düzeylerinin gerçek zamanlı incelenmesini mümkün kılmaktadır. Bu özellik,

düzenleyici denetim ve piyasa disiplini açısından önemli bir avantajdır. Ancak zincir üstü işlemlerin takma adlı olması, gerçek kişi ve kuruluşların belirlenmesini güçleştirmektedir. Ayrıca akıllı sözleşme kodunun açık olması, ortalama bir kullanıcının söz konusu kodu anlayabileceği veya riskleri doğru değerlendirebileceği anlamına gelmez. Teknik şeffaflığın ekonomik olarak anlamlı hâle gelmesi için bilgilerin sade, karşılaştırılabilir ve kullanıcı odaklı biçimde sunulması gerekir.

Düzenleyici yaklaşım bakımından DeFi'nin tamamen mevcut kuralların dışında bırakılması uygun görünmemektedir. Finansal hizmetlerin yazılım aracılığıyla sunulması, bu hizmetlerin ekonomik sonuçlarını değiştirmemektedir. Diğer taraftan geleneksel finansal düzenlemelerin herhangi bir uyarılama yapılmadan DeFi protokollerine uygulanması da etkisiz veya orantısız sonuçlar doğurabilir. Zetzsche et al. (2020), DeFi'nin faaliyet, altyapı ve yönetim özelliklerinin birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Bu nedenle “aynı faaliyet, aynı risk, aynı düzenleyici sonuç” ilkesi dengeli bir başlangıç noktası sunmaktadır. İlke, teknolojiye göre ayrıcalıklı veya cezalandırıcı bir yaklaşım benimsemek yerine benzer riskler karşısında benzer korumaya düzeyleri oluşturmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte yükümlülüklerin uygulanacağı kişilerin belirlenmesinde fiilî kontrol, ekonomik yarar, karar alma gücü ve kullanıcılarla kurulan ilişki dikkate alınmalıdır. Yalnızca açık kaynak kod yayımlayan geliştiriciler ile protokolü ticari olarak işleten, ücret toplayan ve güncelleme yetkisini kullanan kuruluşların aynı şekilde değerlendirilmesi doğru değildir.

Gerçek merkeziyetsizlik ile görünürdeki merkeziyetsizlik arasındaki ayrım, gelecekteki düzenlemelerin en önemli konularından biri olacaktır. Protokolün kendisini merkeziyetsiz olarak tanımlaması düzenleyici değerlendirme bakımından belirleyici olmamalıdır. Akıllı sözleşmeleri değiştirme yetkisi, yönetici anahtarları, token dağılımı, kullanıcı arayüzü, protokol gelirleri ve yönetim kararlarının uygulanması birlikte incelenmelidir. Bu inceleme sonucunda belirlenebilir kontrol sahipleri bulunuyorsa bunların hesap verebilirlik yükümlülüğüne tabi tutulması gerekir.

Tam anlamıyla otonom protokollerde ise kurum temelli düzenleme sınırlı kalacaktır. Bu yapılarda stablecoin ihraççıları, oracle sağlayıcıları, blokzincir köprüleri ve itibari para giriş-çıkış noktaları gibi risk yoğunlaşmasının bulunduğu bağlantı noktaları önem kazanmaktadır. Zincir üstü gözetim, açık risk göstergeleri, bağımsız güvenlik standartları ve gömülü uyum araçları doğrudan lisanslamayı tamamlayan yöntemler olarak kullanılabilir.

Ulusal düzenlemeler tek başına yeterli değildir. DeFi protokollerinin sınır ötesi yapısı, ülkeler arasındaki düzenleme farklılıklarından yararlanılmasını kolaylaştırmaktadır. Bir ülkede yasaklanan kullanıcı arayüzüne başka bir ülkedeki internet sitesi veya doğrudan akıllı sözleşme aracılığıyla erişilebilir. Bu nedenle ortak tanımlar, sorumlu kişilerin belirlenmesine ilişkin ölçütler, olay bildirimi ve blokzincir verilerinin paylaşılması konularında uluslararası koordinasyona ihtiyaç bulunmaktadır. FSB, IOSCO ve FATF tarafından geliştirilen standartların tutarlı biçimde uygulanması, düzenleyici arbitrajın azaltılması açısından önemlidir.

Sonuçta, DeFi; borç verme, varlık takası, ödeme, türev ürün, sigorta ve varlık yönetimi gibi finansal hizmetlerin blokzincir ve akıllı sözleşmeler aracılığıyla sunulduğu yeni bir finansal mimaridir. Bu mimarinin temel özellikleri açık erişim, programlanabilirlik, şeffaflık, kesintisiz çalışma ve birlikte çalışabilirliktir. DeFi, finansal aracılık maliyetlerini azaltma, yenilikçi ürünlerin geliştirilmesini kolaylaştırma ve kullanıcıların varlıkları üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmasını sağlama potansiyeline sahiptir.

Bununla birlikte DeFi'nin sunduğu fırsatlar önemli risklerle birlikte ortaya çıkmaktadır. Kripto varlıkların yüksek fiyat oynaklığı, aşırı teminatlandırılmış krediler, kaldıraç ve otomatik tasfiyeler finansal kırılganlık yaratmaktadır. Akıllı sözleşme açıkları, oracle manipülasyonu, özel anahtarların kaybedilmesi ve blokzincir köprülerine yönelik saldırılar ise teknolojik ve operasyonel kayıplara neden olabilmektedir. Protokoller arasındaki yoğun bağlantılar, bu risklerin zincirleme şekilde yayılmasını kolaylaştırmaktadır.

DeFi'nin merkeziyetsizlik iddiası da eleştirel biçimde değerlendirilmelidir. Protokol geliştiricileri, büyük token sahipleri, DAO delegeleri, doğrulayıcılar ve kullanıcı arayüzü işletmecileri sistem üzerinde önemli kontrol kullanabilmektedir. Merkeziyetsizliğin yalnızca teknik altyapı üzerinden değil, yönetim, mülkiyet, gelir ve karar alma boyutlarıyla ölçülmesi gerekir.

DeFi'nin yasaklanması, finansal yeniliğin ve blokzincir teknolojisinin sağlayabileceği verimlilik kazanımlarının kaybedilmesine yol açabilir. Düzenleme dışında bırakılması ise yatırımcı kayıplarını, piyasa manipülasyonunu ve yasa dışı finansman risklerini artırabilir. Bu nedenle faaliyet ve risk temelli, teknoloji bakımından tarafsız ve kontrol düzeyiyle orantılı bir düzenleme modeli benimsenmelidir.

Bu modelde merkezi hizmet sağlayıcılar ve stablecoin ihraççıları lisanslama, sermaye, yönetim ve müşteri varlıklarının korunmasına ilişkin kurallara tabi tutulmalıdır. Protokol üzerinde fiili kontrol kullanan aktörlere kamuyu ay-

dınlatma, güvenlik denetimi, çıkar çatışmalarının yönetimi ve olay bildirimi yükümlülükleri getirilmelidir. Gerçekten otonom protokollerde ise zincir üstü gözetim, teknik standartlar, riskli bağlantı noktalarının denetlenmesi ve kullanıcı eğitimi ön plana çıkarılmalıdır.

Sonuç olarak DeFi'nin geleceği, finansal yenilik ile güvenlik ve hesap verebilirlik arasında kurulacak dengeye bağlıdır. DeFi'nin geleneksel finansı tamamen ortadan kaldırmasından çok, geleneksel ve merkeziyetsiz finansın birbirlerinin teknolojik ve kurumsal özelliklerinden yararlandığı karma bir yapının gelişmesi daha olasıdır. Düzenleyici kurumların temel görevi belirli bir teknolojiyi desteklemek veya engellemek değil; finansal hizmet hangi altyapıyla sunulursa sunulsun kullanıcıların korunmasını, piyasa bütünlüğünü ve finansal istikrarı sağlamaktır.

KAYNAKÇA

- Aramonte, S., Huang, W., & Schrimpf, A. (2021). DeFi risks and the decentralisation illusion. *BIS Quarterly Review, December 2021*, 21–36. https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2112b.htm
- Arora, S., Li, Y., Feng, Y., & Xu, J. (2024). SecPLF: Secure protocols for loanable funds against oracle manipulation attacks. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2401.08520>
- Auer, R. (2019). Embedded supervision: How to build regulation into decentralized finance (BIS Working Papers No. 811). Bank for International Settlements. <https://www.bis.org/publ/work811.htm>
- Bank for International Settlements (BIS). (2023). *The crypto ecosystem: Key elements and risks*. <https://www.bis.org/publ/othp72.pdf>
- Bartoletti, M., Chiang, J. H., & Lluch-Lafuente, A. (2022). A theory of automated market makers in DeFi. *Logical Methods in Computer Science*, 18(4), Article 12. [https://doi.org/10.46298/lmcs-18\(4:12\)2022](https://doi.org/10.46298/lmcs-18(4:12)2022)
- Buterin, V. (2014). *A next-generation smart contract and decentralized application platform*. Ethereum. https://ethereum.org/content/whitepaper/whitepaper-pdf/Ethereum_Whitepaper_-_Buterin_2014.pdf
- Carapella, F., Dumas, E., Gerszten, J., Swem, N., & Wall, L. (2022). Decentralized finance (DeFi): Transformative potential and associated risks. *Finance and Economics Discussion Series*, 2022(57), 1–33. <https://doi.org/10.17016/FEDS.2022.057>

- Chen, Y., & Bellavitis, C. (2020). Blockchain disruption and decentralized finance: The rise of decentralized business models. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, Article e00151. <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2019.e00151>
- Chen, Z., Beillahi, S. M., & Long, F. (2022). FlashSyn: Flash loan attack synthesis via counter example driven approximation. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.10708>
- Commodity Futures Trading Commission. (2023). *CFTC issues orders against operators of three DeFi protocols for offering illegal digital asset derivatives trading*. <https://www.cftc.gov/PressRoom/PressReleases/8774-23>
- Commodity Futures Trading Commission. (2024). *CFTC issues order against Uniswap Labs for illegally offering leveraged retail commodity transactions in digital assets*. <https://www.cftc.gov/PressRoom/PressReleases/8961-24>
- European Banking Authority, & European Securities and Markets Authority. (2025). *Joint report on recent developments in crypto-assets pursuant to Article 142 of Regulation (EU) 2023/1114*. https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2025-01/ESMA75-453128700-1391_Joint_Report_on_recent_developments_in_crypto-assets__Art_142_MiCA_.pdf
- European Central Bank. (2022). Decentralised finance—A new unregulated non-bank system? *Macroprudential Bulletin*, 18. https://www.ecb.europa.eu/press/financial-stability-publications/macroprudential-bulletin/focus/2022/html/ecb.mpbu202207_focus1.en.html
- European Parliament, & Council of the European Union. (2023). Regulation (EU) 2023/1114 of 31 May 2023 on markets in crypto-assets. *Official Journal of the European Union*, L 150, 40–205. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj>
- European Securities and Markets Authority. (2023). Decentralised finance in the EU: Developments and risks. *ESMA TRV Risk Analysis*. https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2023-10/ESMA50-2085271018-3349_TRV_Article_Decentralised_Finance_in_the_EU_Developments_and_Risks.pdf
- Financial Action Task Force (FATF). (2021). *Updated guidance for a risk-based approach to virtual assets and virtual asset service providers*. <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-virtual-assets-2021.html>
- Financial Action Task Force (FATF). (2023). *Virtual assets: Targeted update on implementation of the FATF standards on virtual assets and virtual asset service providers*. <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/guidance/June2023-Targeted-Update-VA-VASP.pdf.coredownload.inline.pdf>

- Financial Action Task Force (FATF). (2024). *Virtual assets: Targeted update on implementation of the FATF standards on virtual assets and virtual asset service providers*. <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtual-assets-vasps-2024.html>
- Financial Stability Board (FSB). (2023a). *The financial stability risks of decentralised finance*. <https://www.fsb.org/2023/02/the-financial-stability-risks-of-decentralised-finance/>
- Financial Stability Board (FSB). (2023b). *High-level recommendations for the regulation, supervision and oversight of crypto-asset activities and markets: Final report*. <https://www.fsb.org/2023/07/high-level-recommendations-for-the-regulation-supervision-and-oversight-of-crypto-asset-activities-and-markets-final-report/>
- Harvey, C. R., Ramachandran, A., & Santoro, J. (2021). *DeFi and the future of finance*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119836026>
- Heimbach, L., & Huang, W. (2024). DeFi leverage (BIS Working Papers No. 1171). Bank for International Settlements. <https://www.bis.org/publ/work1171.htm>
- Ho, A. (2024). *The ecology of automated market makers* (Staff Discussion Paper No. 2024-12). Bank of Canada. <https://www.bankofcanada.ca/2024/07/staff-discussion-paper-2024-12/>
- International Monetary Fund & Financial Stability Board. (2023). *IMF-FSB synthesis paper: Policies for crypto-assets*. <https://www.fsb.org/2023/09/imf-fsb-synthesis-paper-policies-for-crypto-assets/>
- International Organization of Securities Commissions (IOSCO). (2022). *IOSCO decentralized finance report*. <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD699.pdf>
- International Organization of Securities Commissions (IOSCO). (2023a). *Final report with policy recommendations for decentralized finance (DeFi)*. <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD754.pdf>
- International Organization of Securities Commissions (IOSCO). (2023b). *Policy recommendations for crypto and digital asset markets: Final report*. <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD747.pdf>
- Makarov, I., & Schoar, A. (2022). *Cryptocurrencies and decentralized finance (DeFi)* (BIS Working Papers No. 1061). Bank for International Settlements. <https://www.bis.org/publ/work1061.htm>
- Mhlanga, D. (2023). Blockchain technology for digital financial inclusion in the industry 4.0, towards sustainable development? *Frontiers in Blockchain*, 6,

Article 1035405. <https://doi.org/10.3389/fbloc.2023.1035405>

- Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system*. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- Schär, F. (2021). Decentralized finance: On blockchain- and smart contract-based financial markets. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 103(2), 153–174. <https://doi.org/10.20955/r.103.153-174>
- Werner, S. M., Perez, D., Gudgeon, L., Klages-Mundt, A., Harz, D., & Knottenbelt, W. J. (2022). SoK: Decentralized finance (DeFi). In *Proceedings of the 4th ACM Conference on Advances in Financial Technologies* (pp. 30–46). Association for Computing Machinery. <https://doi.org/10.1145/3558535.3559780>
- Zetzsche, D. A., Arner, D. W., & Buckley, R. P. (2020). Decentralized finance. *Journal of Financial Regulation*, 6(2), 172–203. <https://doi.org/10.1093/jfr/fjaa010>

4. BÖLÜM

GÖRSEL İLETİŞİM TASARIMINDA ETİK MATERYALİTE: MALZEMENİN ANLAM ÜRETİMİNDEKİ ETİK ROLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Onur AŞKIN

Doğuş Üniversitesi

Sanat ve Tasarım Fakültesi, Dijital Oyun Tasarımı Bölümü

oaskin@dogus.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1928-474X>

GİRİŞ

Görsel iletişim tasarımı uzun yıllar boyunca mesaj, tipografi, renk, kompozisyon ve temsil aracılığıyla açıklanmıştır. Ancak her görsel iletişim nesnesi fiziksel bir taşıyıcıya ya da maddesel bir altyapıya dayanır. Basılı işte bu altyapı kâğıt, mürekkep, pigment ve cilt yüzeyidir; dijital bir arayüzde ise ekran, cihaz, enerji, sunucu ve elektronik atık zinciridir. Kullanılan malzeme iletilen mesajın anlamını, etik değerini ve kültürel konumunu doğrudan etkiler. Bu bölüm, o maddesel zeminin ahlakını sorar: Anlam yalnızca görsel kodlar aracılığıyla mı üretilir, yoksa iletişim nesnesinin maddesel özellikleri de anlamın ve etik değerlendirmenin kurucu bir bileşeni midir?

Çalışmanın temel savı şudur: görsel iletişimde anlam, görüntüyü mümkün kılan maddede de üretilir. Malzemenin kökeni, üretim biçimi, toksikolojik etkisi, çevresel maliyeti ve kültürel belleği anlamın ayrılmaz parçasıdır. Etik materyalite, dar bir ürün analizi değil; kitap, afiş, ambalaj, yayın ve dijital arayüz gibi görsel iletişim nesnelerinin maddesel boyutunu açıklayan kuramsal bir çerçeve olarak önerilmektedir.

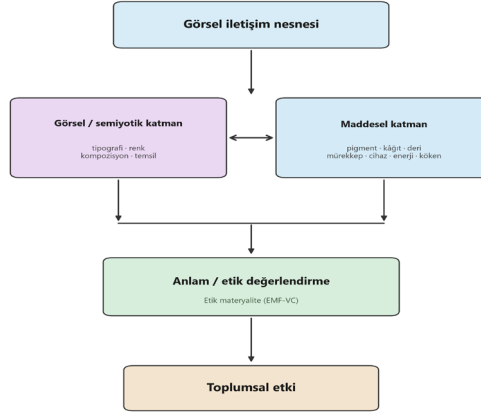
Görsel iletişim etiği literatürü büyük ölçüde meslek etiği, intihal, sorumluluk ve sürdürülebilirlik ekseninde ilerler (Gjorgjieski, 2024; O'Shea, 2024; Do-

nia ve Shaw, 2021; Baldassarre, Calabretta, Karpen, Bocken ve Hultink, 2024). Kress ve van Leeuwen (2006) ile Barthes (1977) kod ve gösterge boyutlarını güçlü biçimde kuramsallaştırmış; iletişim nesnesinin maddesi ise aynı sistematiklikle ele alınmamıştır. Toksik pigment, tip metali, hayvan derisi, fildişi ve insan kalıntısı gibi malzemelerin tarihsel etik maliyeti henüz aynı yoğunlukta tartışılmamıştır.

Bölümün özgün katkısı, mesaj ve temsil merkezli etik tartışmalara sistematik bir malzeme boyutu eklemektir. Zehirli pigmentlerden insan derisine uzanan örnekler, beş boyutlu model ve beş düzeyli yorumsal bir değerlendirme rubriğiyle araştırma ve eğitimde kullanılabilir hâle getirilir. Walters Sanat Müzesi'nin If Books Could Kill (2024) sergisi, Winterthur'daki Poison Book Project ve Harvard Library'nin 2024 kararı, konunun spekülasyon bir merak değil, kurumsal bir gündem olduğunu gösterir. Örnekler aynı zararın basamakları değil; insan sağlığı, tür ve ekoloji, rıza ve insan onuru gibi ayrı etik boyutları görünür kılan sınır vakalarıdır.

1. ETİK MATERYALİTE: KURAMSAL ÇERÇEVE

Kuramsal çerçevenin merkezinde, mesaj ile malzemenin anlamını birlikte kuran bileşenler olarak okunması yer alır. Tipografi, renk, kompozisyon ve görsel temsil kadar pigment, kâğıt, deri, mürekkep, ekran, enerji ve üretim süreçleri de iletişimsel anlamın kurucu unsurlarıdır. Model beş boyuttan oluşur: kaynak, üretim, insan sağlığı, çevre ve kültürel bellek. Her boyut 1-5 aralığında işleyen beş düzeyli yorumsal bir değerlendirme rubriğiyle okunur. Çerçeve, Ethical Materiality Framework for Visual Communication (EMF-VC) olarak adlandırılabilir; kullanım alanları koleksiyon analizi, sergileme etiği, stüdyo üretimi ve tasarım eğitimidir.

Görsel / semiyotik katman ile maddesel katman ort arda aşınmalar değil
anlam birikte kuram parçaları düzeyindedir.

Şekil 1. Görsel iletişimde etik materyalite modeli: görsel/semiyotik katman ile maddesel katman anlamı birlikte kurar.

Görsel iletişimin akademik tarih yazımı yirminci yüzyıl boyunca büyük ölçüde biçim, üslup ve iletişim işlevleri üzerinden şekillenmiştir (Meggs ve Purvis, 2016; Hollis, 2001; Eskilson, 2019). Endüstriyel baskı ve tip metali teknik ilerleme olarak okunur; atölye sağlığı, pigment kimyası ve yüzeyin türsel maliyeti dipnotta kalır. Temiz görsel dil maddesel temizliğe otomatik olarak işaret etmez.

Kavram, Ingold'un (2007, 2012) malzemeyi akan bir süreç olarak gören yaklaşımı ile Bennett'in (2010) canlı madde düşüncesinden beslenir; toksik toz veya dağılgan pigment, tasarımcının niyetinden bağımsız olarak zarar üretebilir. Appadurai'nin (1986) nesne biyografisi, üretimden koleksiyona uzanan yolu izlemeyi; Brown'un (2001) şey kuramı ise insan derisinin etik bir olaya dönüşmesini sağlayan eşiği açıklar. Papanek'in (1984) sorusu geçerlidir: geçmişin başarılı kapakları hangi bedeli gizlemiştir?

Etik materyalite, maddesel kültür çalışmaları veya sürdürülebilir malzeme seçiminin yerine geçen bir kavram değildir. Çerçevenin görsel iletişim tasarımı açısından ayırt edici yönü, malzemeyi yalnızca üretim veya çevresel performans değişkeni olarak değil, iletişimsel anlamın kurucu bir bileşeni olarak değerlendirmesidir. Böylece malzemenin kökeni, üretim koşulları ve etik maliyeti, görsel kodlardan bağımsız olmayan ancak onlarla birlikte çalışan bir anlam katmanı olarak ele alınmaktadır.

İslâm ve Osmanlı cilt sanatı literatürü karşılaştırmalı bir zemin sunar. Cilt kelimesinin Arapçada deri anlamına gelmesi, malzeme ile adlandırmanın iç içe geçtiğini gösterir (Özen, 2017; Kartal ve Tozun, 2022; Scheper, 2019). Sahtiyan, meşin, rak ve murassa yüzeylerde yerel zorunluluk ile lüks gösteriş aynı malzeme sınıfında farklı etik bağlamlar üretir. Nadir eser kütüphaneleri, ithal Viktorya ciltleri ile bölgesel organik yüzeyleri bir arada barındırır; bu kavram bu nedenle farklı coğrafyalarda da uygulanabilir.

Çerçeve üç alanda işletilebilir: tarihsel koleksiyon analizi; kurumsal politika ve sergileme etiği; eğitim ve çağdaş üretim kararları. İçerik etiğinin yerine geçmez; ona maddesel olarak eşlik eder. EMF-VC'nin uygulanması üç adımlı bir protokol olarak önerilmektedir: tanı (görsel inceleme, arşiv taraması; gerektiğinde taşınabilir X-ışını floresansı [pXRF], Raman spektroskopisi ve peptid kütle parmak izi analizi [PMF]), tartım (beş boyut) ve karar (üret, sergile, etiketle, kısıtla veya ayır). pXRF, Raman ve PMF bu bölümde uygulanmış laboratuvar işlemleri değil; tanılama için önerilen araçlardır. Örneklerin bir kısmı Avrupa ve Kuzey Amerika kurumsal kanıtına dayanır; bu coğrafi sınırlılık yerel arşivlerle genişletilmelidir.

Bu bölümde ele alınan vakalar, istatistiksel temsiliyet amacıyla değil; etik materyalitenin farklı risk türlerini görünür kılan sınır örnekler olarak seçilmiştir. Vaka seçimi, toksisite, insan sağlığı, tür ve ekoloji, köken ve rıza ile kültürel bellek boyutlarında maksimum kavramsal çeşitlilik sağlamayı amaçlamaktadır. Değerlendirme puanları ilgili tarihsel, bilimsel ve kurumsal kaynaklardan hareketle oluşturulan yorumsal konumlandırmalardır ve ampirik ölçüm değerleri olarak değerlendirilmemelidir. Bu nedenle EMF-VC, nicel bir risk hesaplama aracından çok karşılaştırmalı ve gerekçeli etik değerlendirmeyi destekleyen analitik bir çerçevedir.

2. ZEHİRLİ PİGMENTTEN İNSAN DERİSİNE

2.1. Toksik Pigmentler ve Endüstriyel Malzeme

On dokuzuncu yüzyılda Scheele yeşili, Paris yeşili (Paris green), Schweinfurt yeşili ve zümrüt yeşili palette canlı bir parlaklık kazandırdı. Scheele yeşili (copper hydrogen arsenite), Paris yeşili, Schweinfurt yeşili ve zümrüt yeşilinden kimyasal olarak farklıdır; Paris yeşili, Schweinfurt yeşili ve zümrüt yeşili ise tarihsel literatürde büyük ölçüde eşanlamlı biçimde kullanılmış ve hepsinin temel bileşiği copper acetoarsenite'dir (Tedone ve Grayburn, 2023). Burada

risk odağı bu copper acetoarsenite temelli pigmentlerdir. Zümrüt yeşili kalıcıydı, ancak yüksek toksisiteye sahipti. Bu pigment ailesi duvar kâğıdında, tekstilde ve oyuncaklarda da kullanıldı. Bez cilt deriye göre daha ucuz ve hızlıydı; zümrüt yeşili raf ekonomisinde dikkat çekme vaadi taşıdı. Ticari kabul önce geldi; sağlık riskleri ancak meslek hastalıklarının belgelenmesiyle görünür hâle geldi (Tedone ve Grayburn, 2023).

Winterthur Müzesi ve University of Delaware'deki Poison Book Project (t.y.), yayınevi ciltlerinde zümrüt yeşilini pXRF ve Raman spektroskopisiyle saptamıştır (Şekil 2a; Tedone ve Grayburn, 2023). Dağılan pigment dokununca tozlanır; kütüphaneci, sahaf ve okur için risk doğar. Bugünün protokolü nettir: şüpheli cilt işaretlenir, eldivenle tutulur, kontrollü bir şekilde saklanır. Zararlı malzeme üretimi bittikten sonra da nesnede yaşamaya devam eder. Arsenik yalnız değildir: kurşun beyazı, vermilyon (Şekil 2b), kadmiyum ve krom yeşilleri ile kurşun-antimon-kalay alaşımlı tip metali mesleki sağlık risklerini ve çevresel yükü beraberinde getirir (Ilychova ve Zaridze, 2012). Okur harfi görür, dizgici dumanı solur.

Şekil 2. a) Paris yeşili (Schweinfurter Grün), solda; b) vermilyon pigment, sağda.

2.2. Hayvan derisi: sıradan ve egzotik yüzeyler

Ciltçilik keçi, dana ve domuz derilerinin yanı sıra yılan, timsah, shagreen, fok ve kertenkele derilerine de başvurmuştur. İslâm cilt geleneğinde sahtiyan ve meşin ana malzemedir (Özen, 2017; Kartal ve Tozun, 2022; Scheper, 2019). İzlanda el yazmalarındaki fok derisi ciltler yerel malzeme koşullarına bağlanır (Lethbridge, 2018); shagreen ve egzotik deriler ise Avrupa lüks ciltçiliğinde nadirlik ve statü kodu olarak dolaşmıştır. Endüstriyel hayvancılık ve krom tabelleme çevresel izler bırakır (Dixit, Yadav, Dwivedi ve Das, 2015). CITES

kapsamındaki türlerde yasal belgeler ve şeffaf köken kaydı asgari koşuldur (CITES, 1973); türlerin koruma statüsü IUCN Kırmızı Listesi üzerinden izlenir (IUCN, 2025). Taklit dokular aynı kodu daha düşük maliyetle üretebilir; sorun teknik ikamenin yokluğu değil, hakikilik fetişinin talep üretmesidir.

2.3. Fildişi: Kutsal Otorite ve Lüks

Orta Çağ İncil kapaklarında oyma fildişi kutsal otoritenin ve lüksün çift mührüdür. British Museum'daki Karolenj Kana Mucizesi paneli, Metropolitan Museum'daki Bizans ve Gotik kapak parçaları ile Lorsch Codex Aureus'un fildişi kapağı aynı ekonomiyi gösterir: prestij, oymacılık, hayvan ölümü. Türk murassa cilt geleneğinde de fildişi, sedef ve değerli taşlar dinsel ve hanedanlık prestijini maddeselleştirir. Bu vaka, toksik pigment örneğindeki insan sağlığı riskinden farklı bir etik boyutu (tür ve ekoloji) görünür kılar. Fildişi ticareti CITES ile düzenlenir; fillerin koruma statüsü IUCN Kırmızı Listesi üzerinden izlenir (CITES, 1973; IUCN, 2025). Araştırmalar, antik fildişi talebinin bile yasadışı ticareti dolaylı biçimde besleyebildiğine işaret etmektedir (CITES, 1973); bu nedenle yeni fildişi üretiminin desteklenmemesi temel bir etik ilke olarak önerilmektedir. Nesneyi yok etmek ile yüceltmek arasında üçüncü yol, bağlamlaştırarak sergilemektir. Mumya kahverengisi (mummy brown) insan kalıntısını pigment hammaddesine indirgeyen bir üretim pratiğinin ürünüdür; bu vaka, nesne ile beden arasındaki sınırın metalaştırma yoluyla nasıl silinebildiğini somutlaştırır (Woodcock, 1996). Antropodermik bibliyopejideki rızasızlık sorunu, bu ortak paydada birleşir.

2.4. Antropodermik Bibliyopeji: Sınır Örnek

Antropodermik bibliyopeji, sınır vakaları arasında en uç örneklerden biridir. Harvard Houghton'daki Arsène Houssaye kitabı *Des destinées de l'âme*, 2014'te PMF ile insan derisi olarak doğrulanmıştır; deri, hastanede ölen bir kайдından rızasız olarak alınmıştır. Harvard Library (2024) cildi çıkarmış ve geçmiş yönetimin nesneleştirmeyi sürdürdüğü için özür dilemiştir. Anthropodermic Book Project (t.y.) iddiaları PMF ile test eder: doğrulama olmadan kesinlik kazanılmaz. Bu bölümde insan kalıntısı görseli bilinçli olarak kullanılmamıştır.

Tablo 1 vakaları beş boyutta yan yana okur; puanlar mutlak ölçüm değil, yorumsal yönelim araçlarıdır.

Tablo 1. EMF-VC sentezi: beş boyutta vaka karşılaştırması (yorumsal rubrik, 1-5)

Vaka	Kaynak	Üretim	İnsan sağlığı	Çevre	Kültürel bellek	Temel karar
Arsenikli Viktorya cildi	4	4	5	4	3	Etiketle / erişimi kontrol et
Sıradan deri	3	3	2	3	2	Kökene belgele; alternatifleri değerlendir
Egzotik deri	4	3	2	5	4	CITES varsa belgele; Belge yoksa kullanma
Fildişi kapak	4	3	1	5	5	Yeni üretim yok; bağlamlaştırarak sergile
Antropodermik cilt	5	4	2	1	5	Ayır / kısıtlı erişim
FSC kâğıt + düşük-VOC mürekkep	1	2	1	2	1	Üret / belgele

**Sentez tablosundaki puanlar vaka literatüründen türetilen karşılaştırmalı yorumsal konumlandırmalardır; ampirik ölçüm değerleri olarak değerlendirilmemelidir. Kanıtın belirsiz olduğu uygulamalarda aralık veya puan + güven düzeyi (örn. 4/orta güven, 3–4/düşük güven) kullanılabilir. Bu yaklaşım, gelecekteki uygulamalarda belirsizliği görünür kılar ve rubriğin yorumsal niteliğiyle tutarlılığı sağlar. Provenance eksikliği tek başına zarar değil; belgesiz dolaşım meslek hastalığı, yasadışı ticaret veya rızasızlık ihtimalini görünmez kıldığı için kaynak riskini yükseltir.*

Tablo 1, EMF-VC’yi toksik pigmentten insan derisine ve düşük riskli çağdaş üretime kadar aynı dilde ele alır. FSC satırı, modelin 1-2 düzeylerinde de çalıştığını göstermek için eklenmiştir (Forest Stewardship Council, t.y.).

Tablo 2. Etik dönüşüm: malzeme normlarının tarihsel kayması

Malzeme	1850	1950	2025
Arsenik	Yaygın ticari kullanım	Azalıyor / kısıtlanıyor	Riskli koleksiyon
Kurşun tip / pigment	Standart	Denetim artıyor	Sıkı kısıt
Egzotik deri	Lüks	Tartışmalı	CITES / ikame
Fildişi	Prestij	Tartışmalı	Yeni üretim yok
İnsan derisi	Belgelenmiş marjinal uygulama; merak nesnesi söylemi	Etik sorun	Kabul edilemez

**Tablo, özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'daki genel tarihsel eğilimleri şematik olarak göstermektedir; hukuki statüler ülke ve kullanım alanına göre değişebilir. Tablo 2 ifadeleri için bkz. Tedone ve Grayburn (2023), CITES (1973), IUCN (2025) ve Woodcock (1996).*

Tablo 2 etik materyalitenin yalnızca retrospektif bir araç olmadığını gösterir. Türkiye'deki yazma eser ve nadir basma koleksiyonlarında deri cilt, lake, murassa ve ithal Viktorya bez ciltler yan yana durabilir; aynı rafta farklı etik rejimler birikir.

4. MODEL, GÜNCEL PRATİK VE EĞİTİM

Tablo 3. EMF-VC Boyut Rubriği: Her boyut için 1–5 değerlendirme düzeyi tanımları

Puan	Kaynak	Üretim	Sağlık	Çevre	Kültürel Bellek
1	Belgeli, yasal, rızalı	Düşük risk	Toksosite yok	Düşük iz	Şiddet yok; bağlam belgeli
2	Büyük ölçüde belgeli	Küçük endişe	Minimal risk	Orta-düşük iz	Küçük belgeleme eksikleri
3	Kısmen belirsiz	İyileştirme gerekli	Yönetilebilir risk	Önemli iz	Bağlamlaştırma gerekli

4	Şüpheli/ yetersiz belge	Mesleki risk	Yüksek maruziyet	Ciddi risk	Aktif etik müdahale gerekli
5	Yasadışı/ rızasız	Zorla emek/ağır hastalık	Kritik toksisite	Tür kaybı/ kaçak ticaret	Şiddetin silinmesi veya sergilemenin zarar üretmesi

EMF-VC beş boyutlu bir analitik ağıdır (Şekil 3). Denetim listesi gibi değil, birlikte işleyen bir değerlendirme dili gibi düşünülmelidir. Genel çıpalar şöyledir: 1 = ihmal edilebilir/düşük risk; 3 = bağlama ve önleme tedbirlerine bağlı orta risk; 5 = kritik etik ihlal veya kabul edilemez risk. 2 ve 4 geçiş düzeyleridir. Kanıt belirsizliğinde puan ile kanıt güven düzeyi birlikte belirtilebilir (ör. 4/orta güven veya 3–4/düşük güven). Bu yaklaşım, gelecekteki uygulamalarda belirsizliği görünür kılarak yapay bir kesinlik izlenimi vermekten kaçınır. Kritik olan, herhangi bir boyutta 5'e yaklaşan riskin görsel başarıyla dengelenemeyeceğini kabul etmektir.

Etik materyalite modeli (EMF-VC)

Beş boyut, sıralı değil; birlikte değerlendirilir

Kaynak	Üretim	İnsan sağlığı	Çevre	Kültürel bellek
Köken	Emek	Toksisite	Habitat	Belgeleme
Rıza	Maruziyet	Dağılganlık	Kirlilik	Bağlamlaştırma
Belge	Rejim	Protokol	Ömür	Sergileme

Uygulama protokolü

Önerilen üç adım (bu çalışmada laboratuvar analizi uygulanmamıştır)

Tanı	Tartım	Karar
Görsel · arşiv pXRF · Raman · PMF (önerilen araçlar)	Yorumsal rubrik 1-5 Gerekçe notu Tek değer	Üret · sergile Etiketle · kısıtla Ayır

Herhangi bir boyutta kritik risk (5), görsel başarı ile dengelenemez.

Şekil 3. EMF-VC: beş boyut, yorumsal değerlendirme rubriği ve önerilen uygulama protokolü.

Kaynak (köken ve edinim etiği), hammaddenin coğrafi, biyolojik ve politik kökenini; edinim biçimini, rızayı ve provenance'i belgelemeyi kapsar. Üretim, işleme ve baskıdaki emek ile teknik rejimdir. İnsan sağlığı, üretici ve kullanıcı üzerindeki toksikolojik risktir. Çevre, tür kaybı, habitat yıkımı, kirlilik ve atıkla ilgilidir. Kültürel bellek, şiddet, emek ve tarihsel bağlamanın nasıl belgelendiği

ve sergilendiğiyle ilgilidir. Boyutlara özgü uçlar şöyledir: Kaynak 5, doğrulanmış yasadışı veya rızasız köken ya da ciddi etik ihlal riski taşıyan ve kökeni doğrulanamayan durumu; Üretim 5, ağır meslek hastalığı veya zorla emeği; İnsan sağlığı 5, süregelen kritik toksik maruziyeti; Çevre 5, tür kaybı veya kaçak ticareti; Kültürel bellek 5, şiddetin silinmesi veya teşhirin kendisinin zarar üretmesini ifade eder. Uygulama protokolü tanı, tartım ve karar adımlarından oluşur. İçerik etiği dışlanmaz: biri mesajı, öteki cismi sorar.

Tablo 4. Modelin örnek uygulaması: arsenikli Viktorya yayınevi cildi (Poison Book Project, t.y.; Tedone ve Grayburn, 2023)

Boyut	Rubrik (1-5)	Gerekçe özeti
Kaynak	4	Köken ve tedarik belgesinin katalogda çoğu zaman bulunmaması, zararın kendisi değil; hesap verebilirlik açığıdır: belgesiz dolaşım, toksik üretim zincirini görünmez kılar. Bu nedenle Kaynak = 4.
Üretim	4	Renkli bez cilt üretiminde işçi ve atölye maruziyeti; tarihsel koruyucu rejim zayıf.
İnsan sağlığı	5	Dağılgan pigment: kütüphaneci, sahaf ve okur için süregelen toksik risk.
Çevre	4	Ağır metal kalıntısı ve tehlikeli atık potansiyeli üretim sonrası da devam eder.
Kültürel bellek	3	Güzellik anlatısı riski örtebilir; etiketleme ve protokol ile bağlamlaştırılmalı.

Tablo 4, EMF-VC'nin tarihsel bir nesne üzerinde nasıl işletileceğini gerekçeleriyle gösterir. İnsan sağlığı boyutundaki kritik risk (5) 'güzel olduğu için yeter' argümanını geçersiz kılar. Karar aşamasında tipik çıktı yeniden üretim değil; işaretleme, kısıtlı erişim ve pedagojik bağlamlaştırmadır.

Tarihsel analiz çağdaş stüdyo kararına bağlanmadıkça arşiv merakı olarak kalır. Kâğıt seçiminde FSC veya eşdeğer sertifikasyon önemli bir doğrulama ölçütü ve başlangıç kriteridir (Forest Stewardship Council, t.y.). Mürekkepte bitkisel bazlı sistemler ve düşük uçucu organik bileşik (VOC) rejimleri değerlendirilmelidir (Hayta, Oktav ve Ateş Duru, 2022). Dijital yayıncılık bazı maddesel riskleri azaltır; enerji altyapısı ve e-atık ise yeni sorular doğurur (Belkhir ve Elmeligi, 2018; Baldé vd., 2024; Gjorgjieski, 2024). Ekranda dolaşan bir afiş de EMF-VC'ye girer. Vegan, bitki bazlı veya laboratuvar türevi yüzeyler hakikilik arzusunu gerekçelendirme yükümlülüğüyle birlikte düşünülmelidir.

Vazgeçmek de bir tasarım kararıdır. Çağdaş işlerde malzeme listesi ve köken belgesi görsel etki kadar temel kayıtlardır.

Görsel iletişim eğitiminde grid, tipografi ve portföy üretimi merkezi bir yer tutarken, ortak bir meslek etiği kodunun programlara yeterince yansımadağı yönündeki tespitler bu boşluğu doğrular (O'Shea, 2024; Donia ve Shaw, 2021). Örnek bir stüdyo modülü dört haftada işletilebilir: zehirli yeşil cildin tanınması; fildişi kapağın ikonografisinin tür etiğiyle birlikte değerlendirilmesi; aynı görsel etkinin düşük maliyetli alternatiflerle yeniden tasarlanması; kararın beş boyuta göre savunulması. Jüri yalnızca güzel mi diye sormaz; bedeli ne diye de sorar. Model poster, ambalaj, yayın ve dijital arayüz derslerinde de kullanılabilir.

Modelin politika karşılığı da vardır. Arsenik şüphesi bulunan nesnelerde uyarı ve kullanım protokolleri uygulanmalı; insan kalıntısında erişim kurumsal etik ilkeler doğrultusunda değerlendirilmeli; fildişi ve egzotik deride yasal uygunluk belgesi arşiv kaydına işlenmelidir. Görsel iletişim tasarımı etiğinin olgunluğu, içerik ile malzeme boyutlarını birlikte değerlendirebilmesine bağlıdır.

SONUÇ

Bu çalışma, etik materyaliteyi görsel iletişimde anlam üretimini açıklayan kuramsal bir model (EMF-VC) önermektedir. Anlam yalnızca görüntüde değil, görüntüyü mümkün kılan maddede de üretilir. Zehirli pigment, hayvan derisi, fildişi ve insan derisi örnekleri farklı etik risk türlerini görünür kılar. Sınırlılıklar açıktır: örneklerin bir kısmı Avrupa ve Kuzey Amerika kurumsal kanıtına dayanır; rubrikler yorumsal araçlardır; dijital uygulama şematik bir örneğe dayanır. Gelecek çalışmalar Türkiye'deki nadir eser koleksiyonlarında tanımlama programları, karşılaştırmalı köken analizi, stüdyo müfredatında pilot uygulama ve uzmanlar arası değerlendirme uyumunu içermelidir. Bir görsel iletişim nesnesi yalnızca nasıl görüldüğüyle değil, hangi maddesel koşullar altında üretildiği ve hangi etik maliyetleri taşıdığıyla da anlam kazanır.

KAYNAKÇA

- Anthropodermic Book Project. (t.y.). Confirmed anthropodermic bindings. Erişim tarihi: 3 Eylül 2026, <https://anthropodermicbooks.org/>
- Appadurai, A. (Ed.). (1986). The social life of things: Commodities in cultural perspective. Cambridge University Press.
- Baldassarre, B., Calabretta, G., Karpen, I. O., Bocken, N., & Hultink, E. J. (2024). Responsible design thinking for sustainable development: Critical literature review, new conceptual framework, and research agenda. *Journal of Business Ethics*, 195(1), 25–46. <https://doi.org/10.1007/s10551-023-05600-z>
- Baldé, C. P., Kuehr, R., Yamamoto, T., McDonald, R., D'Angelo, E., Althaf, S., Bel, G., Deubzer, O., Fernandez-Cubillo, E., Forti, V., Gray, V., Herat, S., Honda, S., Iattoni, G., Khetriwal, D. S., Luda di Cortemiglia, V., Lobuntsova, Y., Nnorom, I., Pralat, N. ve Wagner, M. (2024). Global e-waste monitor 2024. International Telecommunication Union; United Nations Institute for Training and Research. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Environment/Pages/Publications/The-Global-E-waste-Monitor-2024.aspx>
- Barthes, R. (1977). Image, music, text (S. Heath, Çev.). Hill and Wang.
- Belkhir, L. ve Elmeligi, A. (2018). Assessing ICT global emissions footprint: Trends to 2040 & recommendations. *Journal of Cleaner Production*, 177, 448–463. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.12.239>
- Bennett, J. (2010). Vibrant matter: A political ecology of things. Duke University Press.
- Brown, B. (2001). Thing theory. *Critical Inquiry*, 28(1), 1–22. <https://doi.org/10.1086/449030>
- CITES. (1973). Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora. Erişim tarihi: 3 Eylül 2026, <https://cites.org/>
- Donia, J., ve Shaw, J. (2021). Ethics and values in design: A structured review and theoretical critique. *Science and Engineering Ethics*, 27(5), Article 57. <https://doi.org/10.1007/s11948-021-00329-2>
- Dixit, S., Yadav, A., Dwivedi, P. D. ve Das, M. (2015). Toxic hazards of the leather industry and technologies to combat the threat: A review. *Journal of Cleaner Production*, 87, 39–49. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.10.017>
- Eskilson, S. J. (2019). Graphic design: A new history (3. bs.). Yale University Press.
- Forest Stewardship Council. (t.y.). FSC certification. Erişim tarihi: 3 Eylül 2026, <https://fsc.org/>
- Gjorgjieski, V. (2024). Ethical standards in graphic design. KNOWLEDGE - Internati-

onal Journal, 66(5), 575-578.

- Harvard Library. (2024, 27 Mart). A statement on Des destinées de l'âme and its stewardship. Erişim tarihi: 3 Eylül 2026, <https://library.harvard.edu/about/news/2024-03-27/statement-des-destinees-de-lame-and-its-stewardship>
- Hayta, P., Oktav, M. ve Ateş Duru, Ö. (2022). An ecological approach to printing industry: Development of eco-friendly offset printing inks using vegetable oils and pine resin as renewable raw materials and evaluation of printability. *Color Research and Application*, 47(1), 164–171. <https://doi.org/10.1002/col.22708>
- Hollis, R. (2001). *Graphic design: A concise history* (Gözden geçirilmiş bs.). Thames & Hudson.
- Ingold, T. (2007). Materials against materiality. *Archaeological Dialogues*, 14(1), 1–16. <https://doi.org/10.1017/S1380203807002127>
- Ingold, T. (2012). Toward an ecology of materials. *Annual Review of Anthropology*, 41, 427–442. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-081309-145920>
- Ilychova, S. A., & Zaridze, D. G. (2012). Cancer mortality among female and male workers occupationally exposed to inorganic lead in the printing industry. *Occupational and Environmental Medicine*, 69(2), 87–92. <https://doi.org/10.1136/oem.2011.065201>
- IUCN. (2025). The IUCN Red List of Threatened Species. Version 2025-1. Erişim tarihi: 3 Eylül 2026, <https://www.iucnredlist.org>
- Kartal, M. ve Tozun, H. (2022). Osmanlı deri cilt sanatı ve sahtiyan-meşin kullanımı. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 12(3), 541–559. <https://dergi-park.org.tr/tr/pub/johut/article/1188763>
- Kress, G., ve van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of visual design* (2. bs.). Routledge.
- Lethbridge, E. (2018). Gráskinna: Material aspects of a pocket, patchwork Njála. E. Lethbridge ve S. Óskarsdóttir (Ed.), *New studies in the manuscript tradition of Njáls saga: The historia mutila of Njála içinde* (s. 55–86). Medieval Institute Publications. <https://doi.org/10.1515/9781580443067-007>
- Meggs, P. B. ve Purvis, A. W. (2016). *Meggs' history of graphic design* (6th ed.). Wiley.
- O'Shea, M. (2024). Graphic design needs to take responsibility: Embedding social awareness and ethics through social science knowledge and pedagogical change. *Design Issues*, 40(2), 15–27. https://doi.org/10.1162/desi_a_00752
- Özen, M. E. (2017). *Türk cilt sanatı*. İşaret Yayınları.
- Papanek, V. (1984). *Design for the real world: Human ecology and social change* (2.

bs.). Thames & Hudson.

Poison Book Project. (t.y.). Home. Winterthur Museum, Garden & Library; University of Delaware. Erişim tarihi: 3 Eylül 2026, <https://sites.udel.edu/poisonbookproject/>

Scheper, K. (2019). The technique of Islamic bookbinding: Methods, materials and regional varieties (2. gözden geçirilmiş bs.). Brill.

Tedone, M. ve Grayburn, R. (2023). Arsenic and old bookcloth: Identification and safer use of emerald green Victorian-era cloth case bindings. *Journal of the American Institute for Conservation*, 62(1), 1–12. <https://doi.org/10.1080/01971360.2022.2031457>

Walters Art Museum. (2024). If Books Could Kill [Sergi]. Erişim tarihi: 3 Eylül 2026, <https://thewalters.org/exhibitions/if-books-could-kill/>

Woodcock, S. (1996). Body color: The misuse of mummy. *The Conservator*, 20(1), 87–94. <https://doi.org/10.1080/01410096.1996.9995106>

GÖRSEL KAYNAKÇA

Şekil 1. Görsel iletişimde etik materyalite modeli: Görsel iletişim nesnesi → Görsel/semiyotik katman + maddesel katman → anlam/etik değerlendirme → toplumsal etki [Şekil]. Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 2a. Goulet, C. (2008). Paris green (Schweinfurter Grün) [Fotoğraf]. Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Paris_Green_\(Schweinfurter_Grün\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Paris_Green_(Schweinfurter_Grün).JPG) Erişim tarihi: 3 Eylül 2026.

Şekil 2b. Kardinal9. (2014). Vermilion pigment [Fotoğraf]. Wikimedia Commons. CC BY-SA 3.0. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vermilion_pigment.jpg Erişim tarihi: 3 Eylül 2026.

Şekil 3. EMF-VC: beş boyut, yorumsal değerlendirme rubriği ve önerilen uygulama protokolü [Şekil]. Yazar tarafından hazırlanmıştır.

5. BÖLÜM

ŞİZOFRENİ TANILI BİREYLERİN YAKINLARINDA PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK

Dr. Merziye Gökçe GÖKSU

İzmir Demokrasi Üniversitesi

Beyin ve Sinir Cerrahi Departmanı

merziyegokcegoksu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2508-0647>

Dr. Öğr. Üyesi Neslihan YORTAN CANPOLAT

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Psikoloji Bölümü

neslihan.yortan@ikc.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3815-4905>

Şizofreni kronik seyir gösteren bir ruhsal bozukluk olarak tanı alan bireyleri bilişsel, duygusal ve davranışsal açılardan etkileyebilmekte; bununla birlikte sosyal ve mesleki işlevsellikte güçlüklerle ve ekonomik kayıplara yol açabilmektedir. Şizofreni tanısı alan bireylerin önemli bir kısmı, günlük yaşam işlevlerini sürdürme ve sağlık hizmetlerinden yararlanma süreçlerinde aile üyelerinden finansal, duygusal ve sosyal destek almaktadır. Bu süreçte bakım veren aile üyeleri olumsuz duyguların yanı sıra ruhsal ve fiziksel sağlık sorunları, ekonomik ve sosyal kayıplar yaşamaktadır. Dolayısıyla şizofreninin yalnızca tanı alan bireyleri değil, bireyin parçası olduğu aile sistemini de çok yönlü olarak etkilediği söylenebilir.

Ruhsal bozukluk tanısı almış kişilerin sağlık ve günlük yaşam işlevlerine yönelik destek gereksinimleri ve bu gereksinimlerin aile üyeleri üzerindeki etkileri farklılık gösterebilmektedir. Şizofreni tanısı alan bireylere bakım veren

aile üyelerinin deneyimlediği bakım verme yükünün düzeyi ve niteliği de bireysel, sosyal ve ailesel etmenlere bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir. Bakım verme sürecinde aile üyelerini olumsuz etkilere karşı koruyan en önemli etmenlerden biri, aile üyelerinin psikolojik sağlamlık düzeyleridir. Psikolojik sağlamlık bireylerin güçlükler karşısında uyum sağlayabilmelerini ve işlevselliklerini sürdürebilmelerini sağlayan önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Bu bölümün amacı şizofreninin aile sistemi ve birincil bakım verenler üzerindeki etkilerini, bakım verme sorumluluğunun aile üyeleri üzerinde oluşturabileceği yükü ve psikolojik sağlamlığın bu yük ile baş etmedeki rolünü ele almaktır. Bu bölümde psikolojik sağlamlık için risk ve koruyucu faktörler incelenecek; bakım verme sürecinde başa çıkma müdahalelerinin ve kültürel bağlamanın rolüne değinilecektir.

1. ŞİZOFRENİ VE AİLE

Şizofreni, dünya genelinde yaklaşık her 300 kişiden birini etkileyen, bireyin kişisel, mesleki, sosyal ve ailevi işlevselliğinde belirgin bozulmalara yol açabilen ciddi bir ruhsal bozukluktur (Hany & Rizvi, 2024). Sanrılar, varsanılar, düşünce/konuşma ve davranış bozuklukları gibi pozitif belirtiler, anhedoni (keyif alamama), aloji (konuşma miktarında azalma), avolüsyon (motivasyon eksikliği), sosyal ve duygusal içe çekilme, öz bakımda azalma gibi negatif belirtiler ile dikkat, bellek ve yürütücü işlevlerde bozulma içeren bilişsel belirtilerle karakterizedir. Kişinin yaşamının pek çok alanını etkileyen, farklı klinik tablolarla ortaya çıkabilen ve tekrarlayabilen, çok katmanlı bir ruhsal bozukluk olarak tanımlanabilir (Owen vd., 2016).

Şizofreninin tanı alan kişiler ve aileleri üzerinde birey ve ailenin özelliklerine göre değişiklik gösterebilen önemli etkileri bulunmaktadır. Hastalığın uzun süreli seyri, işlevsellikte bozulmalar ve günlük yaşam etkinliklerinde desteğe duyulan gereksinim, aile üyelerinin bakım verme sorumluluğunu artırabilmektedir. Klinik açıdan iyi bir iyileşme seyri gösteren hastalarda bile sosyal izolasyon, ayrımcılığa maruz kalma ve sosyal problemler sıklıkla görülmektedir. Ayrıca şizofreni tanılı bireylerde işsizlik, kötü beslenme, kilo artışı, sigara ve madde kullanımı gibi hayat kalitesini düşüren alışkanlık ve yaşam şartları oranı pek çok ruhsal hastalığa kıyasla daha yüksektir. Bu faktörlerin de etkileriyle birlikte şizofreni tanılı bireylerin yaşam süresi yaklaşık olarak 13-15 yıl kısalmaktadır (Häfner & an der Heiden, 1997). Güncel tanı ve tedavi yaklaşımları

ağırlıklı olarak psikotik (pozitif) belirtilere odaklansa da, hastalığın negatif ve bilişsel belirtileri sosyal ve mesleki işlevselliği belirgin şekilde bozar ve antipsikotik ilaçlara çoğu zaman sınırlı yanıt verir (Hany & Rizvi, 2024).

Şizofreni tanısı almış kişiler, öz bakımlarını gerçekleştirme ve sosyal hayata katılım konusunda zorluk yaşayabilmekte, başka birinin bakım ve desteğine gereksinim duyabilmektedirler. Çoğu zaman bu desteği veren kişi hasta bireyin bir aile üyesi olmaktadır. Bu durum bakım veren kişinin hayatı üzerinde de önemli etkiler bırakmaktadır; çünkü kronik bir hastalığı olan bir bireye bakım vermek kişinin bakım yükü yaşamasına sebep olabilmektedir (Atalay vd., 2024). Güncel sistematik derlemeler, şizofreni tanılı bireylerin bakım verenlerinde duygusal ve ekonomik güçlüklerin yanı sıra yaşam kalitesinde azalma ve psikolojik zorlukların yaygın olduğunu göstermektedir (Sustrami vd., 2023). Bakım veren yükü ile hasta kişinin klinik belirtileri ve işlevselliği arasında karşılıklı etkileşimler bulunabileceği düşünülmektedir.

Hastayı destekleyen ve genellikle en çok bakımı sağlayan anahtar kişi temel (birincil) bakım verici olarak tanımlanmaktadır. Birincil bakım veren başta olmak üzere şizofreni tanılı bireylere bakım veren diğer aile üyeleri de yüksek düzeyde bakım yüküne maruz kalmaktadır. Araştırmalar şizofreni tanısı almış bireylere bakım veren aile üyelerinde bakım yükünün yüksek, aile işlevlerinin düşük olduğuna işaret etmektedir (Koroğlu ve Hocaoglu, 2017; 2019). Bakım veren yükü en temel haliyle, ailede ciddi psikiyatrik hastalığı olan kişiyle ilgilenen birincil bakım verenin bu duruma bağlı olarak yaşadığı zorluklar olarak tanımlanmaktadır (Zarit vd., 1980).

Bakım veren yükü, ciddi ruhsal hastalığı olan bireylerin bakım gereksinimlerinin aile üyelerinin fiziksel, sosyal, psikolojik ve finansal yaşamları üzerindeki etkilerini kapsayan çok boyutlu bir yapıdır; nesnel ve öznel yük olarak iki temel boyutta incelenmektedir. *Nesnel yük* bakım verenin hasta için harcadığı zaman ve çaba ile ilişkiliyken öznel yük bakım verenin nesnel yükü uğraşırken yaşadığı bireysel zorlukları ifade etmektedir (Karahan vd., 2023; Sales, 2003). Bakım veren aile üyeleri yakınlarının hastalık belirtileriyle mücadelede zorluk yaşarken hasta bir kişiyle yaşamanın ve ona bakım verme sorumluluğunu taşımanın getirdiği çeşitli olumsuz duygulara da sürekli olarak maruz kalabilirler. Bakım verenler utanç, suçluluk, korku, umutsuzluk ve kayıp duygusu gibi olumsuz duygularla çoğu zaman uzun süre yüzleşmek zorunda kalırlar (Gülseren, 2002; Karahan vd., 2023). Bu duygusal etkiler şizofreni hastalarının yakınlarında anksiyete ve depresyon gibi ruhsal hastalıklar açısından riskle ilişkilendirilmektedir (Gülseren vd., 2010; Karahan vd., 2023).

Bakım verme sürecinde yaşanan aile içi çatışmalar ve aile bireyleriyle birlikte çevreden kaynaklanan damgalanma deneyimleri gibi dış etkenler de bakım verenin sosyal açıdan kendini kısıtlaması, duygusal engellenme, suçluluk ve yalnızlık hisleri yaşamasına sebep olur. Şizofreni tanısı almış kişilerin bakım verenlerinde, bakım vermenin depresyon, anksiyete, yas ve somatik yakınmaları içeren farklı olumsuz etkileri olduğu görülmektedir (Schene vd., 1998). Bakım süreçleriyle ilişkili olarak aileler fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik zorluklar yaşamaktadırlar. Şizofreni hastasının bakımı ile ilgilenmek, bakım veren kişinin hayat kalitesini olumsuz yönde etkilerken fiziksel sağlığının ve işlevselliğinin zamanla düşmesine sebep olabilir. Ayrıca bakım verenin kendi ruh sağlığı ya da olası ruhsal zorlukları da yükünü etkileyen ayrı bir faktör olarak değerlendirilmelidir (Arslantaş ve Adana, 2011; Aydın vd., 2009).

Aile üyelerinin algıladıkları bakım verme yükünü tanı almış yakınlarının hastalık şiddetinin yüksek olması, sosyal desteğin azlığı ve aile işlevselliğinin düşük olması gibi faktörler etkilemektedir. Bunlara ek olarak hane halkının aylık gelir düzeyinin düşüklüğü ve hasta ile yaşayan aile üyesi sayısı da algılanan bakım yükünü etkileyen faktörlerdendir. Sosyal destek, bakım verme yüküyle ilişkili önemli faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Sari ve Çetinkaya Duman, 2025).

Bazı çalışmalar, bakım verenin yaşının ileri olması, kadın olması, düşük eğitim düzeyi, işsizlik ve ekonomik zorluklar gibi faktörleri daha yüksek algılanan bakım yükü ve/veya daha düşük yaşam kalitesi ile ilişkilendirmektedir. Arslantaş ve Adana'nın derleme çalışmasına göre; bakım verenin sağlık sorunları olması, aile içi ilişkilerin kötü olması, sosyal desteğin azlığı, hastalık belirtilerinin şiddetli olması gibi değişkenler algılanan yükün artması ile ilişkilidir (Arslantaş ve Adana, 2011). Ayrıca sosyodemografik değişkenler açısından da tanı almış kişinin cinsiyeti erkek ise aile üyelerinin daha fazla yük bildirdikleri görülmektedir (Gülseren vd., 2010).

Algılanan bakım yükünün üç farklı etken açısından değerlendirilmesi mümkündür. Bunlardan ilki *tanı almış bireyin kendisidir*. Şizofreni hastalığının tanı almış birey üzerindeki etkisi, hastalığın belirti şiddeti ve belirtilerin uzun dönemli etkisi bakım yükünün hasta ile ilişkili olan tarafını oluşturur. İkinci etken ise *bakım verendir*. Bakım verenin zorluklarla başa çıkma yetisi, psikolojik sağlamlığı algılanan yükü etkileyen önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Üçüncü faktör ise, bakım verenin çevresi yani içerisinde yer aldığı toplum ve yaşam koşullarıdır. Toplum temelli aile destek gruplarına katılım olanakları, şizofreni destek derneklerine üye olmak, hastalığın doğası ve tedavi süreçleri hakkındaki bilgi paylaşımı ile düzenli olarak hastalık yönetim programlarına

katılımının algılanan bakım veren yükünün azalması ile ilişkili önemli etmenler olduğu görülmektedir (Arslantaş ve Adana, 2011; Kim & Park, 2023; Okafor & Monahan, 2023).

Ancak tüm bunlara rağmen şizofreni hastalığı tanı alan kişinin yanı sıra bakım vereni, aileyi ve toplumu ciddi şekilde etkilemektedir. Şizofreninin etiyo-lojisi nedeniyle, bakım veren yükü için mevcut önlemlere ek kanıta dayalı destek ve müdahalelerin geliştirilmesi ve uygulanması önem taşımaktadır. Buna yönelik yaklaşımlar içerisinde hastalığın en iyi biçimde tedavisini sağlamak, bireye ve aile üyelerine uygun terapötik yaklaşımı sunmak, hastalık belirtilerini hafifletmek, tanı almış kişinin bağımsızlığını, işlevselliğini ve yaşam kalitesini arttırmak, ailedeki ve bakım verendeki yükü hafifletmek yer almalıdır. Şizofreni hastalığının yönetimi konusunda kurumsal ve bireysel düzeyde çalışmalar olmasına rağmen hala hem ülkemizde hem de yurtdışında ailelere yönelik hizmet sunumu dağınık ve yetersizdir (Arslantaş ve Adana, 2011; Kim & Park, 2023).

2. PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK

Psikolojik sağlamlık, ruh sağlığı alanyazınında son zamanlarda daha sık çalışılan ve ruhsal hastalıkların gelişimi ve sürmesi ile ilgili önem arz eden bir psikolojik kavramdır. Zor koşullar karşısında kişinin olumsuz deneyimlerin üstesinden gelebilme yeteneği ve uyum sağlayabilme becerisi olarak tanımlanabilir (Kararırmak, 2006; Richardson, 2002). Psikolojik sağlamlıkla ilgili yapılan çalışmalarda, psikolojik sağlamlık düzeyleri yüksek bireylerin, yoksulluk, şiddet, afet, hastalık gibi olumsuz yaşam deneyimleriyle genel popülasyona kıyasla daha başarılı şekilde mücadele ettikleri ve etkili problem çözme ve kişiler arası iletişim gibi becerilerinin daha iyi olduğu görülmüştür (Kararırmak, 2006; Yates vd., 2015).

Psikolojik sağlamlık, insanların olumsuz durumlarda (akademik başarısızlık, sosyal beceri eksikliği, düşük özgüven gibi) daha iyi sonuçlara ulaşmalarını, stresli olaylarla başa çıkabilmelerini, uyum göstermelerini ve travmatik deneyimler karşısında çabuk toparlanmalarını da içermektedir (Masten, 1994). Gelişimsel açıdan bakıldığında, psikolojik sağlamlık zor koşullar altında bile (travmatik deneyim veya olumsuz yaşantılar) normal gelişimi tamamlamak olarak tanımlanabilir (Fonagy vd., 1994). Rutter (1999) psikolojik sağlamlığı risk ve koruyucu faktörlerin arasındaki etkileşim sonucu ortaya çıkan dinamik bir kavram olarak tanımlamıştır. Psikolojik sağlamlık, insanların karşılaştıkları

olumsuz durumlarla mücadeleleri sonucunda edindikleri deneyimlerden daha da güçlenerek ve iyimser bir bakış açısıyla çıkmalarına sebep olmaktadır (Polizzi vd., 2020). Aynı zamanda duygusal deneyimlerden sonra kendini toparlayabilme yeteneği olarak da tanımlanmakta (Tugade & Fredrickson, 2004) ve bireylerde hastalık süreci ve sonrasındaki sağlık durumunu etkileyen önemli bir psikolojik değişken olarak değerlendirilmektedir (Naeem vd., 2020).

Psikolojik dayanıklılığın gelişmesi için, bireyin ilk olarak bir problemin oluşma, devam etme ya da daha kötüye gitme olasılığını artıran risk etmenleriyle karşılaşması gerekmektedir. Karşılaşılan risk faktörlerinin olumsuz etkilerinin azaltılması veya ortadan kaldırılması için de koruyucu etmenlerin mevcut olması gerekir (Çam ve Büyükbayram, 2017).

Psikolojik Sağlamlık İçin Risk Faktörleri: Bireyin psikolojik sağlığını ve uyum kapasitesini etkileyen olumsuz olay ya da durumlar, psikolojik sağlamlık açısından risk faktörleri olarak değerlendirilmektedir. Bu risk faktörleri bireysel, ailesel ve çevresel olarak sınıflandırılabilir (Kararımak, 2006). *Bireysel risk faktörleri* genetik etmenler, zeka düzeyi düşüklüğü, gelişim geriliği, öğrenme güçlükleri, iletişim sorunları, kronik rahatsızlıklar, akademik yetersizlikler, düşük benlik saygısı, dürtüsellik, düşük sosyal beceri düzeyi, erken doğum, algılanan ebeveyn tutumu, işlevsel olmayan kişilik özellikleri, duygu odaklı başa çıkma tarzı gibi değişkenleri içermektedir (Tanko vd., 2021). *Ailesel risk faktörleri* parçalanmış aile, tutarlı olmayan ebeveyn disiplini, ebeveynler arası çatışma, ebeveynin olumsuz ruh hali, çocukluk dönemi istismarı, ebeveynin suça yatkınlığı, ailede alkol ve madde kullanımı, ebeveyn kaybı, aile içi şiddet, aşırı otoriter ve/veya izin veren ebeveyn tutumu gibi değişkenleri kapsamaktadır (Masten, 2001). Çevresel risk faktörleri ise düşük sosyoekonomik düzey, serbest zaman etkinliklerine ulaşım azlığı, evsizlik, savaş ve/veya doğal afetler, ayrımcılığa maruz kalma, toplumsal şiddet, yaşanan bölgede riskli davranışların ve suç oranının fazlalığı gibi değişkenleri kapsamaktadır.

Psikolojik Sağlamlık İçin Koruyucu Faktörler: Psikolojik sağlamlıkta bir diğer önemli faktör, yaşanan olumsuz deneyimler karşısında bireylerin işlevsel tepki vermesini sağlayan koruyucu faktörlerdir (Kararımak, 2006). Problemlerin ortaya çıkışının önlenmesi, risk faktörlerinin etkisinin azalması ve bireyin işlevsel tepkilerinin artmasında koruyucu faktörler etkili olmaktadır (Tanko vd., 2021).

Bireysel koruyucu faktörler arasında yüksek zekâyâ sahip olma, yüksek akademik başarı, olumlu mizaç, özerklik, sosyal açıdan yetkinlik, mizah duygusu (Gizir, 2007), etkili problem çözme becerileri, yüksek öz yeterlik algısı, yüksek

benlik saygısı, yüksek özgüven, olumlu bakış açısı (Arslan, 2015; Gizir, 2007; Kararımak, 2006), güvenli bağlanma deneyimi (Aydoğan ve Eryiğit-Madzwa-muse, 2019); stresle başa çıkma stilleri (Varıcıer, 2019) gibi özellikleri yer almaktadır. *Ailesel koruyucu faktörler*, aile içi olumlu ilişkiler, yüksek eğitilmiş ebeveynlere sahip olma, aileyle birlikte yaşama, aile içi olumlu ilişkiler (Öz ve Yılmaz, 2009), destekleyici anne-baba tutumları, çocuğa yönelik yüksek ve gerçekçi beklentiler (Gizir, 2007) gibi özellikleri kapsamaktadır. Psikolojik sağlık, erken çocukluk döneminde ebeveynlerin çocuğa karşı tutumlarıyla doğru orantılı olarak gelişmeye başlamaktadır (Tanko vd., 2021). **Çevresel koruyucu faktörler** ise yakın çevredeki yetişkinlerle olumlu ve destekleyici ilişkilere sahip olma, akranlar tarafından desteklenme, nitelikli okul ve gençlik organizasyonları gibi etkili sosyal çevre kaynaklarına sahip olmak çevresel koruyucu faktörlere örnektir (Gizir, 2007).

Özetle, risk etmenleri ve koruyucu faktörlerin etkileşimi bireyin psikolojik sağlık düzeyini ve dolayısıyla karşılaştığı olumsuz yaşam olayları karşısında sıkıntı, işlevsizlik ve hatta psikopatoloji yaşama olasılığını etkilemektedir. Bununla birlikte, psikolojik açıdan sağlam bireylerin yetiştirilmesi ve zorlu yaşam olayları karşısında insanların psikolojik sağlık düzeylerinin artırılmasında koruyucu faktörlerin önemli rolü olduğu söylenebilir (Arslan, 2015; Tanko vd., 2021).

Kronik ruhsal hastalıklar hem tanıyı almış birey hem de bakım veren kişi ve diğer aile üyeleri için önemli bir stresördür (Shamsaei vd., 2015). Kronik ruhsal hastalıkların bakımında hastane temelli uygulamalardan toplum temelli uygulamalara geçiş ile aileler üzerindeki bakım sorumluluğu artmış ve kronik ruhsal bozuklukların bakım verenler üzerindeki etkileri daha belirgin hale gelmiştir (von Kardroff vd., 2016). Bakım verenler bu durumdan fizyolojik, psikolojik, finansal olarak birçok açıdan olumsuz şekilde etkilenebilmektedir (Sarı, 2021). Aile çalışmalarında son yıllarda ailelerin dezavantajlı yönlerine odaklanmak yerine aile bireyleri ve bir sistem olarak ailenin iyileştirilebilir ve dayanıklı yönlerine odaklı bakış açısı önem kazanmıştır (Kuşcu ve Namlı, 2018). Bu durum psikolojik dayanıklılığın aileler için daha da önem arz eden bir durum olmasını beraberinde getirmektedir. Hem birey, hem aile, hem de toplum için psikolojik dayanıklılık, tanı almış kişilerin sağlığının korunması ve iyileştirilmesinde anahtar role sahiptir.

Riskli ya da zor koşullara rağmen olumlu uyum sağlama davranışları dayanıklılık olarak tanımlanmaktadır (Basım ve Çetin, 2011; Masten & Powell, 2003). Dayanıklılık, gelişimsel süreçler içerisinde edinilen bir kazanımdır (Kumpfer, 2002). Bu yönüyle kronik ruhsal hastalığa bakım veren bireylerin

dayanıklılık süreçlerine destek sağlayacak müdahaleler geliştirmek mümkündür ve bakım verenlerin güçlendirilmesi için oldukça önemli bir yeri vardır. Bishop ve Greeff (2015)'in çalışmasının sonucu; toplumsal destek, destekleyici iletişim, ailenin bir arada olması ve iç kontrol yetisi gibi faktörlerin şizofreni tanılı bireylerin ailelerinde dayanıklılık kaynakları olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte psikolojik dayanıklılığı yüksek kronik ruhsal hastalığı olan bireylere bakım veren aile üyeleri, bakım sürecinde yaşanan olumsuz durumlarla daha işlevsel başa çıkabilmekte ve bu durumları daha iyi yönetebilmektedir (Zauszniewski vd., 2010). Ayrıca psikiyatri hastalarına bakım veren bireylerle yürütülen bir çalışmada psikoeğitim müdahalesi ile bakım verenlerin dayanıklılık düzeylerinde artma olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Zoladl vd., 2020).

Tailati ve arkadaşları tarafından yürütülen bir çalışmada, şizofreni tanılı bireylere bakım veren aile üyelerinde psikolojik dayanıklılık ne kadar yüksekse, olumsuz yaşam olaylarıyla başa çıkma becerilerinin de o kadar iyi olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre birincil bakım verenin, sürece daha iyi uyum sağlayabilmek için iyi bir psikolojik dayanıklılığa sahip olması gerekmektedir (Tailati vd., 2025). Şizofreni tanılı bireylerin birincil bakım verenlerinde psikolojik dayanıklılığı etkileyen risk faktörleri; damgalanma, depresyon, anksiyete, bakım ve finansal yük ile olumsuz başa çıkma stilleri olarak tanımlanmaktadır. Koruyucu faktörler ise olumlu başa çıkma stilleri, aile ve devlet desteği ile kişilerarası ilişkilerin niteliği olarak değerlendirilmektedir.

Lök ve Bademli'nin 2021 yılında gerçekleştirdiği bir çalışmada, psikolojik sağlamlık ile algılanan sosyal destek arasında anlamlı, pozitif yönde ve güçlü bir ilişki olduğu saptanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; bakım verenin sahip olduğu psikolojik dayanıklılık, hastaya sunduğu bakımın kalitesini artırabilmektedir. Şizofreni tanılı bireylerin bakımını üstlenen kişilere sağlanacak sosyal destek, onların psikolojik dayanıklılığını güçlendirerek karşılaştıkları güçlüklerle baş etme becerilerini geliştirebilir. Bu bağlamda, bakım verenin genel dayanıklılık düzeyi, hastanın iyileşme süreci üzerinde belirleyici bir rol oynayabilir. Araştırmacılar; sağlık çalışanlarının, hasta yakınlarını kapsamlı biçimde değerlendirmesi, onların güçlü yönlerini desteklemesi ve hastalar ile ailelerinin sağlığını koruyup geliştirmeye yönelik eğitim ihtiyaçlarını belirlemesinin önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca, bakım verenlerin dayanıklılığını artırmaya yönelik danışmanlık müdahalelerinin uygulanmasının önemli olduğu vurgulanmaktadır (Lök ve Bademli, 2021).

Damgalanma, bakım verenlerin sosyal yaşamını, ruhsal sağlığını ve aile ilişkilerini olumsuz etkileyerek psikolojik dayanıklılıklarını azaltabilmektedir (Koschorke vd., 2017; Link & Phelan, 2014; Tailati vd., 2025). Benzer şekil-

de, depresyon ve anksiyete belirtileri ile bakım sürecinin yol açtığı duygusal, fiziksel, sosyal ve ekonomik güçlükler bakım verenlerin psikolojik iyilik hâlini olumsuz etkilemektedir (Chen vd., 2023; Gater vd., 2014; Kamil & Velligan, 2019; Li vd., 2023; Liu vd., 2020; Shiraishi & Reilly, 2019; Yusuf & Nuhu, 2011). Bakım sorumluluğu nedeniyle çalışma saatlerinin azalması, iş kaybı ve verimlilik düşüşü de finansal yükü artıran ve dayanıklılığı zayıflatabilen etmenlerdir (Fernandes vd., 2021; Gupta vd., 2015; Mizuno vd., 2012). Ayrıca çaresizlik ve kaçınma gibi olumsuz başa çıkma stratejileri, depresyon ve anksiyete belirtileriyle ilişkilendirilirken, psikolojik dayanıklılığın gelişimini güçleştirebilmektedir (Tailaiti vd., 2025; Wang vd., 2021).

Buna karşılık, aktif problem çözme, iyimserlik ve duyguları etkili biçimde düzenlemeyi içeren olumlu başa çıkma stratejileri, bakım verenlerin stresle baş etmelerini ve psikolojik dayanıklılıklarını desteklemektedir (Patterson & McCubbin, 1987; Tailaiti vd., 2025). Aile ve sosyal çevreden sağlanan destek, bakım yükünün hafifletilmesine ve dayanıklılığın güçlenmesine katkıda bulunmaktadır (Aksu ve Erenel, 2021; Hopps vd., 2017; Yıldız vd., 2021). Ayrıca bakım verenlerin mevcut sosyal kaynaklardan yararlanabilmesi ve devlet desteklerinin güçlendirilmesi, bakım sürecinde karşılaşılan güçlüklerle baş etmelerini kolaylaştırabilecek unsurlar arasında yer almaktadır (Tailaiti vd., 2025).

3. ŞİZOFRENİ TANILI BİREYLERİN AİLELERİNE YÖNELİK MÜDAHALELER

Şizofreni tanılı bireylerin aile üyelerine yönelik müdahaleler; hastalık ve belirtilerin yönetimine ilişkin iletişim ve problem çözme becerilerinin geliştirilmesi ve stresle baş etme stratejilerinin kazandırılmasını kapsamaktadır. Araştırmalar, aile müdahalelerinin nüks ve hastaneye yatış riskini azaltabildiğini, tedaviye uyumu ve aile işlevselliğini desteklediğini göstermektedir (Awad & Voruganti, 2008; Bekiroğlu ve Attepe Özden, 2021; Eckardt, 2022). Bununla birlikte, müdahalelerin bakım verenlerin yaşadığı yük üzerindeki etkilerini doğrudan inceleyen çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Mueser ve arkadaşlarının çalışmasında, destek gruplarına davranışçı aile terapisinin eklenmesi aile ortamında iyileşme sağlarken hastaların sosyal işlevselliği ve aile yükü üzerinde anlamlı bir etki oluşturmamıştır (akt. Awad & Voruganti, 2008). Buna karşılık, hastaların sosyal işlevselliğindeki iyileşmenin aile yükünün azalmasıyla ilişkili olduğunu gösteren çalışma bulguları alanyazında yer bulmaktadır (Magliano vd., 2000).

Türkiye’de bakım verenlere yönelik müdahaleleri inceleyen araştırmaların sayısı sınırlı olup çalışmalar genellikle küçük örneklemlemlerle yürütülmüştür. Doğan ve arkadaşlarının ev ziyaretleri yoluyla gerçekleştirdiği psikoeğitim ve rehberlik müdahalesi sonucunda aile üyelerinin yaşam kalitesi, ruhsal belirtileri, algılanan sosyal destek düzeyleri ve hastalıkla ilişkili güçlüklerinde iyileşme bildirilmiştir (Doğan vd., 2002). Bir başka çalışmada psikodrama temelli grup müdahalelerinin aile üyelerinin hastalık hakkındaki bilgilerini ve baş etme becerilerini geliştirmede yararlı olabileceği belirtilmiştir (Gülseren vd., 1999). Aile eğitimlerinin gerçekçi beklentiler geliştirilmesine ve duygusal ve maddi yükün azaltılmasına katkı sağlayabileceği de vurgulanmaktadır (Karancı, 1997).

Bakım verenlerin psikolojik dayanıklılığını desteklemeye yönelik müdahaleler de önem taşımaktadır. Bununla birlikte, psikoeğitim programlarının dayanıklılık üzerindeki etkilerine ilişkin bulgular tutarlı değildir. Bazı çalışmalarda müdahale ve kontrol grupları arasında anlamlı farklılık saptanmazken (Duman vd., 2022), sanal sosyal ağ temelli psikoeğitim, dayanıklılık programları ve psikososyal grup müdahalelerinin bakım verenlerin dayanıklılık düzeylerini artırabildiği bildirilmiştir (Duman vd., 2022; Seyedfatemi vd., 2021). Ayrıca şizofreni tanılı bireylerin rehabilitasyon programlarına katılımının bakım verenlerin nesnel ve öznel yük algılarını azaltabildiği; hastaların işlevsellik düzeyi düştükçe bakım verenlerin psikolojik zorlanmalarının ve yük algılarının arttığı gösterilmiştir (Koukia & Madianos, 2005). Bu bulgular, bakım verenlerin ihtiyaçlarının değerlendirilmesinde hastanın işlevselliğinin ve bakım sürecinin özelliklerinin dikkate alınması gerektiğini düşündürmektedir.

Bademli ve Çetinkaya Duman (2011)’in sistematik derlemesinde, aileden aileye destek programlarının bakım verenler açısından olumlu sonuçlar sağladığı, ancak baş etme becerileri üzerindeki etkilerin çoğunlukla doğrudan değerlendirilmediği belirtilmiştir. Türkiye’de ağır ruhsal hastalığı olan bireylerin ve ailelerinin katıldığı psikososyal müdahaleleri inceleyen 36 araştırmanın derlemesinde ise müdahalelerin çoğunluğunun psikoeğitim temelli olduğu; beceri eğitimleri ve sorun ya da belirti odaklı uygulamaların da kullanıldığı bildirilmiştir. Programların genellikle az sayıda katılımcıyla ve ortalama 10 oturumda yürütüldüğü belirtilmiştir. Bu müdahalelerin hastaların sosyal işlevselliği, tedaviye uyumu ve yaşam kalitesi ile bakım verenlerin öznel yükü, baş etme becerileri ve aile işlevselliği üzerinde olumlu sonuçlar sağlayabildiği görülmektedir (Bekiroğlu ve Attepe Özden, 2021).

Genel olarak, aile müdahaleleri ve bakım verenlere yönelik psikososyal destek programları; bakım yükünün azaltılması, baş etme becerilerinin geliştiril-

mesi ve psikolojik dayanıklılığın desteklenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu müdahalelerin etkileri farklı kültürlerde (Japonya, Çin, Almanya ve İspanya gibi) yapılan çalışmalarla da doğrulanmıştır. Ancak bakım verenlerin baş etme becerilerindeki değişimi değerlendirmek için uzun süreli ve kapsamlı psiko-sosyal müdahalelere ihtiyaç olduğu da dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, Türkiye’de ve dünyada bu programların yaygınlaştırılması, düzenli ve sürdürülebilir biçimde uygulanması ve rutin ruh sağlığı hizmetlerine entegre edilmesi gerekmektedir. Toplum temelli ve birinci basamak sağlık hizmetlerinde aile merkezli eğitimlerin, düzenli izlemin ve ev ziyaretlerinin geliştirilmesi; bakım verenlerin hastalık yönetimine katılımını ve sağlık profesyonelleriyle iş birliğini destekleyebilir. Ayrıca toplum temelli rehabilitasyon, mesleki rehabilitasyon ve istihdam olanaklarının güçlendirilmesi, bakım sorumluluğunun yalnızca aile üyelerine yüklenmesini önlemeye ve bakım verenlerin psikolojik iyilik hâlini desteklemeye katkı sağlayabilir.

4. ŞİZOFRENİ, AİLE VE KÜLTÜR

Geleneksel Türk toplumunda aile, yalnızca çekirdek üyelerden oluşan bir yapı olmanın ötesinde, geniş aile ilişkilerini de kapsayan güçlü bir sosyal destek sistemi olarak işlev görmektedir. Bu nedenle şizofreni gibi uzun süreli bakım gerektirebilen ruhsal hastalıklarda bakım sorumluluğu çoğunlukla aile üyeleri tarafından üstlenilmekte (Attepe Özden ve Tuncay, 2018); kültürel değerler, aile içi ilişkiler ve toplumsal beklentiler bakım verme süreçlerini şekillendirebilmektedir. Türkiye’de şizofreni tanılı bireylerin ebeveynleriyle yapılan bir çalışmada, bakım sürecinin toplumsal cinsiyet rolleri, aile içi işlevsellik, sosyal çevre ve toplumun hastalığa ilişkin algılarıyla ilişkili olduğu gösterilmiştir (Akgül Gök ve Duyan, 2020). Bu bulgular, aile yapısının ve içinde bulunan kültürel bağlamın şizofrenide bakım verme deneyiminin önemli bir parçası olduğunu göstermektedir.

Türkiye kültüründe toplumsal cinsiyet rolleri, bakım verme sorumluluğunun dağılımında belirleyici olabilmektedir. Kadınlar, özellikle anneler, geleneksel olarak birincil bakım veren konumunda yer alabilmektedir. Bu durum, kadınların bakım sürecinde daha fazla sorumluluk üstlenmelerine (Akgül Gök ve Duyan, 2020) ve daha yoğun bir bakım yükü yaşamalarına neden olabilmektedir. Nitekim ruhsal hastalığı olan bireylerin bakım verenleriyle yapılan bazı araştırmalarda, erkeklerin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin kadınlara göre daha yüksek olduğu bildirilmiş ve bu farklılık toplumsal cinsiyet rolleri

ile olaylara farklı yaklaşım biçimleriyle ilişkilendirilmiştir (Arslantaş ve Adana, 2011; Lök ve Bademli, 2021; Yağmur ve Türkmen, 2017). Bununla birlikte, Türkiye’de evli bireylerle yürütülen çalışmalarda psikolojik dayanıklılık açısından cinsiyetler arası anlamlı farklılık saptanmamış; sağlıklı bireylerde yapılan bazı araştırmalar ise kadınların daha yüksek dayanıklılık gösterdiğini belirtmiştir (Lök ve Bademli, 2021; Ülker Tümlü ve Recepoğlu, 2013). Bunun yanında, psikolojik dayanıklılığın cinsiyete göre farklılaşmasına ilişkin bulgular tutarlı değildir; dolayısıyla kadınların ya da erkeklerin bakım sürecinde sistematik olarak daha dayanıklı olduğu sonucuna varmak yerine, toplumsal cinsiyet rollerinin bakım yükünün dağılımını ve stresle başa çıkma biçimlerini etkileyebileceği söylenebilir.

Aile ve kültür bağlamında psikolojik dayanıklılığı etkileyen bir diğer unsur sosyal destektir (Lök ve Bademli, 2021). Türkiye’de yürütülen güncel bir nitel çalışmada aile dayanıklılığı; aile desteği, aile içi iletişim, olumlu bilişler, rutinler ve aile içindeki sevgi ilişkileriyle bağlantılı bulunmuştur (Sari ve Çetinkaya Duman, 2025). Öte yandan, ruhsal hastalığa yönelik damgalanma ailelerin sosyal yaşamını ve destek kaynaklarını olumsuz etkileyebilmektedir. Türkiye’de şizofreni tanılı bireylerin aileleriyle yapılan bir araştırmada, hastalık nedeniyle toplumdan dışlanma ve damgalanma yaşandığı, bazı ailelerin bu nedenle hastalığı çevrelerinden gizlemeyi tercih ettiği bildirilmiştir (Attepe Özden ve Tuncay, 2018). Dolayısıyla Türkiye’deki kültürel yapı; aile dayanışması, toplumsal cinsiyet rolleri, sosyal destek ve damgalanma gibi unsurlar aracılığıyla bakım verenlerin psikolojik dayanıklılığını ve bakım deneyimini çok boyutlu olarak etkileyebilmektedir. Bu nedenle bakım verenlere yönelik müdahalelerin planlanmasında kültürel bağlamın, aile ilişkilerinin, toplumsal cinsiyet rollerinin ve mevcut sosyal destek kaynaklarının birlikte değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Şizofreni, yalnızca bireyin klinik belirtileriyle sınırlı kalmayan; aile sistemi, sosyal ilişkiler ve bakım dinamikleri üzerinde derin etkiler oluşturan kronik bir ruhsal bozukluktur. Hastalığın pozitif, negatif ve bilişsel belirtileri zaman içinde işlevselliği belirgin şekilde azaltırken, bu süreçte bakım sorumluluğunu üstlenen aile üyeleri yüksek düzeyde psikolojik, sosyal ve ekonomik yük ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu yükün uzun süreli ve çok boyutlu doğası, bakım verenlerde depresyon, anksiyete, tükenmişlik ve sosyal izolasyon gibi olumsuz sonuçların ortaya çıkma riskini artırmaktadır.

Bu bağlamda psikolojik sağlamlık, şizofreni tanılı bireylerin yakınları için kritik bir koruyucu faktör olarak öne çıkmaktadır. Psikolojik sağlamlık, bireyin stresörlere rağmen uyum sağlayabilme, işlevselliğini sürdürebilme ve zorluklardan sonra yeniden denge kurabilme kapasitesini ifade etmektedir. Alanyazın, yüksek psikolojik sağlamlık düzeyine sahip bakım verenlerin hastalık sürecini daha iyi yönetebildiğini, daha etkili başa çıkma stratejileri kullandığını ve daha düşük düzeyde bakım yükü bildirdiğini göstermektedir. Buna karşılık düşük psikolojik sağlamlık, stresin daha yoğun algılanmasına ve bakım sürecinin daha yıpratıcı hale gelmesine, fiziksel ve ruhsal sağlık sorunları yaşamalarına yol açabilmektedir.

Mevcut çalışmalar değerlendirildiğinde, bakım verenlerin psikolojik sağlamlığını etkileyen faktörlerin çok boyutlu olduğu görülmektedir. Sosyal destek, eğitim düzeyi, başa çıkma becerileri ve aile içi uyum gibi koruyucu faktörler dayanıklılığı artırırken; damgalanma, ekonomik zorluklar, kronik stres ve olumsuz başa çıkma stratejileri psikolojik sağlamlık açısından risk faktörleri arasında yer almaktadır. Özellikle sosyal desteğin varlığı, psikolojik sağlamlığı güçlendiren önemli değişkenlerden biri olarak dikkat çekmektedir.

Kültürel bağlam ise bu sürecin önemli belirleyicilerinden biridir. Türkiye’de aile merkezli bakım yapısının güçlü olması, bir yandan hasta bakımının sürdürülmesini kolaylaştırırken diğer yandan bakım yükünün büyük ölçüde aile içinde toplanmasına neden olabilmektedir. Bu durum, özellikle birincil bakım verenlerin (çoğunlukla kadınların) daha fazla yük yaşamasına yol açabilmektedir. Dolayısıyla psikolojik sağlamlık, yalnızca bireysel bir özellik değil; aynı zamanda kültürel, toplumsal ve yapısal faktörlerle şekillenen bir süreç olarak ele alınmalıdır.

Bu doğrultuda; şizofreni hastalarının yakınlarına yönelik psikososyal müdahale programlarının yaygınlaştırılması ve standart klinik uygulamaların bir parçası haline gelmesi önem arz etmektedir. Aile odaklı müdahalelerde yalnızca hastalık bilgisi değil, başa çıkma becerileri ve stres yönetimi de aktif olarak müdahale programlarının amaçları arasına alınabilir. Sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi, destek gruplarının artırılması ve toplum temelli rehabilitasyon hizmetlerinin yaygınlaştırılması hem tanı almış bireylerin hem de bakım verenlerin yaşam kalitelerinin artırılması açısından etkili sonuçlar doğurabilir. Tanı almış bireyin yanı sıra aile üyelerine yönelik damgalamayı azaltmaya yönelik toplumsal farkındalık çalışmaları artırılarak bu hastalıkla mücadele eden bireyler ve ailelerinin toplumsal düzlemde olumsuz deneyimleri azaltılabilir. Bakım verenlerin ruh sağlığı düzenli olarak değerlendirilerek risk altındaki bireyler erken dönemde desteklenebilir. Tüm bu müdahalelerin

planlanmasında aile yapısı ve kültürel faktörlerin etkilerinin göz önüne alınması büyük önem taşımaktadır.

Şizofreni tanılı bireylerin bakımında ailelerin rolü kritik bir öneme sahiptir. Ancak bu rol, önemli bir psikolojik yükü de beraberinde getirmektedir. Psikolojik sağlamlığın güçlendirilmesi, yalnızca bakım verenlerin yaşam kalitesini artırmakla kalmayıp aynı zamanda hastaların tedavi sürecine ve genel klinik seyrine de olumlu katkı sağlamaktadır. Bu nedenle, gelecekteki sağlık politikalarının hem hastayı hem de bakım vereni birlikte ele alan bütüncül bir yaklaşım üzerine inşa edilmesi büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgül Gök, F., & Duyan, V. (2020). ‘I wanted my child dead’—Physical, social, cognitive, emotional and spiritual life stories of Turkish parents who give care to their children with schizophrenia: A qualitative analysis based on empowerment approach. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(3), 249–258. <https://doi.org/10.1177/0020764019899978>
- Aksu, S. P., & Erenel, A. S. (2021). Caregiver burden and the level of perceived social support of caregivers helping with inpatient care of patients with gynecologic cancer. *Florence Nightingale Journal of Nursing*, 29, 113–123.
- Arslan, G. (2015). Ergenlerde psikolojik sağlamlık: Bireysel koruyucu faktörlerin rolü. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 5(44), 73–82.
- Arslandaş, H., & Adana, F. (2011). Şizofreninin bakım verenlere yükü. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(2), 251–277.
- Atalay, Z., Tamkoç, B., & Yıldız, H. (2024). Şizofrenide bakım yükü: “Onu benden sonraya bırakma”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(2), 1021–1034. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1341209>
- Attepe Özden, S., & Tuncay, T. (2018). The experiences of Turkish families caring for individuals with schizophrenia: A qualitative inquiry. *International Journal of Social Psychiatry*, 64(5), 497–505. <https://doi.org/10.1177/0020764018779090>
- Awad, A. G., & Voruganti, L. N. P. (2008). The burden of schizophrenia on caregivers: A review. *PharmacoEconomics*, 26(2), 149–162. <https://doi.org/10.2165/00019053-200826020-00005>
- Aydın, A., Eker, S. S., Cangür, Ş., Sarandöl, A., & Kırılı, S. (2009). Şizofreni hastalarının da bakım veren külfet düzeyinin sosyodemografik değişkenler ve hastalığın

özellikleri ile ilişkisi. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 46(Özel Sayı), 10–14.

- Aydoğan, D., & Eryigit-Madzwamuse, S. (2019). *Okullarda yılmazlığı güçlendirme el kitabı: Tüm okul yaklaşımı* (1. bs.). Pegem Akademi.
- Bademli, K., & Çetinkaya Duman, Z. (2011). Şizofreni hastalarının bakım verenlerine uygulanan aileden aileye destek programları: Sistematik derleme [Family to family support programs for the caregivers of schizophrenia patients: A systematic review]. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(4), 255–265.
- Basım, H. N., & Çetin, F. (2011). Yetişkinler için psikolojik dayanıklılık ölçeği'nin güvenilirlik ve geçerlilik çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(2), 104–114.
- Bekiroğlu, S., & Attepe Özden, S. (2021). Türkiye'de ağır ruhsal hastalığa sahip bireylere ve ailelerine yönelik psikososyal müdahaleler: Sistematik bir inceleme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 13(1), 52–76. <https://doi.org/10.18863/pgy.721987>
- Bishop, M., & Greeff, A. P. (2015). Resilience in families in which a member has been diagnosed with schizophrenia. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 22(7), 463–471. <https://doi.org/10.1111/jpm.12230>
- Çam, O., & Büyükbayram, A. (2017). Hemşirelerde psikolojik dayanıklılık ve etkileyen faktörler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 8(2), 118–126. <https://doi.org/10.14744/phd.2017.75436>
- Çetin, F., & Basım, H. N. (2011). Psikolojik dayanıklılığın iş tatmini ve örgütsel bağlılık tutumlarındaki rolü. *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 13(3), 81–94.
- Chen, L., Wang, Z., Liu, D., He, D., Du, S., Li, Z., Li, S., & Sheng, Y. (2023). Anxiety, depression symptoms, and psychological resilience among hospitalized COVID-19 patients in isolation: A study from Wuhan, China. *Brain and Behavior*, 13(12), Article e3274. <https://doi.org/10.1002/brb3.3274>
- Cheng, W.-L., Chang, C.-C., Griffiths, M. D., Yen, C.-F., Liu, J.-H., Su, J.-A., Lin, C.-Y., & Pakpour, A. H. (2022). Quality of life and care burden among family caregivers of people with severe mental illness: Mediating effects of self-esteem and psychological distress. *BMC Psychiatry*, 22, Article 672. <https://doi.org/10.1186/s12888-022-04289-0>
- Doğan, O., Doğan, S., Tel, H., Çoker, F., Polatöz, Ö., & Başeğmez, F. D. (2002). Şizofrenide psikososyal yaklaşımlar: Aileler. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 3, 133–139.
- Duman, Z. Ç., Sarı, A., & Tuncer, G. Z. (2022). Calgary family intervention model-based family support and psychoeducation related intervention experiences of

- family members caring for patients with a chronic mental illness: “We are all in the same boat.” *Issues in Mental Health Nursing*, 43(10), 929–935. <https://doi.org/10.1080/01612840.2022.2072550>
- Eckardt, J. P. (2022). Urgency for digital technologies to support caregivers: Comment on “Telehealth-based psychoeducation for caregivers: The family intervention in recent-onset schizophrenia treatment study.” *JMIR Mental Health*, 9, Article e40147. <https://doi.org/10.2196/40147>
- Fernandes, J. B., Fernandes, S. B., Almeida, A. S., & Cunningham, R. C. (2021). Barriers to family resilience in caregivers of people who have schizophrenia. *Journal of Nursing Scholarship*, 53(4), 393–399. <https://doi.org/10.1111/jnu.12651>
- Fonagy, P., Steele, M., Steele, H., Higgitt, A., & Target, M. (1994). The Emanuel Miller Memorial Lecture 1992: The theory and practice of resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35(2), 231–257. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1994.tb01160.x>
- Gater, A., Rofail, D., Tolley, C., Marshall, C., Abetz-Webb, L., Zarit, S. H., & Berardo, C. G. (2014). “Sometimes it’s difficult to have a normal life”: Results from a qualitative study exploring caregiver burden in schizophrenia. *Schizophrenia Research and Treatment*, 2014, Article 368215. <https://doi.org/10.1155/2014/368215>
- Gizir, C. A. (2007). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler üzerinde bir derleme çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(28), 113–128.
- Gülseren, L. (2002). Şizofreni ve aile: Güçlükler, yükler, duygular, gereksinimler. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 13, 143–151.
- Gülseren, L., Çam, B., Karakoç, B., Yiğit, T., Danacı, A. E., Çubukçuoğlu, Z., Taş, C., Gülseren, Ş., ve Mete, L. (2010). Şizofrenide ailenin yükünü etkileyen etmenler. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 21, 203–212.
- Gülseren, L., Turgut, S., Yaprak, S., & Kültür, S. (1999). Şizofreni tanısı konmuş bir grup hastanın aileleriyle sosyometrik psikodramatik grup terapisi süreci. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 10, 325–331.
- Gupta, S., Isherwood, G., Jones, K., & Van Impe, K. (2015). Productivity loss and resource utilization, and associated indirect and direct costs in individuals providing care for adults with schizophrenia in the EU5. *ClinicoEconomics and Outcomes Research*, 7, 593–602.
- Häfner, H., & an der Heiden, W. (1997). Epidemiology of schizophrenia.

- The Canadian Journal of Psychiatry*, 42(2), 139–151. <https://doi.org/10.1177/070674379704200204>
- Hany, M., & Rizvi, A. (2024). Schizophrenia. In *StatPearls*. StatPearls Publishing. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30969686/>
- Hopps, M., Iadeluca, L., McDonald, M., & Makinson, G. T. (2017). The burden of family caregiving in the United States: Work productivity, health care resource utilization, and mental health among employed adults. *Journal of Multidisciplinary Healthcare*, 10, 437–444.
- Kamil, S. H., & Velligan, D. I. (2019). Caregivers of individuals with schizophrenia: Who are they and what are their challenges? *Current Opinion in Psychiatry*, 32, 157–163.
- Karahan, A., Özmen, E. S., & Arslan, F. C. (2023). The effect of psychopathology and cognitive functions on caregiver burden in patients with schizophrenia. *Turkish Journal of Psychiatry*, 36, 62. <https://doi.org/10.5080/u27337>
- Kararımak, Ö. (2006). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(26), 129–142. <https://doi.org/10.17066/pdrd.22262>
- Karancı, N. (1997). *Şizofren hasta ailelerinin sağlık personelinden beklentileri*. Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Kim, S. H., & Park, S. (2023). Effectiveness of family interventions for patients with schizophrenia: A systematic review and meta-analysis. *International Journal of Mental Health Nursing*, 32(6), 1598–1615. <https://doi.org/10.1111/inm.13198>
- Köroğlu, A., & Hocaoglu, Ç. (2017). Şizofreninin aile üzerine olan etkisi. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(3), 170–175.
- Köroğlu, A., & Hocaoglu, Ç. (2019). Şizofrenide aile yükü, aile işlevleri ve başa çıkma tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Ortadoğu Tıp Dergisi*, 11(3), 294–302. <https://doi.org/10.21601/ortadogutipdergisi.476552>
- Koschorke, M., Padmavati, R., Kumar, S., Cohen, A., Weiss, H. A., Chatterjee, S., Pereira, J., Naik, S., John, S., Dabholkar, H., Balaji, M., Chavan, A., Varghese, M., Thara, R., Patel, V., & Thornicroft, G. (2017). Experiences of stigma and discrimination faced by family caregivers of people with schizophrenia in India. *Social Science & Medicine*, 178, 66–77. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.01.061>
- Koukia, E., & Madianos, M. G. (2005). Is psychosocial rehabilitation of schizophrenic patients preventing family burden? A comparative study. *Journal of Psychi-*

atric and Mental Health Nursing, 12, 415–422.

- Kumpfer, K. L. (2002). Factors and processes contributing to resilience: The resilience framework. In M. D. Glantz & J. L. Johnson (Eds.), *Resilience and development: Positive life adaptations* (pp. 179–224). Springer. https://doi.org/10.1007/0-306-47167-1_9
- Kuşcu, M. K., & Namlı, Ç. (2018). Psikiyatride aileye tarihsel bir bakış. *Türkiye Klinikleri Psikiyatri Hemşireliği - Özel Konular, 4*(1), 9–15.
- Li, C., Tang, N., Yang, L., Zeng, Q., Yu, T., Pu, X., Wang, J., & Zhang, H. (2023). Effect of caregiver burden on anticipatory grief among caregivers of elderly cancer patients: Chain mediation role of family functioning and resilience. *Frontiers in Psychology, 13*, Article 1020517. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1020517>
- Link, B. G., & Phelan, J. (2014). Stigma power. *Social Science & Medicine, 103*, 24–32. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.07.035>
- Liu, Z., Heffernan, C., & Tan, J. (2020). Caregiver burden: A concept analysis. *International Journal of Nursing Sciences, 7*, 438–445.
- Lök, N., & Bademli, K. (2021). The relationship between the perceived social support and psychological resilience in caregivers of patients with schizophrenia. *Community Mental Health Journal, 57*(2), 387–391. <https://doi.org/10.1007/s10597-020-00665-w>
- Magliano, L., Fadden, G., Economou, M., Held, T., Xavier, M., Guarneri, M., Malanzone, C., Marasco, C., & Maj, M. (2000). Family burden and coping strategies in schizophrenia: 1-year follow-up data from the BIOMED I study. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 35*, 109–115.
- Masten, A. S. (1994). Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity. In M. C. Wang & E. W. Gordon (Eds.), *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects* (pp. 3–25). Lawrence Erlbaum Associates.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist, 56*(3), 227–238. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227>
- Masten, A. S., & Powell, J. L. (2003). A resilience framework for research, policy, and practice. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 1–25). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615788.003>
- Mizuno, E., Iwasaki, M., & Sakai, I. (2012). Sense of coherence and quality of life in family caregivers of persons with schizophrenia living in the community.

- Naeem, F., Irfan, M., & Javed, A. (2020). Coping with COVID-19: Urgent need for building resilience through cognitive behaviour therapy. *Khyber Medical University Journal*, 12(1), 1–3. <https://doi.org/10.35845/kmu.j.2020.20194>
- Okafor, A. J., & Monahan, M. (2023). Effectiveness of psychoeducation on burden among family caregivers of adults with schizophrenia: A systematic review and meta-analysis. *Nursing Research and Practice*, 2023, Article 2167096. <https://doi.org/10.1155/2023/2167096>
- Owen, M. J., Sawa, A., & Mortensen, P. B. (2016). Schizophrenia. *The Lancet*, 388(10039), 86–97. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)01121-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)01121-6)
- Öz, F., & Yılmaz, E. B. (2009). Ruh sağlığının korunmasında önemli bir kavram: Psikolojik sağlık. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 16(3), 82–89.
- Patterson, J. M., & McCubbin, H. I. (1987). Adolescent coping style and behaviors: Conceptualization and measurement. *Journal of Adolescence*, 10, 163–186.
- Polizzi, C., Lynn, S. J., & Perry, A. (2020). Stress and coping in the time of COVID-19: Pathways to resilience and recovery. *Clinical Neuropsychiatry*, 17(2), 59–62. <https://doi.org/10.36131/CN20200204>
- Richardson, G. E. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58(3), 307–321. <https://doi.org/10.1002/jclp.10020>
- Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. *Journal of Family Therapy*, 21(2), 119–144. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00108>
- Sales, E. (2003). Family burden and quality of life. *Quality of Life Research*, 12(Suppl. 1), 33–41. <https://doi.org/10.1023/A:1023513218433>
- Sari, A., & Çetinkaya Duman, Z. (2025). Family resilience experiences of individuals with schizophrenia-family caregivers dyads: Qualitative study. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 32(1), 125–137. <https://doi.org/10.1111/jpm.13091>
- Sarı, A. (2021). *Calgary aile müdahale modeline dayalı aile destek ve psikoeğitim programının kronik psikiyatri hastalarının bakım verenlerinin baş etme, psikolojik distres ve psikolojik dayanıklılık düzeylerine etkisi* [Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Schene, A. H., van Wijngaarden, B., & Koeter, M. W. J. (1998). Family caregiving in schizophrenia: Domains and distress. *Schizophrenia Bulletin*, 24(4), 609–618. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.schbul.a033352>

- Seyedfatemi, N., Ahmadzad Asl, M., Bahrami, R., & Haghani, H. (2021). The effect of the virtual social network-based psycho-education on the hope of family caregivers of clients with severe mental disorders. *Archives of Psychiatric Nursing*, 35(3), 290–295. <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2021.02.004>
- Shamsaei, F., Cheraghi, F., & Esmaeilli, R. (2015). The family challenge of caring for the chronically mentally ill: A phenomenological study. *Iranian Journal of Psychiatry and Behavioral Sciences*, 9(3), Article e1898. <https://doi.org/10.17795/ijpbs-1898>
- Shiraishi, N., & Reilly, J. (2019). Positive and negative impacts of schizophrenia on family caregivers: A systematic review and qualitative meta-summary. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 54, 277–290.
- Sustrami, D., Yusuf, A., Fitriyarsi, R., Suhardiningsih, A. V. S., & Arifin, H. (2023). Determinants of burden in family caregivers of individuals with schizophrenia: A systematic review. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 61(2), 38–43. <https://doi.org/10.3928/02793695-20220804-02>
- Tailaiti, A., Luopa, N., Tuo, Y., Ma, G., Kudelati, Z., & Wang, H. (2025). Influencing factors for psychological resilience of family caregivers of schizophrenia patients: A qualitative study. *Medicine*, 104(31), Article e43690. <https://doi.org/10.1097/MD.00000000000043690>
- Tanko, Ç., Ekşi, F., Hatun, O., & Ekşi, H. (2021). Psikolojik sağlamlık için koruyucu faktörler ölçeği Türkçe formunun geçerlik ve güvenirliği. *Ege Eğitim Dergisi*, 22(1), 16–29. <https://doi.org/10.12984/eegefd.793597>
- Tugade, M. M., & Fredrickson, B. L. (2004). Resilient individuals use positive emotions to bounce back from negative emotional experiences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(2), 320–333. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.86.2.320>
- Ülker Tümlü, G., & Recepoğlu, E. (2013). The relationship between psychological resilience and life satisfaction of university academic staff. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 3(3), 205–213.
- Varıcier, Ş. E. (2019). *Yetişkin psikolojik sağlamlığı üzerine bir inceleme: Algılanan ebeveyn tutumu, kontrol odağı, algılanan sosyal destek ve stresle başa çıkma stilleri* [Yüksek lisans tezi, İbn Haldun Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No. 594109)
- Von Kardorff, E., Soltaninejad, A., Kamali, M., & Eslami Shahrabaki, M. (2016). Family caregiver burden in mental illnesses: The case of affective disorders and schizophrenia – A qualitative exploratory study. *Nordic Journal of Psychiatry*, 70(4), 248–254. <https://doi.org/10.3109/08039488.2015.1084372>

- Wang, Q., Zhu, X., Jiang, X., Li, M., Chang, R., Chen, B., & Liu, J. (2021). Relationship between stressful life events, coping styles, and schizophrenia relapse. *International Journal of Mental Health Nursing*, 30(5), 1149–1159.
- Yağmur, T., & Türkmen, S. N. (2017). Stress and psychological resilience in family caregiver of patients with mental illness perceived. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(1).
- Yates, T. M., Tyrell, F. A., & Masten, A. S. (2015). Resilience theory and the practice of positive psychology from individuals to societies. In S. Joseph (Ed.), *Positive psychology in practice: Promoting human flourishing in work, health, education, and everyday life* (2nd ed., pp. 773–788). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118996874.ch44>
- Yıldız, M., Demir, Y., Kırçalı, A., & İncedere, A. (2021). Caregiver burden in schizophrenia and autism spectrum disorders: A comparative study. *Psychiatry Investigation*, 18, 1180–1187.
- Yusuf, A. J., & Nuhu, F. T. (2011). Factors associated with emotional distress among caregivers of patients with schizophrenia in Katsina, Nigeria. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46(1), 11–16. <https://doi.org/10.1007/s00127-009-0166-6>
- Zarit, S. H., Reever, K. E., & Bach-Peterson, J. (1980). Relatives of the impaired elderly: Correlates of feelings of burden. *The Gerontologist*, 20(6), 649–655. <https://doi.org/10.1093/geront/20.6.649>
- Zauszniewski, J. A., Bekhet, A. K., & Suresky, M. J. (2010). Resilience in family members of persons with serious mental illness. *Nursing Clinics of North America*, 45(4), 613–626. <https://doi.org/10.1016/j.cnur.2010.06.007>
- Zoladl, M., Afroughi, S., Nooryan, K., Kharamin, S., Haghgoo, A., & Parandvar, Y. (2020). Applying collaborative care model on intensive caregiver burden and resilient family caregivers of patients with mental disorders: A randomized controlled trial. *Iranian Journal of Psychiatry*, 15(1), 17. <https://doi.org/10.18502/ijps.v15i1.2436>

6. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MİMARİ VE SANATTA KİMLİK ÖGELERİ

Arş. Gör. Dr. Zeynep Hilal SEKMAN

Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü,

zhilal@marmara.edu.tr,

<https://orcid.org/0000-0002-5505-1812>

Büyük Selçuklu mimari ve sanat dönemi, IX. yüzyılda İranlıların kültür üstünlüğünü, XI. asırda Türklere bıraktığı bir zamandır. Ancak eserlerin çoğu akınlar dolayısıyla günümüze ulaşmamıştır. (Yetkin, 1954) Selçukluların hâkim olduğu coğrafyada inşa ettirdiği yapılardan yola çıkılacak olursa İslam medeniyeti Selçuklulara borçlanmıştır. (Turan, 2003) Selçuklular, İslam medeniyeti mimari ve sanatının üslubunu korumakla birlikte; kendi sanat görüşlerini de uygulamışlardır. (Sevim-Merçil 2023) Anadolu Selçukluları döneminde ise II. Kılıç Arslan'ın başlattığı yapı faaliyetleri ile Anadolu'da, Selçuklu mimari anlayışı oturmaya başlamıştır. I. Alaaddin Keykubad zamanında anıtsal yapı mimarisi hâkimdir. Bu yapı zinciriyle kısa sürede bir Türkiye oluşmuştur. Bu yapı inşası kesinlik ve hızla yürütülüyordu. (Ögel, 1994); Ögel, 1972) Nitekim Türkler yeni şehir, kasabalar oluşturuyor; yollar, köprüler, camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar yapıyorlardı. Siyasi bir bütünlük sağlandıktan sonra iktisadi gelişmeler büyük bir mimari faaliyete vesile olmuştur. Avrupa ve Asya arasındaki ticari bağlantının Anadolu üzerinden

gerçekleşmesi hem ticari inkişafa hem de mimari inkişafa vesile olmuş; özellikle yapılan kervansaray ve yollar Selçukluları bir adım öteye taşımıştır. (Vryonis, 2020; Arseven, 1971)

En büyük baniler hükümdarlardır. Selçuklu sultanları kitabelerde Sultanü'l azam, Kasımü'l emir, Ebu'l feth, Sultanü'l ber ve bahreyn ünvanları ile tanıtılırken güçlü bir hakimiyet vurgusunda bulunulmuştur. Yapıları yaptıranlar arasında emirler, vezirler, yönetici kadro da vardır. Mimaride Türkmenlerin de etkisi olabilir. Zira yapı işçileri ve sanatkârlar arasında yerleşik Türkmenlerin de var olduğu düşünülebilir. (Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011; Ögel, 1994)

Bir mimar, eserini inşa ederken sanatçı ve işçilere ihtiyaç duyacaktır. Bir mimari eserin ait olduğu topluluk, tarih, kültür ve sanat ortamını temsil edebilmesi için inşada görev alan kimselerin de belirli bir sanat görüşüne sahip olmaları gerekir. (Sönmez, 1989) Buna rağmen işçilikte Hristiyan ve Müslüman ustalar arasında ayırım yapılmamış; onlar kozmopolit bir sanat görüşüyle eserlerini yapmışlardır. Ayrıca Ortaçağ'da sanatkarların adı dışında kimliklerini belirleme imkanı yok denecek kadar azdır. Belki isimlerden ve memleketten etnik ve dini kimlik çıkarımında bulunulabilir. Örneğin Tiflisli Ahmet, Hoy'lu Abdülmümin adlı ustaların etnik kimliği belirlenemezse de onların Müslüman olma ihtimali yüksektir. 12 ve 13. yüzyılda mimari yapı ustaları farklı kökenden geliyordu. (Kuban, 1972) Örneğin Sinop İç Kalesi'nin inşasında yer alan Mimar Sebastos Kayseri, isminden anlaşıldığı üzere farklı etnik kimliktendir. Keza Siryanus'un da Türk olmadığı açıktır. Ayrıca mimari teknikler ve dekoratifin incelenmesi ustanın coğrafi orijini ve eğitimi hakkında bilgi verebilir. Taşlar üzerinde görülen imza niteliğindeki işaretlerden sahiple-
rinin isimlerini ve kimliğini öğrenmek mümkün görünmemekle birlikte taşçı işaretleriyle Türk boylarının damgaları arasında benzerlik vardır. (McClary, 2015; Sönmez 1989)

Selçuklu mimari ve sanatında İslam öncesi Türk sanatının etkileri ile İslami üslup göze çarpmaktadır. Selçuklu mimari ve sanatında genel bir

kompozisyon hâkimdir. Öncelikle Büyük Selçuklu sanatında Sasani metodu devam etmiştir. (Arık, 1975; Arseven 1971) Ayrıca Selçukluların sanatı ile Büveyhiler, Gazneliler, Guriler, Karahanlılar ve Harezmşahların sanatı arasındaki benzeşme üst safhadadır. Kısacası 11. ve 13. yüzyıllar arasında İslam dünyasında ortak sanat anlayışı söz konusudur. (Hillenbrand, 2005) Etkileşime dair örneklerden birkaçı şöyledir: Selçuklu camilerinde ve kervansaraylarında görülen dayanak kuleleri Emevi ve Abbasi kasırlarındaki kulelerden gelmektedir. Selçukluların dini mimarisi olan türbelerde kule tipi örneği İslamiyet öncesi devirlere iner, daha sonra Abbasiler ve Selçuklular bu yapı örneğini kullanmışlardır. Taş ve stüko üzerine tezyinatta Gazne abidelerinin tesiri görülmektedir. (Turan, 2003; Yetkin, 1954) Anadolu'daki ağaç direkli cami üslubu Gazneli Arusü'l Felek Cami ile Karahanlılar'ın Semerkant, Buhara ve Hive'deki camilerinin devamı niteliğindedir. Bazı camiler ahşaptan yapılmıştır; bu husus Orta Asya geleneğinden esinlendikleri anlamına gelir. Anadolu Selçuklu yapılarında Büyük Selçuklu üslubunun da kullanıldığı olmuştur; bu hususa en güzel örnek Malatya Ulu Cami'dir. Planı ve tuğla malzemesi bakımından bu yapı İran'daki camilere benzemektedir. Anadolu'daki kervansaraylar Büyük Selçukluların ribat adını verdikleri mimariye dayanmaktadır. Yine de Anadolu'da sultan han veya han adını taşıyan kervansaraylar, kesme taş mimarisi ile anıtsal özellikte olup kendine hasdır. Ayrıca Selçuklu taş işlerinde Zengi ve Memlük süslemelerinin sade hali kullanılmıştır. Eyyubiler ile Anadolu Selçukluları arasında da kültürel transfer vardır. (Ettinghausen, 2001; Redford, 2013; Aslanapa, 1993)

Selçuklu mimarisinde İslami üslubun etkisi olmakla beraber Bizans, Uzak Doğu, Çin ve Hint tesiri de söz konusudur. (Arık, 1975) Örneğin Gök Medrese'de Bizans menşeli sütun başlıklar göze çarpar. Selçuklular Bizans memleketlerine nüfuz ederken Bizans mimarisinin inşa tekniği Selçuklu mimarisine de tesir etmiştir. Nitekim Selçuklu mimari ve sanatının muhtevası İslami olmakla beraber kullanılan motifleri İslami üslupla sınırlamak uygun değildir. Üslup, temalı olup motiflerin kökeni çok yönlüdür, homojen değildir. Karşılıklı etkileşim söz konusudur. Anado-

lu Selçuklu mimarisinde Hellenistik yapı geleneğinin izleri dahi vardır. (Kuban, 1972; Ögel, 1972) Ayrıca Ermeni kilise mimarisinde yöntem olarak seçilen yüksek kasnak ve piramidal külahların, Anadolu’da türbe mimarisini etkilediği düşünülmektedir. (Acara-Eser, 1998) Merkezi bir kubbe etrafında oluşan dış cephe yapı mimarisinde Ermeni ve Bizans mimarisinin etkisi vardır. (Ettinghausen, Jenkins, 2001) Divriği Cami, süslerinin bol olması münasebetiyle ayrı bir öneme sahip olup bu caminin sanatında Hindistan tesiri gözlenmektedir. Divrik Camisi’ndeki oyma tezyinatında Hint mimari ve sanatıyla benzerlikler vardır. (Yetkin, 1954)

Selçuklular geldikleri coğrafyada bir inşa sanatı bulsalar da onlar mimariye özel anlamlar da katmışlardır. Öncelikle Türk-İslam mimarisinin gelişmesinde Orta Asya mimari geleneğinin etkisi vardır. Merkezi mekan şeması, dört yön vurgusu, kare içindeki dört sütun geleneği Selçuklu mimarisinde devam etmiştir. (Şimşek, 2015) Büyük Selçuklu mimarisinin kendine has özellikleri de vardır. Örneğin cami mimarisine bir yenilik getirilmiştir. Bir eyvanlı ve tek kubbeli Selçuklu camileri dört eyvanlı avlulu camiler haline dönüşmüştür. (Saoud, 2003; Çoruhlu, 2021) Ayrıca çadırları andıran tuğla kümbetler İran’da yeni tip bir sanat ve mimariydi. Radkan ve Kışmar kümbetleri bahsi geçen yapı tipine örneklerdir. Selçuklular yatılı bir öğretim sistemi yani medresenin kurucusudur. (Diez-Aslanapa, ty; Sevim-Merçil 2023) Mukarnasların doğuşu Mescid-i Cuma ile Ardistan ve Zevara camilerinde izlenmektedir. Mescid-i Cuma Camisi’nde avluyu kuşatan revakların ortalarına birer eyvan açılmıştır. Bu plan ilk defa Gazneliler zamanında İran’da kendini göstermiş; Selçuklular zamanında ise geliştirilmiştir. Selçukluların geliştirmesiyle ilk medrese cami örnekleri ortaya konulmuştur. (Saoud, 2003; Yetkin, 1954) Zaten kubbe, eyvan ve avlu planıyla camilerini ortaya koyan Selçuklular, İran’daki camilere örnek teşkil etmişlerdir. Örneğin; aradan beş yüzyıl geçmiş olmasına rağmen İran’ın Mescid-i Şah camisi Selçuklu Mescid-i Cumaları’ndan pek farklı değildir, Selçuklu etkisi devam etmiştir. Kurgan ve çadır mimarisinin etkisiyle geliştirilen Büyük

Selçuklu türbe ve kümbetleri bölge mimarisinin nadide örneklerindendir. (Can-Gün, 2005; Sezgin, 1993; Turan, 2003; Çoruhlu, 2021) İran'daki Selçuklu oya üslubu Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'ya yayılmıştır. Anadolu Selçuklu mimarisinde ise inşa edilen bina ve yontulan taş üzerine yeni bir biçim ve motif uygulanmıştır. Anadolu Türk mimarisinde kubbeler muazzam bir şekle bürünerek anıtsal değer kazanmış; bunun en güzel örnekleri camiler olmuştur. Minareler yatay yerine dikey vurguludur. Bu bir değişim olup caminin varlığı ile hükümdarın gücünün göstergesidir. Ayrıca kubbeli medreseler toplu mekân fikriyle Osmanlı mimarisini etkilemiştir. (McClary, 2015; Yetkin, 1954; Peker, 1996; Aslanapa, 1993) Kubbe kavramı gök sembolü olup gök, Türklerin dünya tasarımı merkezdedir. Mezopotamya ve Yakın Doğu'da da bu plan yaygın olarak kullanılmıştır. (Ögel, 1972) Anadolu Selçuklu mimarisi Orta ve Ön Asya menşeli, Büyük Selçuklu mimarisinin devamı niteliğinde olmasına rağmen yerli mimar ve ustaların da tesiriyle ayrı bir karakterdeki Türk üslubuna sahiptir. Yani Anadolu Selçuklu mimarisi Türk ve İran mimarisine bağlı; ancak ondan farklı bir sanattır. Bu bağlamda Selçuklu mimarisi Orta Asya ve Ön Asya sanatıyla Anadolu Beylikleri ve Osmanlı mimarisi arasında köprü görevi görür. (Arseven, 1971) Ayrıca Anadolu Selçuklu sanatı sarayın istekleri doğrultusunda oluşturulan bir toplum sanatıdır. Nitekim XIII. yüzyılda üslubunun zirvesine ulaşmıştır. (Kuban, 1972; Can-Gün, 2005)

Selçuklu mimari ve sanat yapılarında süs öğelerine aslan, ejder, insan başı ve diğerlerinin eklendiği bir kompozisyon söz konusudur. Bu süs öğeleri göçebe hayat tarzının bir yansıması olarak kökeni Orta Asya totem değerlerine kadar uzanır. Bu süslemeler İran ve Anadolu'da yeni kültür çevreleriyle şekillenmiştir. (Mülayim, 1999) Türklerin hâkim olduğu bölgelerde Türk-İslam sanatı doğmuş; Yakın ve Ortadoğu kültürlerinden etkilendikleri gibi yaşadıkları coğrafyadaki kültürleri de etkilemişlerdir. (Mülayim, 1991) Örneğin konu ve şekil bakımından Bizans figürleri Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu üslubuna benzerdir. Bizans kuşlu seramiklerde Selçuklu etkisi söz konusudur. Türk sanatının kartal başlı

figürleri Anadolu'da da uygulanmıştır. Çift başlı kartal sembolü kültürler arası etkileşime güzel bir örnek olup her coğrafyada anlamı farklı bir biçimde işlenmiştir. Buna mukabil Bizans sanatında tek başlı kartal olan figürler 13. Asırdan itibaren çift başlı kartal olarak süslenmiştir. Nitekim Selçuklu sanatında hâkimiyet, kuvvet, aydınlık sembolü olarak ve koruyucu amaçlı kullanılan çift başlı kartal figürü Bizans'ta da aynı maksatla kullanılmıştır. Bizans sanatında kullanılan arslan ve av hayvanları mücadele sahneleri de İslam ve Anadolu Selçuklu etkisine örnektir. (Öney, 1971; Çoruhlu, 1995; Özme, 2002; Özgan, 2020) Anadolu Türk sanatında da hayvanla mücadele söz konusudur; bu hayvan figürlerinin orjini İran-Sasani ve Orta Asya hayvan üslubu olup Anadolu yerli unsurlarından da etkilenmiştir. Ayrıca Selçuklu sanatında, Oğuzların boy sembolü olan bazı hayvan figürleri de süslemede uygulanmıştır.

Anadolu Selçuklu sanatında hayvan figürlerinin dışında insan figürü de kullanılmıştır. İnsan figürü Göktürk dönemi balbollarında ve Uygur duvar resimlerinde vardır. Keza Anadolu Selçuklu sanatında da iki yüzyıl kadar devam etmiştir. Alçı kabartma, metal işleri, taş süsleme ve minyatürlerde resmedilen figür, kalıplaşmış portre niteliğinde olup çehre ay yüzlüdür. (Mülayim, 1999; Turan, 2003) Konya ve Kubadabad sarayındaki çinilerdeki figürlerde Uygur; yani Orta Asya tesiri belirgindir. Kabartmalar bir sembol olarak kullanılırlar. (Öney, 1966) Genel olarak kabartmalar cami, mescit, türbe gibi dini yapılarda da kullanılmıştır. Çift başlı kartal, hayvan kabartmaları, at üstünde ava çıkmış insan tasviri genel olarak kullanılan figürlerdir. Ayrıca kabartmalarda kullanılan sultan, saray ileri gelenleri ve kadın figürü kaftanlı ve bağdaş kurarak oturmuş şekildedir. Heykel ise İslam ülkelerine nazaran Anadolu Selçuklu sanatında yer bulmuştur. Bu hususta Orta Asya Türk tesirinin izi vardır. (Turan, 2003; Öney, 1992)

Anadolu Selçuklu mimari ve sanat eserlerinde görülen figürlü temalar yazı, bitki ve geometrik süslemelerin yanında sayıca azdır. (Zaten İslam sanatının figürden arınmasıyla birlikte canlılık izlenimi alınmayan minyatür sanatı gelişmiştir. (Mülayim, 1991) İslam süsleme sanatı

olan kufi ve neshi yazılar Selçuklu süslemelerinin ögesi olmuştur; ancak Selçuklular zamanla kendi yazı tipini geliştirmiş ve Selçuklu cülusu kullanılmaya başlanmıştır. (Yetkin, 1970; Çetintaş, 2017) Öte taraftan geometrik kompozisyonlar yaygındır. Bu şekiller İslam öncesi Türk inancının ve Antik dünyanın etkisiyle gelişmiştir. (Mülayim, 1982) Ayrıca Orta çağ'da İslam ülkelerinde ortak geometrik çizimler söz konusudur. Örneğin Mühr-i Süleyman denilen iki eşkenar üçgenin karşılıklı olarak birbirine geçmesiyle ortaya çıkan altı kollu yıldız İslam dünyasının ortak motifidir. Selçuklular da bu motifi kullanmışlardır. Yahudi ve Hristiyan dünyasında ise Davud'un adıyla bilinen beş kollu yıldız motifi vardır. (Kuban, 1972; Çam, 1993)

Selçuklu dönemi maden işlemeciliğinde kullanılan yazı süsü; sahibine güç, uzun ömür, talih, güzellik, sevinç, mutluluk, makam ve yetki diler. İşlemeler Orta Asya göçebe Türk kökenine göndermede bulunan bir kompozisyonudur. (Curatola, 2010) Örneğin Selçuklu maden sanatında insan ve hayvan tasviri yaygındır. Bu hususla ilgili olarak Selçuklu maden ustalarının Orta Asya kaynaklı oldukları akla gelmektedir. Ayrıca Selçuklular maden sanatında, İslam geleneklerinden etkilenmiştir. Maden işçiliğinde İslam tesiri, sadelik yönüyle etkilidir. Hadise göre altın ve gümüş lüks sayıldığı için Selçuklular maden işçiliğinde ekseriyetle bakır, bronz ve tunç kullanmışlardır; ancak Osmanlı eserlerine bakıldığında kıymetli maden kullanımı artmıştır. Ayrıca gümüş kıtlığı 11. yüzyıl boyunca göze çarpan bir durumdu. Selçuklular tarafından delik işi ve kakma teknikleri maden sanatı tarihinde hiç olmadığı kadar geliştirilmiştir. Bu açıdan Selçukluların özel bir yeri vardır. Maden sanatında hayvan üslubu yaygın iken ağaç sanatında yerini bitkisel ve geometrik süslemelere bırakmıştır. (Hillenbrand, 2005; Erginsoy, 1978; Türkoğlu, 1993; Öney, 1993)

Selçuklu seramik sanatına dair buluntular az olup; seramikler genel olarak bir teknikle (Sgraffiato) yapılmıştır. Ayrıca İslami üslup ve sanat temaları seramik dekorasyonunda etkilidir. Sırlı seramiklerin özellikle kâselerin toplumun her kesimine ulaşması için uğraş verilmiştir.

(Redford, 2015; Öney, 1993) Çini sanatında ise Selçuklular ileridedir. Hem Anadolu hem İran'da çini tekniği aynı olup; ancak bu sanat, Moğol istilasını döneminde İran'da kesintiye uğrarken Anadolu'da gelişmiştir. (Yetkin, 1972) Nitekim İslam çini sanatı Anadolu Selçukluları dönemi mimarisinde büyük aşama kaydetmiştir. Bu sanat Çin menşeli olup Yakındoğu ve Anadolu'da yayılmıştır. Selçuklu çini mozaik bezemeleri ileri düzeydedir. Çini dekoru mimarinin temel unsuru haline gelmiştir. Figürlü çinilerde sultan, saray kadınları, saray ileri gelenleri, hizmetkârlar, hayvanlar resmedilmiştir. (Turan, 2003; Aslanapa, ty)

Ayrıca Selçuklu seramik süslemelerinin kitap resimleme sanatıyla arasında bir bağlantı vardır. Soyut süslemede Kur'an tezhipleri öndedir. Metal işlerinin süsleme tarzı da kitap tezhibiyle bağlantılıdır. (Hillenbrand, 2005)

Anadolu Selçukluları halı sanatını geliştirmişlerdir. Hatta Marko Polo en güzel halıların ve ipekli kumaşların Konya'da dokunduğunu belirtmiştir. Selçuklu halılarında çok az renk hâkim olup aynı rengin değişik tonları işlenmiş; geometrik süsleme ve yıldızlar, desenlerin karakteristik özelliğidir. (Marco Polo, 2020; Ölçer, 1993; Sevim-Merçil, 2023)

Selçuklu mimari ve sanat unsurlarının dışında vakfiye metinleri de kimlik açısından bilgi sunar. Nitekim vakfiye metinlerine baniler ve katkı sağlayanlar yansımış olup ayrıca bir kimlik çıkarımında bulunulabilir. Örneğin Er-tokuş Vakfiyesi; Isparta Borlu Ağros köyü medresesi ile Dadil köyündeki kervansaray ve Antalya'daki camiye kapsar. Ağros köyünün gelirleri bu üç yapıya vakfedilmiştir. Vakıf defterinde köyün mahalleleri yer alır; bu mahalleler Türk ve İslam isimleri taşır. Aynı zamanda bir Hristiyan Mahallesi olup bu köyde vergiye tabi 722 Müslüman, 39 Hristiyan vardır. Hristiyan kimseler arasında Karaca, Arslan, Bayram, Köse gibi Türk ismini kullananların olması dikkate değerdir. Bu ifadelerden köyün büyük oranda Türkleştiği anlaşılmaktadır. (Turan, 1947)

Karatay Vakfiyesi'nde vakıf köylerin etnik durumu hakkında dikkate değer bir husus vardır. Vakıf köy ve civarındaki köylerde Hristiyan halk

dahi öz Türkçe isimler kullanmışlardır. Osmanlı arazi defterindeki kayıtlar da bu hususu perçinlemiştir. Örneğin Kaya v. Serkis, Arslan b. Haçuk, Budak v. Mıgırdıç, Serkis v. Bal-yemez, Baran v. Karaca vb. isimler kullanan Hristiyanlar vardır. Hatta Yağmur, Ulaş, Bali, İlbeği, Çiçek, Kaplan, Timür, Şahin, Dede gibi öz -Türkçe isimler de kullanmışlardır. Onları Müslümanlardan ayırt edebilmek amacıyla bu kimseler vakıf defterine zımnî adı altında kaydedilmişlerdir. Bu hususlardan onların Türkçe konuştukları çıkarımında bulunulabilir. O halde Anadolu’da Hristiyan Türk unsurun varlığından söz edilebilir. Bu kimseler yerli unsurlarla temas halinde olup Hristiyanlığı kabul etmiş olabilirler. Bu husus sadece birer tahminden ibaret olup Ermeni, Rum gibi Hristiyan etnik grupların da Türkçe konuşuyor olması başka bir olasılıktır. (Turan, 1948)

Halifet Gazi Medresesi’nin vakıflarından olan Gücmid köyünün çevresindeki köylerin adları Türkçe değildir. Mandras, Endikdos, Bedanos adlı bu köylerden anlaşıldığı üzere XIII. yüzyılda gayrimüslimler de bu yörenin (Amasya) sakinleri arasındadır. Bu vakfiyede Allaha hamd, Peygambere salat verilmiş olup Sam, Ham, Yafes neslinden gelenlerin üzerine de Allah’ın salat ve selamı verilmiştir. Nitekim soy bağı üzerinden etnik kimlik algısının var olduğu anlaşılmaktadır. Medrese muidlerinin Hanefi olması şartı münasebetiyle ayrıca bir dini kimlik çıkarımında bulunulabilir. (Yinanç, 1982)

Keza Altunaba Vakfiyesi’nden anlaşılabileceği üzere muid, imam ve müderrisin Hanefi mezhebinde olması şart koşulmuş; talebelerin ise Hanefi ve Şafi mezhebinden olmaları gerekmektedir. Ayrıca vakıf köylerinin çoğu kâfir olup 16. yüzyıla gelindiğinde vakıf defterinden vakıf köylerindeki halkın tamamıyla Müslüman olduğu ve İslami adlar aldığı anlaşılmaktadır. Bu bölgenin dini açıdan kimlik değiştirdiği anlamına gelir. Kayıtlara göre vakıf köylerinde Hristiyanların dışında Yahudi kimselerin de var olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyeye göre vakfedilen hanın gelirinin beşte bir payı İslamlaştırma faaliyetlerine ayrılmıştır. Vakfın amaçlarından biri İslamlaştırma faaliyetleri kapsamında İslam dinini kabul eden Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin yemek, elbise, ayakkabı ihtiyaçlarını

görmek; sünnet olmalarını sağlamak ve kuran öğrenme masraflarını karşılamaktır. (Turan, 1947) Bahsedildiği üzere 16. Yüzyıla gelindiğinde iki köyün İslam'ı kabul etmiş olmasıyla vakıf gayesine ulaşmıştır.

Kitabelerden de kimlik çıkarımında bulunulabilir. Örneğin Sinop iç kalesindeki kitabelerden anlaşıldığına göre emirlerin ast üst durumları söz konusuydu. Söz gelimi Malatya valisi, yazıtının uzunluğu ve konusu açısından Kayseri valisinden üstündü. Önemli görevler köle kökenli emirlere verilmiş olup örneğin Honaz ve Tokat valileri sultanın şahsi kölesi olmuş olabilir; onlardan el-galibi unvanıyla bahsedilmiştir. Sinop iç kalesinin duvar ve burçlarının inşasında emirler işi üç mimara vermiştir. Bu mimarlardan biri Hristiyan'dır. Nitekim mimar, usta ve işçilerde etnik veya dini kimlik ayrımına gidilmemiştir. Sivas Yazıtı'nda da bir emirin soyundan bahsetmesi diğer yazıtlarda olmayan önemli bir ayrıntıdır. Kendisinin soyu Ali el-Mihrani oğlu Mubarizeddin Abdullah olup, Mihrani Batı İran'da bir kent adıdır. Böylece bu emirin Türk olmadığı veya coğrafi kimliği hakkında çıkarımda bulunulabilir. (Redford, 2014)

Farsça Anadolu Selçuklularının bürokratik ve edebi dili olmasına rağmen yazıtlarda nadiren rastlanır. (Peacock, 2014) Keza Sinop'taki yazıtlar çoğunlukla Arapça olup yazıtlardaki Arapça metinlerin hatalarından kâtiplerin anadillerinin Arapça olmadığı çıkarımında bulunulabilir. Sinop yazıtının bir burcunda Sultan İzzeddin Keykavus'un unvanı "Arapların ve Arap olmayanların efendisi İzz ed-Dünya ve ed-Din"'dir. Buradaki Arap ifadesi Müslüman olan ve olmayanların efendisi anlamında kullanılmıştır. (Redford, 2014) Hâkim olunan coğrafyadaki yerli unsurların farkında olunmuştur. Zira Sinop Kalesi'ndeki, yazıtlardan biri Arapça ve Yunanca olmak üzere iki dilli bir metindir. Metinde İzzeddin Keykavus'un Sinop kentini fethettiği ve Bedrettin Ebu Bekir'in de bir burç ve beden inşa ettiği yazılıdır. (Saunders, 2014) Bayburt iç kale yazıtında Erzurum Meliki Mugiseddin Tuğrul Şah, Rum ve Ermenistan ülkelerinin meliki olarak adlandırılmıştır; burada hakim olunan coğrafyadaki yerel halka işaret edilmektedir.

Kimlik çıkarımı için başka bir örnek daha verilecek olursa; Uluborlu'da Aladdin Cami mescidinde bulunan 629\1232 tarihli kitabede mescidin “Melike İsmetü'd dünyâ ve'd-dîn Safvetü'l-İslam ve'l-müslimîn malıyla inşa” edildiği yazmaktadır. Hanım bir baniden unvanıyla bahsedilmekle birlikte malının da sultandan ayrı olduğuna vurgu vardır. Ayrıca Tuğrulşah b. Kılıçarslan'ın kızı olduğu belirtilmiş olup bir soy bağı da kurulmuştur. (Redford, 2014; Redford, 2020)

Sonuç olarak Selçuklu mimari ve sanatı, Orta Asya Türk gelenekleri ile Sasani, Gazneli ve Karahanlı gibi Türk İslam medeniyetinin senteziyle özgün bir üslup oluşturmuştur. Anadolu Selçukluları döneminde ticaret yollarının gelişmesi, imar faaliyetlerinin hızlanması ve anıtsal yapı zincirlerinin kurulmasıyla birlikte sanat anlayışı ilerlemiştir. Ayrıca üslup bakımından Türk-İslam muhtevasına sahip olmakla birlikte; Bizans, Uzak Doğu, Hint, Ermeni ve Antik dünyayla etkileşim halindedir. Böylelikle Selçuklular, kendi kimlik damgalarını yapılarında muhafaza ederken, diğer coğrafyalarla da karşılıklı bir kültür alışverişi içerisinde bulunmuşlardır.

Selçuklu mimarisi ve sanatı, bünyesinde barındırdığı farklı din, dil ve etnik kökenden usta, işçi ve sanatkârlarla kozmopolit bir ortama sahip olmuştur. Vakfiye kayıtları, kitabeler ve taşçı işaretleri incelendiğinde; Müslüman ve gayrimüslim ustaların ayrım gözetilmeksizin bir arada çalıştığı, bölgedeki gayrimüslim halkın Türkçe isimler benimseyerek zamanla kültürel bir etkileşime girdiği görülmektedir. Tüm bu nitelikleriyle Selçuklu sanatı, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı mimarisi arasında köprü görevi görmüş ve yön vererek bir üslup ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Acara, M., & Eser, E. (1998). Sanatta etkileşim: Oluşum ve yöntem üzerine iki örnek. *Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu: Bildiriler içinde*. Ankara.
- Arık, R. O. (1975). *Türk sanatı*. İstanbul.
- Arseven, C. E. (1971). *Türk sanatı*. İstanbul.
- Arseven, C. E. (1971). *Türk sanatı tarihi*. İstanbul.
- Aslanapa, O. (t.y.). Anadolu'da Türk çini ve keramik sanatı. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, V(1).
- Aslanapa, O. (1993). Anadolu'da Türk sanatı. *Başlangıcından bugüne Türk sanatı içinde*. Ankara.
- Can, Y., & Gün, R. (2005). *Ana hatlarıyla Türk İslam sanatları ve estetiği*. Samsun.
- Curatola, G. (2010). *Türkiye Selçuklulardan Osmanlılara sanat* (K. Atakay, Çev.). İstanbul.
- Çam, N. (1993). Türk ve İslam sanatlarında altı kollu yıldız (Mühr-i Süleyman). *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı içinde*. Konya.
- Çetintaş, Ö. (2017). *13. Yüzyıl Anadolu Selçuklu mimarisinde Selçuklu sülüsü* (Doktora tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Çoruhlu, Y. (2021). *Türk mimarisinin kısa tarihi*. İstanbul.
- Diez, E., & Aslanapa, O. (t.y.). *Türk sanatı*. İstanbul.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam maden sanatının gelişmesi*. İstanbul.
- Ettinghausen, R., Grabar, O., & Jenkins-Madina, M. (2001). *Islamic art and architecture*. AB.
- Hillenbrand, R. (2005). *İslam sanatı ve mimarlığı* (Ç. Kafescioğlu, Çev.). İstanbul.
- Kuban, D. (1972). Ortaçağ Anadolu Türk sanatı kavramı üzerine. *Malazgirt Armağanı içinde*. Ankara.
- McClary, R. P. (2015). *The Rum Saljuq architecture of Anatolia* (Doktora tezi). University of Edinburgh, Edinburgh.
- McClary, R. P. (2017). *Craftsmen in medieval Anatolia: Methods and mobility*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk mimarisinde geometrik süslemeler*. Ankara.,
- Mülayim, S. (1991). Selçuklu süsleme sanatı. *Selçuklu Devrinde Kültür ve Medeniyet içinde*. Kayseri.
- Mülayim, S. (1999). *Ortaçağ Türk sanatında süsleme ve ikonografi*. İstanbul.
- Ölçer, N. (1993). Halı sanatı. M. Özel (Haz.), *Geleneksel Türk sanatları içinde*. Ankara.

- Öney, G. (1966). *Anadolu Selçuklularında heykel-figürlü kabartma ve XIV.-XV. asırlarda devamı*. Ankara.
- Öney, G. (1971). Bizans figürlerinde Anadolu Selçuk etkisi. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları*. Ankara.
- Öney, G. (1993). Çini ve seramik. M. Özel (Haz.), *Geleneksel Türk sanatları* içinde. Ankara.
- Ögel, S. (1972). Ortaçağ çerçevesinde Anadolu Selçuklu sanatı. *Malazgirt Armağanı* içinde. Ankara.
- Ögel, S. (1994). *Anadolu Selçuklu şehresi*. İstanbul.
- Özgan, R. (2020). Antik Çağ'dan günümüze çift başlı kartal: Anlamı, yorumu ve propagandası. *Arkhaia Anatolika*, 3.
- Özme, A. (2002). İslami sikkelerde çift başlı kartal figürleri. *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan)* içinde. İzmir.
- Peacock, A. C. S. (2014). Sinop'taki Farsça nazım yazıtı. S. Redford (Ed.), *İktidar imgeleri* içinde. İstanbul.
- Peker, A. U. (1996). Anadolu'nun onüçüncü yüzyılını anlamak. *Semra Ögel'e Armağan* içinde. Ankara.
- Peker, A. U. (2019). Anadolu Selçuklu mimarisi I. *Bir Mimarlık Tarihi Dizini* içinde. Ankara.
- Polo, M. (2020). *Geziler kitabı* (Ö. Güngören, Çev.). İstanbul.
- Redford, S. (2013). Mamâlik and Mamâlîk: Decorative and epigraphic programs of Anatolian Seljuk citadels. *Cities and Citadels in Turkey* içinde. Paris.
- Redford, S. (2014). *İktidar imgeleri: Sinop İçkalesindeki 1215 tarihli Selçuklu yazıtları*. İstanbul.
- Redford, S. (2015). *Ceramics and society in medieval Anatolia*. Belgium: Medieval and Post Medieval Mediterranean Archaeology Series.
- Redford, S. (2020). Kağıt, taş, makas: Alaeddin Keykubad, İsmetü'd Dünyâ ve 'd-Dîn ve Selçuklu tarih yazımı. *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum* içinde (S. Aykut, Çev.). İstanbul.
- Saoud, R. (2003). *Muslim architecture under Seljuk patronage (1038-1327)*. United Kingdom.
- Saunders, A. (2014). Sinop'taki Arapça-Yunanca iki dilli yazıtın Yunanca metni üzerine bir not. S. Redford (Ed.), *İktidar imgeleri* içinde. İstanbul.
- Sevim, A., & Merçil, E. (2023). *Selçuklu devletleri tarihi*. Ankara.

- Sezgin, H. (1993). Türk mimarisinin gelişimini izlemeye başlarken. M. Özel (Haz.), *Geleneksel Türk sanatları içinde*. Ankara.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi. (2011). *Miratü'z-zaman fî târihi'l-âyân'da Selçuklular* (A. Sevim, Çev.). Ankara.
- Sönmez, Z. (1989). *Anadolu Türk-İslam mimarisinde sanatçılar*. Ankara.
- Şimşek, O. (2015). Büyük Selçuklu mimarisinde avlu kimliği. *FSM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 5.
- Turan, O. (1947). Mübarizeddin Er-Tokuş ve vakfiyesi. *Belleten*, 11(43).
- Turan, O. (1947). Şemseddin Altun-Aba vakfiyesi ve hayatı. *Belleten*, 11(42).
- Turan, O. (1948). Celaleddin Karatay vakıfları ve vakfiyeleri. *Belleten*, 12(45-48). Ankara.
- Turan, O. (2003). *Selçuklular tarihi ve Türk İslam medeniyeti*. İstanbul.
- Türkoğlu, S. (1993). Ağaç sanatı. M. Özel (Haz.), *Geleneksel Türk sanatları içinde*. Ankara.
- Türkoğlu, S. (1993). Maden sanatı ve kuyumculuk. M. Özel (Haz.), *Geleneksel Türk sanatları içinde*. Ankara.
- Vryonis, S. (2020). *Küçük Asya'da Orta Çağ Hellenizminin çöküşü* (İ. Erman, Çev.). İstanbul.
- Yetkin, S. K. (1954). *İslam sanatı tarihi*. Ankara.
- Yetkin, S. K. (1970). *Türk mimarisi*. Ankara.
- Yetkin, Ş. (1972). *Anadolu'da Türk çini sanatının gelişmesi*. İstanbul.
- Yinanç, R. (1982). Selçuklu medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, 15. Ankara.